

XXIII. évf.

1. szám

A.D. MMXXII

Tartalom / Content

Tanulmányok / Studies

- Küzdelem a bécsi béke egyházügyi rendelkezései körül
Megjegyzések az első artikulus előtörténetéhez*
The struggle over the ecclesiastical provisions of the treaty
of Vienna. Notes on the precursors of the first article
Kruppa Tamás..... 7
- A 450 éve elhunyt Szegedi Kis István emlékezete (1505–
1572)
The remembrance of István Szegedi Kis (1505–1572) on the
450th anniversary of his death
Miskei Antal 30
- Az első világháború a magyar protestáns sajtó tükrében*
The First World War in the hungarian protestant press
Klestenitz Tibor 57

Közlemények / Announcements

- Vörös kakasból fénix. Református kollégiumtüzek története
és hatásai az oktatásra
Red rooster to phoenix. The history of reformed college fires
and their impact on education
Zsengellér József 75
- Egy jégeső hatása: a jászberényi szent kút keletkezése
The effect of a Hailstorm: The origin of the holy well of
Jászberény
Vincze János Farkas 93

Dokumentum / Document

Dokumentumok Szabó Imre református esperes, Budapest-fasori lelképásztor 1951-ben történt lemondatásáról
Documents about the forced resignation of Imre Szabó, reformed deacon, pastor of the budapest-fasor congregation in 1951

Vezsenyi Péter 102

Kalászatok / Cereals

Imre Sándor látélete „a magyarság belső állapotáról” (1914)
s „a közös munka lelki akadályairól” (1923)
Sándor Imre’s vision of “The inner state of the hungarians”
(1914) and “The spiritual obstacles to working together”
(1923)

Donáth Péter 118

Recenziók / Reviews

Heiner Lück: Alma Leucorea. Eine Geschichte der
Universität Wittenberg 1502 bis 1817.

Halle, Universitätsverlag Halle-Wittenberg, 2020, 368 o.

Heiner Lück: Alma Leucorea. A history of the Wittenberg
University from 1502 to 1817.

(ism.: Szabó András) 135

Egyház – irodalom – tudomány. Kis János (1770–1846)

Szerk. Fórizs Gergely – Kertész Botond – Vaderna Gábor

Reciti – Evangélikus Országos Gyűjtemény, Bp. 2021. 263 o.

Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok. Új sorozat. B-sorozat
3. kötet.

Church – literature – science. János Kis (1770–1846)

(ism.: Bodnár Krisztián) 138

Ács Marianna: Még a kövek is... Nőnevelés a Felsőbaranyai
Református Egyházmegye polgári leányiskolájában és
internátusában (1916–1948).

Publikon Kiadó, Pécs, 2017. 278 old.

Marianna Ács: Even the stones... Women’s education in the
higher elementary girls’ school and boarding school of the
reformed presbytery of upper Baranya (1916–1948)

(ism.: Somodi Imre)..... 141

Frenyó Zoltán (szerk.): Konzervatív arcképek L'Harmattan Kiadó – TIT Kossuth Klub Egyesület Budapest, 2021. 520. o.	
Zoltán Frenyó (ed.): Conservative portraits (ism.: Sármási Zoltán)	146
Maléth Ágnes: A Magyar Királyság és a Szentszék kapcsolata I. Károly korában Pécs 2020. 497. o.	
Ágnes Maléth: The relationship between the Kingdom of Hungary and the Holy See in the age of Charles I (ism.: Hunyadi Sándor)	149
E számunk szerzői / The authors of this issue	154

KÜZDELEM A BÉCSI BÉKE EGYHÁZÜGYI
RENDELKEZÉSEI KÖRÜL
MEGJEGYZÉSEK AZ ELSŐ ARTIKULUS
ELŐTÖRTÉNETÉHEZ*

THE STRUGGLE OVER THE ECCLESIASTICAL
PROVISIONS OF THE TREATY OF VIENNA.
NOTES ON THE PRECURSORS OF THE FIRST
ARTICLE

Kruppa Tamás

MTA-PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport
tudományos főmunkatárs
SZTE JGYPK egyetemi docens

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyarországi vallásgyakorlat szabályozásában kulcsszerepet játszó pontok amelyek elfogadására 1605-1606-ban, a Bocskai István által vezetett felkelők és a Habsburg kormányzat által atfolytatott tárgyalások eredményeként került sor, a mai napig a Károlyi Árpád által kiadott források alapján és az ő narratívájában ismerjük. Ennek alapja a 19. századi osztrák-magyar kiegyezés volt. A források újra olvasásának, és a kutatásba újabbak bevonása olyan új eredményekhez vezetett, amelyek alapján lehetővé vált az eseményeknek egy másfajta lehetséges értelmezése. Ez az eddigiekhez képest jóval nagyobb és pozitívabb szerepet tételez fel az események alakításában a Magyar Tanácsnak és különösen Forgách Ferencnek.

Abstract

The treaty that played a key role in the regulation of religious practice in Hungary, and which was signed as the result of negotiations between the rebels led by István Bocskai and the Habsburg government in 1605–1606, is still only known from the sources published by Árpád Károlyi and through his narrative. This resource was based on the Austro-Hungarian Compromise of the 19th century. The re-reading of the authentic sources, and the inclusion of some new ones in the research, has led to new findings that allow for a different possible interpretation of the events. This implies a much greater and more positive role for the Hungarian Council and Ferenc Forgách in particular in shaping events.

Kulcsszavak: bécsi béke, vallásgyakorlat szabályozása

Keywords: Treaty of Vienna, regulation of religious practice

A Habsburg kormányzat megbízottainak Bocskai követeivel 1605 őszén a korponai országgyűlésen lefolytatott tárgyalásait, a kialakított feltételeket, az első bécsi béke pontjait, majd az 1606 áprilisában összehívott kassai általános gyűlés ezzel kapcsolatos kifogásait, illetve annak következtében az egyezség újra tárgyalását, végül a június 23-án elfogadott (második) bécsi béke fordulatos eseményeit igen széles levéltári bázison, máig ható érvénnyel Károlyi Árpád írta meg a Magyar Országgyűlési Emlékek XI. és XII. kötetében.¹ Az alábbiakban az általa leírtak alapján, mondhatni az ő narrációjából kiindulva tesszük vizsgálat tárgyává azokat az iratokat, amelyek főleg a szabad vallásgyakorlatot érintő 1. cikkellyel foglalkoznak. Ezek zömét Károlyi ismerte és kiadta, és csupán néhány olyan akad, amelyet nem használt fel.

Ezen a ponton felvetődhet a kérdés: ha Károlyi majdnem két teljes kötetet szentelt ezeknek a tárgyalásoknak, és ha újabb, eddig nem ismert irat sem került elő, mi értelme elővenni és újra olvasni az egyszer már alaposan elemzett, illetve kontextusba helyezett iratokat? Sem újabb tárgyalási pontok nem kerültek elő, sem egy újabb egyezményváltozat, amelyek felülírnák az eddigieket. A hangsúlyt nem is erre, hanem az eseményelmondásra helyezzük, mivel mai ismereteink kiindulópontja a Károlyi-féle narrativa: az alábbiakban az alkudozásokban részt vevő és igen fontos szerepet játszó Forgách Ferenc püspök-kancellár politikai tevékenységének a Károlyi által megrajzolt képnél árnyaltabb olvasatát vázoljuk fel. Ennek megértéséhez először okvetlenül fel kell idéznünk azoknak a tárgyalásoknak a főbb eseményeit, amelyek döntő módon hatottak a bécsi béke vallás- és egyházügyi pontjaira, ezen keresztül pedig az 1608-as koronázás előtti és utáni törvényekre, és amelyek joggal számítanak a szabad vallásgyakorlat magyarországi története mérföldköveinek.

1605 nyarán, nem sokkal a szerencsi országgyűlés után Rudolf császár és Bocskai, illetve az ő megbízottjaik közötti béketapogatózások határozott formát öltöttek: itt most nem részletezendő okokból, mivel ezek túlságosan is ismertek, mindkét félnek érdekében állt, hogy a polgárháborúnak vagy felkelésnek² minél hamarabb

¹ * Készült az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport (ELKH) keretében a TKI támogatásával. Magyar Országgyűlési Emlékek XI. 1605–1606. XII. 1606. Szerk. Károlyi Árpád. Bp., 1899, 1917 (a továbbiakban MOE).

² A Bocskai-felkelés minősítéséhez legújabban lásd Pálffy Géza egyébként többször is kifejtett véleményét. Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a

véget vessen. Károlyi szerint a tárgyalásokra a császártól teljhatalmat kapó Mátyás főherceg tárgyalóbiztosnak először Forgách Ferencet jelölte ki. Erre egyébként konkrét adatot nem hoz, csupán Giacomo Serra pápai hadbiztos egy október 22-i jelentését idézi, amely szerint a főherceg ígéretet tett a nyitrai püspök jelölésére.³ A „túlbugzó s egyoldalú” kancellár-püspök azonban alkalmatlan volt a tárgyalások lebonyolítására, ezért Mátyás főherceg választása végül a kancellár öccsére, Zsigmondra esett. Károlyi szerint a másik, közvetett bizonyíték a jelölésére Illésházy Ottavio Cavrianihoz írott levele lenne, amelyben a tárgyalásokra célozva kifejtette, hogy a püspökök inkább a hivatásuknak éljenek és ne avatkozzanak bele a világiak ügyébe.⁴ Ez alapján az tűnik a valószínűbbnek, hogy bár a püspök neve felmerült, de nem a személye, vagyis túlbugzgalma és elfogultsága, hanem inkább egyházi státusza volt a fő akadály, és nem a főherceg, hanem a másik tárgyalófél számára.

A korponai tárgyalásokra kiválasztott Forgách Zsigmondnak szánt utasítást Károlyi nem találta meg, ahogyan hasztalan kereste a Magyar Tanácsnak szintén a tárgyalásokra készült, és többek közt a vallásügyi pontokra vonatkozó augusztus 7-i állásfoglalását. Ennek tartalmára Melchior Klesl Giovanni Stefano Ferreri nunciussnak írt február 11-i leveléből, valamint a vatikáni Fondo Borghese III. sorozatának 51C. kötete, ahonnan a Klesl levél származik, D mellékletének néhány sorából következtetett.⁵

A helyzet 18 évvel később megváltozott: az 1917-ben kiadott MOE XII. kötet a Magyar Tanács 1606. június 5-i a szabad vallásgyakorlatot érintő véleményének függelékeként közli a tanács egy évvel korábbi, addig hiába keresett 1605. augusztus 7-én kelt opinio vallásgyakorlatot érintő pontját. Az irathoz tartozó jegyzetben pedig szó szerint hosszan, majdnem fél oldalnyi terjedelemben olvashatjuk is a „véleményes jelentés” hosszú bevezetőjének vonatkozó részét. Mindkét irat a bécsi udvari kamarai levéltárból került elő. Úgy tűnik tehát, hogy végül megoldódott ennek a fontos iratnak a sorsa: ne feledjük, hogy a Mátyás főherceg számára készült, a korponai tárgyalások vallásügyi részére vonatkozó állásfoglalás alapja ez a magyar tanácsi vélemény volt, és ez volt végső soron Forgách Zsigmond „sorveze-tője” is az Illésházyakkal folytatott tárgyalásokon.

A Magyar Tanács opiniója: 1605. augusztus 7.

Az MOE XII. kötetében augusztus 7-i opinióként közölt szövegnek a bevezető része négy sorral hosszabb a Klesl által Rómába beküldött

Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2010. 351–418.

³ MOE XI, 214.

⁴ MOE XI, 215.

⁵ MOE XI, 205, 257. Klesl levelét a vonatkozó résszel lásd uo. 865.

változatnál, a fentebb említett 51C kötetben található D mellékletnél, amely nem tartalmazza azt a mondatot az egyszerű katolikusok, illetve a klerikusok üldözéséről.⁶ Károlyi szerint ennek az volt az oka, hogy Mátyás főherceg a magyar klérust tehesse felelőssé a német birodalom katolikus rendjei előtt a bécsi béke szabad vallásgyakorlatra vonatkozó törvénycikkelye miatt, mondván, hogy a főpapok már jóval az 1606. júniusi elfogadás előtt beleegyeztek a „teljes vallásszabadságba.”⁷ Ennek érdekében hagyatta volna ki az utolsó mondatot, amely arról szól, hogy őfelsége, a császár nem hogy nem háborgatta a nem katolikusokat, hanem éppen hogy őket, az egyháziakat, sőt az egyszerű katolikus közembereket érte az üldöztetés. Nyilván a protestánsok részéről. Felvetődik azonban a kérdés, hogy ez esetben kinek a számára készült a kamarai példány. Sem erről, sem arról nem tudunk meg semmit, hogy egyáltalán elküldték-e ezt bárkinek is. Ha sem Rómának, mivel oda Klesl a rövidebb verziót küldte, sem a birodalom katolikus rendjeinek nem juttatták el, akkor feltehetően belső terjesztésű anyag, a Habsburg Birodalom egyik központi tanácsadó szervének hivatalos irata lehetett. De ha a két mondat tartalmát nézzük, akkor sem teljesen oszlik a homály: e szerint az első cikkelyt illetően – amely tehát a vallásgyakorlatot volt hivatva szabályozni, és amellyel kapcsolatban a szerencsi országgyűlés azt követelte, hogy a törvény ebben az artikulusban nevesítse a protestáns felekezeteket – úgy szól a Magyar Tanács állásfoglalása, hogy őfelsége senkit nem háborgatott eddig a vallásában, maradjanak tehát a régi, értsd eretnek ellen hozott cikkelyek, mert ezek eddig sem jelentettek komoly akadályt az új felekezetek terjedése útjában. Ezzel szemben, olvassuk Károlyinál, ha a következő, az egyszerű katolikusok üldözéséről szóló mondat is bekerült volna a birodalomba küldött változatba, akkor az nemcsak a klérusra nézve lett volna kínos. Felvetődik a kérdés: Károlyi tényleg komolyan gondolta, hogy a főherceg azzal akarta megvádolni az egész magyar klérust a birodalmi rendek előtt, hogy beleegyezett a szabad vallásgyakorlatba? Miközben ő és tanácsosai, a „politikusok” vállvetve küzdöttek azért, hogy ez ne történjen meg, és a magyar katolikus egyházat és katolicizmust éppen saját vezetőivel szemben mentsék meg? Éppen Forgáchcsal és Szuhayval szemben, akiket egy évvel korábban még kompromisszumképtenségük miatt ért vád, hogy nem értették volna meg az idők szavát, amivel saját egyházukat sodorták végső veszélybe? A tanácsi állásfoglalás első fele pedig, hogy tudniillik a király eddig senkit nem zavart vallása szabad gyakorlatában, valóban kizárólag a klérusra nézve lett volna

⁶ Ez a mondat a következő: „... quin potius catholicis facta est iniuria, cum non solum episcopi, canonici ac alii quique religiosi capti et trucidati, sed etiam multi plebei catholici male ab eis tractati fuerint.” MOE XII, 434.

⁷ MOE XII, 434/2. jegyzet.

kompromittáló, az ország királyára, a főkegyurára nem? Csak abban az esetben, ha az egyszerű katolikusok üldözésére vonatkozó mondat bent marad?

Károlyi gondolatmenete azonban azért is sántít, mivel elismeri, hogy ezt az 1605. augusztus 7-én keletkezett szöveget, pontosabban ezt a részét csak majdnem egy évvel később továbbították a birodalomba az érdekelt feleknek. Tehát az érvelés lehet, hogy 1606-ra igaz, 1605-re azonban aligha érvényes. Ugyanakkor kétségtelen, hogy Rómába is ugyanez a rövidített változat került, ráadásul nem egy évvel korábban, hanem rövid idővel az irat keletkezése után.

A Forgách Zsigmond császári tárgyalóbiztos számára készült instrukcióban azonban megleljük: ebben szerepel az említett kiemelt rész, vagyis az történhetett, hogy a Magyar Tanács állásfoglalásának minket érdeklő, a katolikusok üldözését felemlető sorait beemelték az instrukcióba, amelynek egyébként csak a második változatát ismerjük, ezt azonban több példányban. A szöveg szinte szó szerint követi a Magyar Tanács állásfoglalásának vonatkozó részét, ám a dolog mégsem ilyen egyszerű, mivel az instrukcióban található rész valamennyivel bővebb a tanácsi opinióban szereplőnél, tehát menet közben kissé kibővítették a szöveget, amire a későbbiekben még visszatérek, de előtte feltétlenül szükséges az iratot közelebbről is szemügyre venni.⁸

Az augusztus 7-ei iratnak, ahogyan fentebb említettem, Károlyi három részletét közli, azzal az indoklással, hogy a vallásüggyel kapcsolatban ezek az érdekesek. A kontextusról annyit árul el, hogy „a véleményes jelentés hosszú bevezetése” Bocskai vádjaira felel, és ezek kapcsán érinti a vallás kérdését.⁹ Ezért nem derül ki, hogy az állásfoglalás, amelynek a második része a felkelt rendek által benyújtott követelésekre cikkelyről-cikkelyre haladva reagál, első felében érdekes gondolatmenetet rögzít: kiderül belőle, hogy Bocskai nem óhajtott a néhai János király sorsára jutni, akinek I. Ferdinánddal kötött váradi békéjét ez utóbbi beárulta a Portán, ezért már az elején leszögezte, hogy mindenről be fog számolni a szultánnak. A tanácsosok a valóságot kissé megszépítve azt válaszolják erre a felvetésre, hogy a császár mindig a kereszténység és a pápa érdekeit nézte.¹⁰ Bocskai tehát történeti argumentációt használ, amikor Ferdinánd császár példáját felhozva vádolja meg a priori tárgyalópartnerét.

A másik személy, aki Ferdinánd mellé kerül, Bocskai személyes ismerőse, Giovanni Giacomo Barbiano, Belgioioso egykori kassai főkapitány. Az ő esete a váradi békéhez hasonlóan nemcsak a kortár-

⁸ MNL OL I 47 Bécsi levéltárakból kiszolgáltatót iratok, Hoffinanz Ungarn, Bocskaysche Friedensakten, 489–490.

⁹ MOE XII, 434.

¹⁰ MNL OL I 47, Bocskaysche Friedensakten, 423.

sak, hanem az utókor számára is meglehetősen ismert. Kemény kassai fellépését, valamint a Bocskai elleni támadást a felkelés közvetlen kiváltó okai között tartjuk számon. Az eset 1605-ben finoman szólva még frissnek és elevennek számított, amire az utal, hogy a néhány oldalas bevezető rész kétszer is visszatér a generális személyére. Az irat szerint nem kellene a felkelés okaival kizárólag Belgioioso megvádolni, mivel Bocskainak, ha üldözve érezte volna magát, talán öfelségéhez vagy a főherceghez kellett volna fordulnia jogorvoslatért, és saját futárokat kellett volna küldeni a császárhoz, ha leveleit a gróf elfogta volna. Így kiderült volna az igazság, és Bocskai elégtételt kapott volna.¹¹ A Bocskai által megfogalmazott vádhoz képest az irat más megvilágításba helyezi az egyébként általunk is meglehetősen jól ismert eseményeket: Bocskai leveleit valóban elfogták Belgioioso emberei, amikor Concini emberei szétugrasztották a Bethlen vezette erdélyi bujdosók Temesvár alatti táborát.¹² Ennek poggyászai közt találtak a bihari nagyúr által, illetve neki írott leveleket is: ezek azonban rá nézve nem voltak kompromittálóak. A Tanács tagjai tehát feltehetően erre a történetre utalnak, amihez még hozzá kell tennünk, hogy Bocskai egyik török levélhordóját viszont valóban elfogták.

A következő bekezdés szintén figyelemre méltó: két olyan vádat említ egy mondaton belül, amelyeknek látszólag nincs is közük egymáshoz. Az egyik a háború, amelyben magyar mágnásokat öltek volna meg, a másik a kassai templom (és a XXII. artikulus)¹³ ügye, tehát itt kanyarodunk vissza Belgioioso személyéhez. A pusztító háború kapcsán megfogalmazott vádra a tanács válasza, hogy annak idején Bocskai is támogatói közé számított (ő kötötte meg Báthory Zsigmond nevében a törökellenes szövetséget!), másrészt viszont váddal élnek, hogy tudniillik Bocskai csapatai a török és tatár csapatokkal például egyetértésben az idegen zsoldosoknál is nagyobb pusztítást okoznak az országnak. A vallás ügyében pedig öfelsége ősei nyomdokában haladt, és esküjének megfelelően járt el ebben a kérdésben is: ha visszaélés történt volna, az az ő tudta és beleegyezése nélkül történt. A kassai templom elvételével, amely egyébként főkegyúrként amúgy is az övé, sem akart indulatokat kiváltani. A mágnások közül törvénytelenül senkit sem ítélték el. Ami pedig a XXII. artikulust illeti, azzal kizárólag az volt a célja a királynak, hogy az országgyűlések tárgyalásait ne hátráltassák a vallás ügyének előhozásával: vallásában tehát senkit nem akart öfelsége háborgatni. Ami Belgioioso ügyét illeti, őt nem azért nevezték ki generálisnak, hogy bármilyen jogtalanságot kövessen el, éppen Bocskai próbálja bűneit öfelsége nyakába varrni.

¹¹ MNL OL I 47, Bocskaysche Friedensakten, 424.

¹² Nagy László: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Bp., 1961, 57–58.

¹³ Károlyi Árpád: Néhány történelmi tanulmány. Bp., 1930, 154–226.

Ezt a hajdúk török és tatár csapatokkal együtt véghezvitt pusztításai éppen eléggé bizonyítják.

Az egész gondolatmenet jól látható módon reflektál a rendek kiáltványára, a Querelára, amelyre konkrét utalást is tesz, amikor a fentebbiek után rátér arra, hogy Bocskai rágalmait külföldön terjeszti (*sparsis hinc inde famosus scriptis*).¹⁴ Belgioioso esetében érezhető, hogy az irat megpróbálja különválasztani a király és a generális személyét: tudjuk, hogy a felkelés kirobbanása után Prágában, de Bécsben is igyekeztek elhatárolódni a gróftól, őt okolva az események miatt. Belgioioso igen hamar, feltehetően 1605 első hónapjaiban hosszú iratot szerkesztett ügye védelmében, amelyben saját levelezését idézve tételesen igyekezett tisztázni magát a vádak alól, azt állítva, hogy, ahogyan manapság mondani szokás, kassai generálisként parancsra cselekedett. Legalább egy ilyen parancsot ismerünk, amelyet Paulinyi Oszkár adott ki: ettől függetlenül a protestáns propaganda eszköztárában Belgioioso az önkény szimbólumává vált, a Habsburg-kormányzat pedig igazában véve képtelen volt tisztázni magát a vádak alól.¹⁵

Szemmel láthatóan ezzel küszködik az opinio is: ezt azért fontos hangsúlyozni, mivel a Forgáchnak adott instrukció érvrendszere tulajdonképpen ennek a propagandaháborúnak a lenyomata. Jóllehet az ez után következő, és Károlyi által többször és bőven idézett iratokban nem találjuk meg Belgioioso, hanem csak a jámbor elődök, Ferdinánd és Miksa nevét, akik ugyebár hoztak ugyan kemény törvényeket, mégsem ártottak senkinek, a másik oldal számára azonban az eleven és húsbá vágó tapasztalat nem a magyar királyok által nem alkalmazott eretnekellenes törvények, hanem a XXII. artikulus és Belgioioso, illetve még a cikkely születése előtt, később a cikkely nevében elkövetett erőszakos cselekmények voltak. A rendek Szuhay és Mikáci elleni megkülönböztetett figyelmének a gyakran emlegetett kamarai perek mellett is éppen a Belgioioso parancsnoksága alatt álló császári csapatok által támogatott felső-magyarországi templomfoglalások voltak az okai, amelyekben a két főpap aktívan részt vett. Ebbe keveredtek bele velük együtt a jezsuiták is, és ezt próbálták

¹⁴ MNL OL I 47 Bocskaysche Friedensakten, 425. A szerencsinek nevezett kiáltványról van szó, amely júliusban keletkezett, ahogyan a legújabb kutatások meggyőzően bizonyították. Zászkaliczky Márton: A Bocskai-felkelés politikai nyelvei. Vázlat. In: Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon. Szerk. Kármán Gábor, Zászkaliczky Márton. Bp., 2019, 64–65.

¹⁵ Kruppa Tamás: Giovanni Giacomo Belgioioso tábornok jelentései és a prágai nunciátúra iratai a Bocskai-felkelésről: Adalékok a Bocskai-felkelés előtörténetéhez. In: Politikai nyelvek, 85–118. A propagandához lásd még a császár és Belgioioso levelezése egy részét korabeli nyomtatvány formájában. Archivio di Stato di Mantova, Archivio Gonzaga, busta 534 (s.f.).

ráhúzni Forgáchra: az eseményekben szintén fontos szerepet játszó Pethe Márton kalocsai érseknek a neve csak azért nem került fel, mert ő éppen 1605-ben halt meg. Érthető tehát, hogy Illésházi miért ragaszkodott ahhoz, hogy az ezekben az eseményekben igaz, hogy csak részben kompromittálódott klérus ne képviseltesse magát. Az instrukció tehát beemeli a tanácsi irat vonatkozó részeit, amelyeket, mint láttuk Bocskai vádjai miatt az ő személyére hegyeztek ki.

A Forgách Zsigmond vezette tárgyalóbizottság az Illésházyék képviselte rendek követelésével szemben a katolikusok sérelmeinek felemlegetésével próbálta elérni, hogy az addigi protestáns vallásgyakorlatot korlátozó törvények, beleértve természetesen a XXII. artikulust, érvényben maradjanak, arra hivatkozva, hogy a törvényeket az uralkodók nem alkalmazták.¹⁶ A többhetes és -fordulós tárgyalások során végül Forgáchnak sikerült kompromisszumos megoldást elérnie: a kialakult formula szerint a régi királyok törvényei változatlanul megmaradtak, de ugyanakkor – ez volt az udvar által tett kényszerű engedmény – ezektől el kellett különíteni (tolitur et separatur) az 1604/XXII. artikulust, mivel ezt a rendek beleegyezése nélkül hozták.

Pártok és frakciók Bécsben és Prágában

A kompromisszum Károlyi szerint bírta Róma approvációját, V. Pál pápa ugyanis egyik brévéjével tulajdonképpen a tolerari posse üzenetét küldte az udvarba, és ennek ellenére, vagy ennek ellenében léptek volna fel 1605. november végén Forgách és Szuhay, akik nem értettek egyet a Forgách Zsigmond által kialakult pontokkal. Ami által pápábnak bizonyultak a pápánál is.¹⁷ Mivel súlyos állításokról van szó, érdemes egy pillantást vetnünk arra a fogalmi keretre, amelyet Károlyi nemcsak ebben a konkrét mozzanatban, hanem általában, a téma feldolgozása során követett. Miről is van szó?

Károlyi mind a felkelők, mind a hatalom oldalán több olyan csoportosulást is elkülönít, amelyeket pártokként aposztrofált: ez ma sem szokatlan eljárás, de talán ebben az esetben egy kissé túlságosan is direkt. Megkülönböztet egy pápai-spanyol pártot, amelynek prominens képviselői Forgách és Szuhay püspökök, Ferreri nuncius, valamint San Clemente spanyol követ lettek volna, azonkívül egy „politikus” csoportosulást, akikhez a korszakban azokat sorolták, akik az

¹⁶ Vagyis a Magyar Tanács opiniójának Klesl által Rómába küldött változatából azért maradt ki a kérdéses mondat, mert az nem a magyar klérus, hanem egyértelműen az uralkodók felelősségét, vagyis hogy évtizedekig nem történt határozott lépés az eretnokség visszaszorítására, domborította volna ki. Ráadásul úgy tűnhetett, mintha a Magyar Tanács, amelyben többségben éppen a klérus tagjai voltak, burkolt vádat fogalmazott volna meg ebben a kérdésben saját királya ellen.

¹⁷ MOE XI, 632.

államérdek mindenhatóságát vallották. Ezek közé tartoztak volna a már említett „magyarfaló” Klesl, a császár környezetéből Coraduzzi, valamint Trautson és Krenberg. A felkelők oldalán találunk radikálisokat vagy túlzókat (ami már egészen direkt módon utal a Bocskai felkelésre mint forradalomra), akiket egyébként ultráknak is hív, valamint a mérsékelteket, ez lenne a megegyezés vagy békepárt, amely tovább osztódik Bocskai és Illésházy követőkre.¹⁸ Ez utóbbiak lennének a konzervatívok, akiknek tulajdonképpen az egész megegyezés köszönhető, természetesen Illésházyval az élükön, akiket más alkalommal „conservatív szabadelvűek”-nek is hív.¹⁹ De ez még nem minden, mert Károlyi a saját korának pártviszonyait tükröző állapotot az osztrák-magyar kiegyezés fogalmi keretébe helyezi: egy alkalommal ki is mondja, hogy a bécsi béke volt szerinte az első osztrák-magyar kiegyezés.²⁰ A párhuzam tehát egyértelmű, de az tulajdonképpen nem derül ki, hogy korának Deákját vajon Illésházyban vagy inkább Bocskaiiban lássuk. Mindezt azért fontos figyelembe vennünk, mert ez a gondolati váz arra kényszerítette Károlyit, akinek a nemzedéke a kiegyezés és az azt követő példátlan fellendülés hatása alatt állt, hogy forrásait ennek megfelelően csoportosítsa.

Ezzel magyarázható, hogy már a tárgyalások első lépésénél azt feltételezi, hogy annak pontjai – ne feledjük, a korponai tárgyalások megírásakor nem volt birtokában a Magyar Tanács említett opiniója – a bécsi, illetve prágai udvar mérsékelt politikusaitól, illetve Mátyás főhercegtől származnak. Aki, mint tudjuk, három évvel később megkötötte a konföderációt a magyar majd az osztrák rendekkel és elfogadott a protestánsok, értsd a magyarság érdekeit messzemenően szolgáló törvényi szabályozást, hogy Károlyi kifejezésével éljünk, az első kiegyezést.²¹ Fentebb azonban láttuk, hogy Forgách Zsigmond instrukciójának megfelelő része alapvetően a Magyar Tanács opinióját követi, tehát alapelemei nem a bécsi és prágai udvar vallásügyben mérsékelt álláspontot képviselő politikus tanácsadóitól származnak. Mindez azért érdekes, mert természetesen Károlyi is felismeri, hogy Forgách Zsigmond a Magyar Tanács állásfoglalása alapján tárgyal, hisz ő találta meg az iratot, csakhogy egyúttal azt is állítja, hogy a Korponán kötött kompromisszumok elfogadása által az első bécsi békéhez vezető tárgyalások előfeltételei Forgách, Szuhay és a nuncius (a pápa) ellenében jöttek létre. Sőt, az opiniót arra használja, hogy újabb vádat fogalmazzon meg a klérussal, név szerint Forgách Ferencsel szemben, holott a tanácsnak Forgách és Szuhay is a tagjai voltak, az

¹⁸ MOE XI, 543, 632, 634, 640, 643, MOE XII, 3, 9.

¹⁹ MOE XI, 606.

²⁰ MOE XI, 392.

²¹ Bernard Rill: Kaiser Matthias. Bruderzwist und Glaubenskampf. Graz–Wien–Köln 1999, 135-140, 147-148.

állásfoglalásnak tehát az ő véleményüket is tükröznie kellett, ráadásul az opinio éppen a tanács katolikus tagjainak a munkája volt! A „politikuskok” Károlyi által említett mérséklő hatása emiatt nyilvánvalóan nem teljesen úgy és olyan mértékben valósult meg, ahogyan az MOE kötetekben olvashatjuk.

Mindez azt is jelenti, hogy az ultrakonzervatív spanyol-pápai párt szerepeltetése meglehetősen sántít: természetesen volt különbség a különböző vélemények között, csakhogy ennek alátámasztására Károlyi ebből a kezdeti időszakból sajátos módon hoz írásos bizonyítékot. A Forgáchcsal szemben megfogalmazott preconcepció, illetve hogy mindenáron párt alapon próbálja értékelni a püspök-kancellár lépéseit, tulajdonképpen arra kényszeríti, hogy az események rekonstrukciója során néhol önkényesen járjon el.

Forgáchnak a tárgyalások és a „kiegyezés” megakadályozására tett lépései között Károlyi döntő fontosságúnak tartja a Borghese 51C kötetében található, fentebb már többször idézett memorandumot, amely az egyháziakat leginkább érdeklő I., V–IX. pontokat veszi sorra. Az irat kéthasábos, az egyikben futnak a pontok, míg a másikban Forgách latin és a nuncius olasz nyelvű megjegyzéseit olvashatjuk. Károlyi hűen és pontosan végigmegy ezeken, ezért feleslegesnek tartom ezt itt újra felsorolni:²² a mi szempontunkból a lényeg, hogy a memorandumot perdöntő bizonyítéknak tartja, hogy Forgáchék már a korponai tárgyalásokon, november végén, a törvények csorbíthatlan megtartása mellett kardoskodva, ellentámadásba lendültek. Követeléseiket azonban nem tudták keresztülvinni, ezért a bécsi béke által megszületett az elsősorban a Habsburg-dinasztia és a katolikusok – de nem a keményvonalas pápas párt számára – kedvező kompromisszum. A dolog egyetlen szépséghibája, hogy ezt a Kassán áprilisban összegyűlt rendek Bocskaiival az élükön mereven elutasították.

Károlyi a kronológiai rendben ismertetett események kapcsán néhány hónappal és jó pár oldallal később újra visszatér a memorandumra, ezúttal hosszabban elemezve, de természetesen a már ismert elfogultsággal: részletesen idézi okfejtését, amelyet rémképek festésének, „sophistikus kiszínezésnek”, „szarvasokoskodásnak” minősít, és a kancellár hitbuzgóságának és képzelő tehetségének bizonyítékát látja benne.²³ Ezzel szemben állt volna Ferreri nuncius (ekkor még) józan és távolságtartó álláspontja, amely mint láttuk, pápai utasításra történt. Ez azonban nem tartott sokáig, mivel „Forgács és Szuhay hióbpostái” az amúgy sanguinikus nunciust fölzavarták a nyugalmából, aki „apródonként teljesen beleélte magát Forgács lázas látomá-

²² Archivio Apostolico Vaticano (AAV) Fondo Borghese serie III, vol. 51C, fol. 89r–92r.

²³ MOE XI, 635.

nyaiba.”²⁴ És fel is akart kerekedni, hogy Bécsbe menjen és rávegye Mátyás főherceget a vallási cikkelyek megváltoztatására, de aztán meggondolta magát, mert úgymond az utolsó pillanatban eszébe jutott, hogy ezzel a lépéssel megsértené a császárt.²⁵

A Károlyi által követett narratívának természetesen forrással kellett igazolnia, hogy a spanyol-pápai párt már ekkor bebizonyította magáról, hogy képtelen bármilyen kompromisszumra, és hű ellenképe a Bocskai táborban meghúzódó radikálisoknak, a minden engedményt elutasító, és tulajdonképpen a Habsburgok trónfosztását kívánó hajdúknak. Csakhogy az általa hosszan és többször idézett memorandum nem ekkor, 1605 novemberében, hanem hónapokkal később, az első bécsi béke aláírása után született! Tehát tézisének alátámasztása céljából, hogy a klérus elleni vádjait alátámassza, antedatálta a memorandumot, vagyis ugyanúgy járt el, mint az augusztus 7-i opinio esetében, csak azt időben nem előre, hanem visszavetítette. 1605 novemberéből vagy decemberéből, illetve januárjából valójában nem ismeretes efféle, Forgách személyéhez köthető irat, amelyet a tárgyalásoknak kifejezetten az első, a vallásgyakorlat húsba vágó pontjával kapcsolatban fogalmaztak volna meg. Ennek oka feltehetően az lehetett, hogy testvérén keresztül ugyan nem hivatalosan tájékozódhatott, de nem volt beavatva a részletekbe. Amikor viszont hivatalosan is értesült a feltételekről, azonnal tiltakozott. Előtte nem tudunk ilyen akcióról: például a Mátyás főhercegnek címzett, január 26-án kelt levelében főleg az egyházi bíróságok, a főpapok hivatalviselése ellen szólal fel. Az egyetlen, a vallásgyakorlattal összefüggésbe hozható pont az utolsó, amely a királyi adományozások azon záradékát érinti, amely szerint az új tulajdonos köteles fenntartani a katolikus templomokat.²⁶

Ha azonban a katolikus világi tanácsosok 1605 augusztusában megfogalmazott állásfoglalását szem előtt tartjuk, akkor ezt a február 9-e után született tiltakozást sem okvetlenül fogjuk a doktrinér, Rómából és Madridból (táv)irányított politikai vonalvezetésnek tulaj-

²⁴ MOE XI, 637.

²⁵ Uo. Úgy vélem, hogy Károlynak a memorandumra elsősorban azért volt szüksége, mert így a nunciust is belekeverhette az eseményekbe, ezáltal igazolva visszafelé egy külön pápai-spanyol párt létezését. Azt mindenképpen meg kellett magyaráznia, hogy a nuncius később miért tért el az állítólagos római tolerari posse utasítástól: az eseményeket így előadva még jobban ki-domborodik az Illésházy és az általa vezetett konzervatív-szabadelvű pártnak az első osztrák-magyar kiegyezésben játszott kétségtelenül elvülhetetlen érdemeket szerző szerepe.

²⁶ Forgách Ferenc okmánytár. Levelek és iratok (1586-1615). Kiad. Kruppa Tamás (Collectanea Vaticana Hungariae I/20). Budapest-Roma 2022, n. 15 (sajtó alatt).

donítani. Forgách ugyanis az első cikkely kapcsán, amely a legfontosabb volt, és amely tehát a bécsi kompromisszum (az első bécsi béke) jegyében meghagyta az eddig fennálló törvényeket, az 1604/XXII. artikuluszt pedig elkülönítve kezeli, végső soron ugyanazt fejtegeti – amit persze lehet Károlyi nyomán merő szofizmusként értékelni –, mint amit az előző nyáron a főhercegnek felterjesztett opinióban is olvashatunk. A kancellár cikkelyhez fűzött megjegyzésében ugyanis a következőt olvassuk: „abban az állapotában hagyni a vallást, amelyben az eretnokség büntetlenül garázdálkodhat, semmi mást nem jelent, mint hogy bárkinek, aki csak akarja, engedélyt adunk, ahogyan gyakorlatilag az artikulus is teszi, a lelkiismeret szabad gyakorlására.”²⁷ Utána kifejti, hogy olyan törvények változatlan állapotban tartását javasolni, amelyek nem megakadályozták, hanem ellenkezőleg, elősegítették az eretnokség elterjedését, ugyanakkor arra hivatkozni, hogy éppen azért kell érvényben hagyni ezeket, mert büntették az eretnokséget, óriási önellentmondás. Károlyi szerint mindez a püspök-kancellár jó tollán és stílusán kívül semmi egyebet nem bizonyít, mint a maradiságot, és arra való képtelenségét, hogy megértse, megváltoztak az idők, pontosabban beköszöntött a kompromisszum, a jó értelemben vett megalkuvás ideje: ezt értették volna meg Mátyás főherceg és Illésházy az első osztrák-magyar kiegyezés tető alá hozói. Ráadásul vehemens fellépésével magával rántotta az addig józan és mérsékelt álláspontot elfoglaló Ferreri nunciust is.

A fentebb idézett források alapján egyértelmű, hogy a kancellár és a Magyar Tanács katolikus tagjainak véleménye már kezdettől fogva eltért a Károlyi által sötét színekkel lefestett Melchior Klesl által képviselt állásponttól: a narratívában a bécsi püspök alakja mögött egyébként teljesen háttérbe szorul Forgáché,²⁸ de mégis újra és újra előkerül a magyargyűlölő machiavellista bécsi püspök mellett. A haladás, vagy használjuk mi is azt a szót, amit Károlyi, a kiegyezés kerékkötőjeként. Az általa felállított fogalmi keret, az első osztrák-magyar kiegyezés azonban kiosztotta a szerepeket: hiába ítélte el Klesl, Mátyás tanácsadójaként a többi machiavellistával együtt be kellett tölteniük azt a történelmi szerepet, amelyet rájuk osztott. Ennek viszont áldozatul esett a katolikus tanácsosok opinója.

Kétségtelenül a megegyezés meghíúsítását célozta az a Rómába eljuttatott kérés, amely egy legátus küldését kezdeményezte a pápánál, és amely drámai jeleneteket eredményezett a március 29-i audiencián, ahol Mátyás főherceg felelősségre vonta Forgáchot és Szuhayt.²⁹ Károlyi hosszan elemzi a konfliktust, amely Forgáchék meghátrálásával végződött: maga a kancellár által elbolondított Ferreri látta volna

²⁷ AAV Fondo Borghese, serie III, vol. 51C, fol. 89r.

²⁸ Lásd például MOE XII, 257–259.

²⁹ MOE XII, 13.

be, hogy ez a lépés, amely a kancellár szerint a katolikus vallás érdekeit szolgálta volna, éppen az ellenkezőjét eredményezné, és végül ilyen értelemben írt Rómába is. A pápa pedig válaszában tulajdonképpen a főhercegnek adott igazat: tehát megint ugyanoda jutunk, hogy a kancellár fellépése tulajdonképpen nem hite és vallása érdekét szolgálja, hanem éppen ellenkezőleg, a katolicizmus és az egyházi rend létét veszélyezteti, ezzel szemben a Mátyás által vitt vonal ennek megőrzését szolgálja.³⁰

A Magyar Tanács újra: a sine praeiuditione religionis catholicae

A korponai tárgyalások lezárása és a február 9-i első bécsi béke közötti szűk két hónapnyi időt az eseményeket igen részletesen ismertető, és a háttér felvázolására újra-újra láthatóan élvezettel kitérő Károlyi néhány mondattal intézi el: láttuk, hogy ennek egyik oka, hogy nem állt rendelkezésére ebből az időszakból olyan forrás, amellyel a pártok fentebb idézett egymás közötti éles harcát megfelelő módon demonstrálhatta volna. Pedig ha az udvari kamarának az időszakra vonatkozó anyagát fellapozzuk, amelyet annak idején levéltárosként éppen Károlyi rendezett, azok között a minket most elsősorban érdeklő kulcsfontosságú január hónapból tucatnyi olyan iratot találunk, amelyek az első artikulussal foglalkoznak. Ezekre Károlyi is hivatkozik, kiadva az 1606. január 3. és február 9. közti egy hónap tárgyalásairól készült feljegyzéseket, mégis valahogy nem tartotta fontosnak, hogy ezekkel a sokszor cetlikre írt feljegyzésekkel érdemben foglalkozzon.³¹ Pedig a feljegyzések az első artikulussal kapcsolatos megszövegezés körüli nehézségekre vetnek éles fényt. Az artikulus szövegvariánsai közül egyet emelnék ki, amely véleményem szerint alapvető fontosságú, illetve a benne foglaltak általánosíthatók a tárgyalások lezárását, és az 1606. február 9-i első változatát, majd végül június 23-án elfogadott bécsi béke első cikkely záradékát, a sine praeiuditione religionis catholicae formula genezisét illetően.

A feljegyzés 1606. januári, Károlyi szerint a január közepe táján megejtett ülésen született az első artikulus ügyében, és érdemes szó szerint is idézni: „Öfelsége ne gondolja, hogy az országlakosokat a vallás ügyében sérelem (iniuria) érte volna. Ha mégis lennének olyanok, akik úgy vélik, hogy sérelem érte őket, panasszal fordulhatnak hozzá, amelyet öfelsége hivatalából és a királyi esküjében foglaltakból fakadóan orvosolhat.”³² A margón az utolsó tagmondat variációja olvasható, amely úgy szól, hogy ha az uralkodó a panaszt jogosnak

³⁰ MOE XII, 8–18.

³¹ MOE XII, 496–499.

³² MOE XII, 496.

és igazságosnak tartja,³³ akkor orvosolja. Hogy mi alapján is kellene ilyen, úgymond egyedi esetekben az uralkodónak ezt megtenni, még ugyanezen az oldalon kiderül. A lap alján három pontot találunk, amelyek közül az első arra utal, hogy a cikkely megszövegezésénél az 1604. évi XXII. artikulust kell alapul venni. Utána következik tulajdonképpen ennek az artikulusnak az értelmezése: a második pontban ugyanis azt olvassuk, hogy őfelségének nem kell azzal számolnia, hogy igazságtalanságot követne el az eretnekek megsértésével (azaz a XXII. artikulusban foglaltak alkalmazásával), és a jövőre nézve semmi nem kötelezi, mivel már a szó (iniuria) is értelmetlen. A 3. pont nyomatékossítja, hogy nem lehet szó semmilyen sérelemtől. A 2. és a 3. ponthoz fűzött megjegyzések szerint ezáltal a vallás ügye az általános országgyűlésről a részgyűlésekre tevődne át, ahol őfelsége egyszerűbben és könnyebben járhatna el.³⁴ Mintha a szöveg megfogalmazói arra gondoltak volna, hogy a vallási sérelmek elrendezése különalkuk útján válna lehetségessé, pontosabban esetről-esetre az uralkodó mérlegelése, majd döntése alapján történne orvoslásuk. Most viszont csak a katolikusok szempontjából vizsgálva az ügyet, ez olyan formula volt, ami által megmaradtak volna a korábbi törvények, beleértve a vitatott 1604/XXII. cikkelyt is, a király fóruma pedig nem a generális országgyűlés lett volna, ahová összegyűltek volna a nemesi küldöttek az ország minden pontjáról és érvényesíteni tudták volna erejüket, hanem a partikuláris, azaz a részországgyűlés, ahol az erőviszonyok egészen mások voltak. Erre, mint láttuk, a szöveg konkrétan utal. Rögtön felvetődik persze a kérdés, hogy a megfogalmazás kiagyalói vajon pontosan mire is számítottak, amikor papírra vetették ezeket a sorokat. Komolyan gondolták, hogy egy ilyen formula elfogadását keresztül tudják vinni a protestáns tárgyalófélnél, amelyik egyértelmű győzelemre állt?³⁵ Mert nyilvánvaló, hogy protestáns szempontból ezt a gyakorlatot ugyanolyan elfogadhatat-

³³ Uo.

³⁴ MOE XII, 496–497.

³⁵ A helyzet ugyanakkor kétségtelenül pikáns volt, hiszen Mátyás megbízottjai nem generális, hanem a rendek által összehívott partikuláris országgyűlésen tárgyaltak, kikerülve a csak uralkodó által összehívható generális gyűlést. Az ő szempontjuk nyilván az volt, hogy a mindenképpen összehívandó általános országgyűlésen már kész tények elé állítsák az uralkodót. Ez kétségtelenül egy olyan politikai és jogi helyzet volt, amely ellentmondott nemcsak a szokásoknak, hanem az ország törvényeinek is. Viszont a megegyezés kényszere miatt mindkét tárgyalófélnél hallgatólagosan elfogadta ezt a fennálló jogrendet felrúgó, de előjelét tekintve különbözőképpen értelmezett, lázadás-ként aposztrofált eseménysorozat következtében előálló rendkívüli, exlex helyzetet.

lannak találták volna, mint amilyen sérelmesnek az eltörölni kívánt, hírhedt artikulus.

Nem csoda, hogy a legtöbb, amit elértek, az volt, hogy a február 9-i egyezségben a törvényt ugyan nem törölték el, de elkülönítették a többtől (tolitur et separatur). Károlyi ezzel igen hosszan és részletesen foglalkozik, de csak a februárt, illetve különösen az áprilisi hónapot követő időszakban, amikor, mint ismeretes, a kassai gyűlés teljes mértékben elvetette a februári egyezséget, közte természetesen az első cikkelyt. Az viszont nem derül ki, nála sem, hogy pontosan hogyan gondolták a felek a megkötött egyezmény gyakorlati kivitelezését. Hogy tudniillik lesznek érvényben maradó törvények, amelyeket azért nem kell eltörölni, mert eddig sem értek el velük semmit – ezek lennének a Ferdinánd és Miksa által hozott protestáns ellenes törvények –, illetve ezekhez képest kell még elkülöníteni az egyiket? Véleményem szerint éppen ezért érvelt Forgách a fentebb szó szerint idézett memorandumában amellelt, hogy az eddigi törvényi szabályozás, így a 1604/XXII. artikulus a tolitur et separatur formula miatt semmit nem ér az eretnekek megfőkezését illetően, következtésképpen nem szolgálja a katolikus vallás érdekeit. Egy törvény vagy érvényben van, vagy nincs, ez utóbbi esetben nem is létezik. Harmadik lehetőség, tudniillik, hogy nincs megsemmistve, de ugyanakkor nem is érvényes, nincs. A bécsi udvarban arra számítottak, hogy e két úgymond szélsőséges eset között, azokat megkerülve fenntartsák az eddigi gyakorlatot, vagyis hogy a törvényt nem alkalmazzák. A tolitur et separatur tehát ennek a szándéknak jogi köntösbe bújtatott, valójában fából vaskarika, kifejeződése volt. Érthető, hogy ez a lehetőség ekkor már sem a felkelőket, sem a klérust, ellentétben a bécsi udvarral, érthető módon nem elégítette ki. Az előbbinek túl kevés, az utóbbinak túl sok volt: a bécsi udvar érdekeit, amely már ekkor a birodalom jövőjére és az örökösödésre koncentrált, és tulajdonképpen Illésházy érdekeit szolgálta, aki már ekkor javában építette visszaútját a Habsburg-udvarba: ennek világos bizonyítékai azok a januári uralkodói mandátumok, amelyek elkobzott javai visszaszolgáltatása tárgyában születtek.³⁶

Pontosan ezt ismeri fel a Magyar Tanács augusztus 7-i javaslatának az a része, amely a katolikus híveket és a klérust ért üldöztetéseket fogalmazza meg. Fentebb említettem, hogy Károlyi az MOE XII. kötetében közölte a sokat keresett opinio vonatkozó részét. Csakhogy

³⁶ MOE XI, 611, az iratokat illetően lásd ÖStA HKA HFU RN 90, 1606. Jan. 101–107, Febr. 9–12. Azt Károlyi is elismeri, hogy a február 9-i egyezség senkinek sem tetszett, tehát kizárólag az időhúzást szolgálta, illetve megszépiíti Illésházy szerepét, ugyanis elsősorban neki állt az érdekében az előzetes megegyezés, mivel ki akart békülni az udvarral és vissza akarta kapni a vagyonát.

ez csupán azt tartalmazza, hogy őfelsége a jövőben sem fog, ahogyan korábban sem üldözött senkit vallása miatt, sőt éppen fordítva, a katolikusok szenvedték el az üldöztetést. Utaltam arra is, hogy ezt a részt beemelték a Forgách Zsigmond számára készített instrukcióba, azonban kibővítve, ott ugyanis az szerepel, hogy őfelsége nem fog üldözni senkit vallása miatt, ahogyan azok se zavarják meg az ország békéjét és nyugalma a vallás ürügyén, és ne szítsanak lázadást, hogy a katolikusok zavartalanul gyakorolhassák hitüket, mivel nemcsak az egyháziakat, hanem az egyszerű katolikusokat is üldözték: ezen a ponton az instrukció szövege újra szó szerint követi az opiniót.³⁷ Nyilvánvaló, hogy a betoldás a főhercegi udvarban született, és az is, hogy az érvelés, amely tehát a vallás gyakorlását ürügyként használja a lázadásra, egészen Belgioioso híres levelére megy vissza, aki ezt a vádat apológiájában megismételte.³⁸

Mindezt azért fontos emlékezetünkbe idézni, mivel csak ennek a szövegrésznek a fényében értelmezhető a január közepi ülés feljegyzésének azon kitétele, amely, mint fentebb láttuk, arról szól, hogy az uralkodó minden egyes esetet kivizsgálva döntsön a vallási sérelmekről, és ez ne generális országgyűlésen történjen. Ezzel ugyanis a XXII. artikus gyakorlati alkalmazásának egy olyan útját javasolja, amely alkalmas lett volna tulajdonképpen nemcsak arra, hogy a protestáns követeléseket, hanem hogy a katolikus sérelmeket is tárgyalásba vegyék. Ez pedig annak teremtette volna meg az elvi lehetőséget, hogy gátat vessenek az eretnenség további terjedésének. Itt még nincs szó *tolitur et separatur*-ról, ez később, a februári ülésen Illésházyék nyomására került bele,³⁹ akik így próbáltak valamit megmenteni abból az instrukcióból, amelyet Kassán kaptak, és amely a vallásgyakorlat tárgyában a felekezetek nevesítését követelte. Fordítva pedig a *tolitur et separatur* a Forgách Zsigmondnak adott instrukciónak éppen a katolikusok szabad vallásgyakorlatára és sérelmeire vonatkozó részt jelentéktelenítette el: ez nem tetszett tehát Forgáchnak, aki ezért tiltakozott.⁴⁰ Ő ugyanis az előző nyári magyar tanácsi állásfoglaláshoz

³⁷ A kérdéses rész: „*Modo etiam illi sub hoc religionis specie pacem et tranquillitatem publicam non turbent, aut rebellionem propterea non moveant, et catholici hac in parte immunes in eadem sua religionis professione et omnino salvi permanere possint.*” MNL OL I 47, Bocskaysche Friedensakten, 490.

³⁸ Lásd Nagy 1961, 68, Kruppa 2019, 94.

³⁹ „*Ultimus articulus in diaeta anni 1604. additus omittatur.*” MOE XII, 498. Hozzáteszi azonban, hogy ez nem járhat a király és a főherceg sérelmével.

⁴⁰ Természetesen az előző jegyzetben idézett szöveg azon pontja, amely a felekezeti viszonyoknak ugyanolyan állapotában hagyásáról szól, mint amilyenben Ferdinánd és Miksa királyok idejében volt, a fentebb említett okok miatt nem elégíthette ki Forgáchot. Uo.

tartotta magát, amely a januári tárgyalási fordulón készült feljegyzésben is kifejeződött.

Károlyi jól látta, hogy ezen a ponton eltért a nuncius véleménye, aki a memorandumnak ehhez a részéhez, Forgách latin nyelvű, fentebb idézett kommentárja után olaszul odabiggyesztette, hogy bár a királyok nem voltak képesek érvényt szerezni az eretnekek ellen hozott törvényeknek, de pusztá meglétük védi a katolikus vallást, a XXII. artikulust illetően pedig, hogy a probléma abból keletkezett, hogy a királyok sokszor alattvalóik beleegyezése nélkül hoztak törvényeket. Nyilván ő is arra gondolt, hogy a gyakorlatban a királynak lesz alkalmá a saját magának adott felhatalmazás által az erőviszonyok alapján dönteni, ahogyan a január 4-i feljegyzés is javasolta a részgyűléseken. Szavai arról árulkodnak, hogy tulajdonképpen félreértette a vita lényegét: a *tolitur et separatur* a törvénycikk hatályon kívül helyezésének előszobáját jelentette, hisz hiába maradt volna érvényben, alkalmazásának felfüggesztésével lényegében elváltatták volna az eretnekek ellen hozott korábbi törvényektől, következésképpen a királynak nem lett volna lehetősége, hogy vallási sérelmek tárgyában a protestánsok ellen, a katolikusok javára döntsön. Igaza volt ugyan abban, hogy a királyok többször hoztak törvényeket a rendek beleegyezése nélkül, de éppen ez az eset bizonyította, hogy ennek súlyos politikai következményei lehetnek. Nem annyira Forgách hiób postáinak hatására változtatta meg tehát a véleményét a nuncius, hanem nyilván megértette (Forgách értethette meg vele), hogy az egyezés nem azt jelenti, hogy minden marad a régiben, hanem éppen fordítva, a *tolitur et separatur* betoldása által tovább szűkül a mozgáster a katolikus érdekek érvényesítése előtt. Ezt a vélekedést erősítette azoknak a német teológusoknak a véleménye is, akik úgy érveltek, hogy Magyarországon az augsburgi vallásbéke nem érvényes, tehát a királynak ilyen jellegű és tartalmú törvény híján nem kell a birodalmi gyakorlathoz hasonlóan engedélyeznie a felekezetek szabad vallásgyakorlatát.⁴¹

A nuncius viselkedése egyébként valóban félreérthető: miközben az idézett iratban megengedő módon nyilatkozott a nemrég nyélbe ütött egyezségről, nem egészen fél évvel később Rómába írt levelében homlokegyenest másként állította be a történeteket. Ebben azt írta, hogy az egyezmény elfogadásának oka a magyar klérus volt, amely Forgáchot leszámítva, nem állt ellen a felkelt rendek követelésének, vagyis megismétli Klesl és Mátyás főherceg vádjait. Ez az állítás egészen bizonyosan nem felel meg a tényeknek, 1606-ból ugyanis több, a klérus tagjai által aláírt memorandumot, tiltakozást ismerünk.⁴²

⁴¹ Idézve MOE XII, 259-260, eredeti lelőhelye MNL OL I 47, Bocskeysche Friedensakten, 81-83.

⁴² Ráadásul egy keltezetlen, Károlyi által március 19-e előttre tett iratában a

Annak hogy aláírták a bécsi békét, amelyet egyébként Forgách is megtett, nem kizárólag kiszolgáltatott helyzetük volt az oka, hanem hogy a Rudolf császár által teljhatalommal felruházott Mátyás főherceg aláírta az egyezményt. A nuncius, ha mindenáron okolni akart valakit, vagy valakiket, leginkább a főherceget és „politikus” tanácsosait, a Károlyi által gyakran emlegetett Klesl és Khrenberget nevezhette volna meg.

A magyar főpapság kétségtelenül igen szorongatott helyzetben volt: nemcsak elvesztették a jövedelmük alapját adó birtokok nagy részét, persze csak azok, akiknek 1604 előtt maradt egyáltalán valamijük, hanem arra is folyton figyelniük kellett, kinek engedelmessékedjenek. Az ország koronás ura és főkegyura Rudolf volt, azonban a tárgyalásokat a teljhatalommal felruházott Mátyás irányította, akinek a viszonya bátyjához finoman szólva sem volt felhőtlen. A főherceg politikai lépéseit, ahogyan Károlyi is megállapítja, szinte teljes mértékben a Habsburg-házon belüli öröklés határozta meg.⁴³ Ezért kissé sarkítva azt mondhatjuk, hogy bármi áron hajlandó volt megegyezni a felkelőkkel.

Csakhogy a februári 9-i első bécsi béke feltételeit a kassai rendek és Bocskai nem fogadták el, és a vallásgyakorlatot rögzítő első artikulusát illetően ragaszkodtak a felekezetek felsorolásához. Károlyi az előzőekhez hasonlóan igen részletesen és széles forrásbázison ismerteti az újra kezdődő tárgyalások fordulóit: a mi szempontunkból azt kell kiemelnünk, hogy a tárgyalásokat a holtpontra az ülések során nem sokkal június 15-e után megfogalmazott javaslat lendítette át, amelyben először szerepel az egyezésbe belekerülő *absque tamen praeiudicio catholicae romanae religionis formula*. Ezt Károlyi olyan fontosnak tartotta, joggal, hogy közölte a szöveg hasonmását is.⁴⁴ A rövid szöveg az újabb egyezés megkötését illetően sorsdöntőnek bizonyult, mivel formálisan biztosította a katolikus vallásgyakorlat elsőbbségét. A formula a június 16-i „nagy szövegcsata” folytatásaként először a tárgyalások történetében hivatalosan is bekerült a Mátyás főherceg által javalt változatba.

De ennek is megvolt a maga előzménye: a Magyar Tanács június 5-i opiniójának utolsó bekezdése már tartalmazza ezt a formulát. És itt megint van egy kis kavarodás. Mivel ezt a formulát találjuk a tanácsi véleményben és a törvénycikktervezetben,⁴⁵ majd magában a törvénycikkben, és mivel ez vitathatatlanul a Magyar Tanácstól származik, amelynek Forgách is tagja volt, Károlyi nem ismerhette el, hogy

nuncius is arra szólította fel a császárt, hogy a béke katolikus egyházra sérelmes cikkelyeit ne erősítse meg. MOE XI, 873.

⁴³ MOE XI, 332, 661.

⁴⁴ MOE XII, 647.

⁴⁵ MOE XII, 503.

a kiutat éppen ez az opinio fogja jelenteni! Ezért a következő nyakatekert megoldáshoz folyamodott: a főherceg előtt, olvassuk, két javaslat feküdt. Az egyik Klesl hosszú teológiai fejtegetésekkel megtűzdelt irata, amely példaként a birodalmi gyakorlatra hivatkozott, hogy ott is csak a lutheránus felekezet szabad vallásgyakorlatát ismerték el. Ha a király engedélyezné nem egy, hanem rögtön három felekezet szabad gyakorlatát is, tekintélye jóvátehetetlen csorbát szenvedne, azonkívül koronázási esküjével és lelkiismeretével is ellenkezne. Azt javasolta tehát a főhercegnek, elégedjenek meg azzal, hogy sérelmeiket a főherceg orvosolni fogja. Ahogyan azt fentebb a januári ülés idézett irata alapján láttuk.

Ezzel szemben ott feküdt a főherceg előtt a másik javaslat, a magyar tanácsosok opinója, amely Károlyit idézve „... oda célzott, hogy a kecske is jóllakjék, a káposzta is megmaradjon,”⁴⁶ azaz a katolikus vallás sérelme nélküli formulát, és ami, még mindig Károlyi előadása szerint, a Klesl által javasoltnál „szabadelvűbb conceptusával messzebb látszott menni a kelleténél!”⁴⁷ Csakhogy szerinte ez csupán látszat volt: a magyar tanácsosok eleve nem is akarták betartani, amelyre bizonyítékként azt a Defensio című iratot hozza fel, amely valamikor július végén kelt. Ebben a főpapok azzal védekeztek, hogy a formulát azért javasolták, mivel kellőképpen általános, a megfogalmazás homályossága pedig lehetővé teszi, hogy a nekik tetsző módon értelmezzék a törvénycikket.⁴⁸ Vagyis Károlyi narratívájában a „hyperloyális” Magyar Tanács eleve rosszhiszemű volt, mivel a törvény alkalmazását a mindenkori erőviszonyok alapján akarta betartani és betartatni, amelyek nem igazán kedveztek a katolikus érdekeknek, hisz a II. Lajos óta hozott eretnekellenes törvényeknek sem voltak képesek a magyar királyok érvényt szerezni. Ezzel szemben a jóhiszemű felkelők tulajdonképpen semmi mást nem akartak, mint a kialakult felekezeti (erő)viszonyok törvényi rögzítését – mint láttuk a régi törvények megtartásával a katolikus fél is elismerte a status quot –, de amely természetesen nekik kedvezett, a katolikusokat azonban egyértelműen hátrányosan érintette. Ez a rosszindulat azonban szerinte régebbi keletű volt: már a február 9-i első bécsi béke kapcsán is rosszhiszeműségről, mala fidesről beszél Károlyi, mivel a Habsburg fél, természetesen a pápai-spanyol párttal egyetemben, már az akkor megkötött egyezményt sem szándékoztak betartani. Sőt azt állítja, hogy az egyezés vallásügyi része a két, sajnos a névtelenség homályában maradó két bécsi teológus, Mátyás főherceg és köre, valamint buzgó katolikus tanácsosok, szerinte Forgách és Szuhay műve len-

⁴⁶ MOE XII, 160.

⁴⁷ MOE XII, 161.

⁴⁸ MOE XII, 552-553.

ne.⁴⁹ Ez utóbbira azonban nem hoz bizonyítékot. Csakhogy fentebb láttuk, hogy a Ferrerivel közös memorandum éppen ezt az egyezséget kritizálja: nehezen hihető, hogy Forgách és Szuhay egyszerre lennének a létrehozói ugyanakkor az ellenzői! Ráadásul, amit pedig Károlyi pontosan tudott, hisz idézte is, a klérus februárban azzal a kéréssel fordult Rómához,⁵⁰ hogy a február 9-i egyezés következtében előállt helyzetben küldjön legátust: éppen emiatt idéztette maga elé Forgáchot Mátyás és tett a megkeresés miatt panaszt Rudolf császárnál!

Azt az állítást is elég nehéz elfogadni, hogy míg az egyik félnek Károlyi felrója, hogy az egyezséget eleve az erőviszonyok alakulásának függvényében (lásd az említett mala fidest) óhajtotta betartani - a politika világában egyébként bevett módon -, a másik, a protestáns fél esetében természetesnek veszi ugyanezt. Mi alapján kellene különbséget tennünk?

Sőt, Károlyi szerint az egész vallásügyben tett engedmény hátterében kizárólag az állt, hogy a Habsburg-kormányzat, függetlenül attól, hogy a prágai vagy bécsi udvarról beszélünk, pénzügyi segílyt akart kicsikarni a Szentszéktől és Spanyolországtól. Ezt az állítást egyetlen forrásra, a velencei követ beszámolójára alapozza. Szent Márk köztársaságának hivatalnoka viszont nem biztos, hogy objektív szemlélője volt az eseményeknek, tekintve, hogy hazáját éppen ekkor átkozta ki V. Pál pápa, éppen az egyházi joghatóság kérdésének igen kényes, és igen hosszú idő óta húzódó vitás kérdésének újabb kiéleződése miatt.⁵¹ Ezt a nyilvánvalóan kettős mércét azonban, amelyet Károlyi is, szerintem, bizonyosan látott, a nagyobb jó, a fellázadt magyar rendeknek köszönhető első osztrák–magyar kiegyezés ténye ellensúlyozta, illetve visszafelé igazolta. Tehát megint ugyanoda jutunk: a haladás és a retrográd, haladásellenes erők összecsapásának vagyunk a tanúi, a tét pedig a magyarság jövője.

Károlyi ennek a képnek a megerősítéséhez és teljesebbé tételéhez Ferreri nuncius augusztus 14-i jelentését idézi, amelyben eléggé különös okfejtést olvashatunk. A minket érdeklő rész azzal kezdődik, hogy Mátyás főherceg mentegetőzött előtte a történekeért, és a bécsi béke első törvénycikke miatt a felelősséget a főpapokra illetve a Magyar Tanácsra hárította. A felkelők és a főherceg megbízottai között áprilisban újra kezdődő tárgyalások során többek között egy újabb vita bontakozott ki, ezúttal az első cikkelynek a vallásgyakorlat érvényességi körét pontosító rész bevezető kifejezése, a *deliberatum* értelmezése körül. Ezzel kapcsolatban a kancellár azt mondta

⁴⁹ MOE XI, 639.

⁵⁰ MOE XII, 36–40.

⁵¹ MOE XI, 638. A konfliktusról lásd John Julius Norwich: *Storia di Venezia. Dal 1400 alla caduta della Repubblica II. A cura di Aldo Sparagni. Milano 1989, 297-310.*

neki, hogy a főherceg és tanácsosai pontosan ugyanúgy értelmezték és ugyanolyan értelemben alkalmazták, mint ahogyan ők (a Magyar Tanács) javasolták, vagyis a szövegben szereplő *deliberatum* kifejezés nem kizárólagos, hanem megengedő értelemben értendő,⁵² és mindez azt a célt szolgálta, hogy a magyarokat végre valahogyan megnyugtassák. Ezután következik egy különös mondat: a nuncius úgy folytatja, hogy tavaly nem ez volt a magyar püspökök tanácsa, de ő ezen nem csodálkozik, mivel egyikőjük sem hitbuzgó, kivéve a nyitrai püspököt, aki nem volt jelen a tavalyi tárgyalásokon.⁵³ Csak-hogy nemcsak ő, hanem egyetlen egyházi személy sem volt jelen, hisz láttuk, Illésházy kifejezett kérése volt, hogy a tárgyalásokon ne legyenek jelen egyháziak! Másrészt fentebb azt is láttuk, hogy éppen a nuncius volt az, akit először nem zavart, hogy az 1604/XXII. artikulust a február 9-i egyezmény gyakorlatilag érvénytelenítette. Mi lehetett „felelősségének” az oka? Ennek igazában véve egyetlen logikus magyarázata adódik: ő is, ahogyan évszázadokkal később Károlyi, beleütközött abba a nyilvánvaló ellentmondásba, amely a bécsi udvar kompromisszumot kereső, és ezért cserébe akár jelentős engedményekre is hajlandó, és a császári udvar kevésbé hajlékony politikája közt feszült. Megterhelve a már említett személyi ellentétekkel és a Habsburg örökösödés tisztázatlanságával. Ez fejeződik ki a nuncius július 31-i jelentésében is, amelyben az áll, hogy ha a lelkiismereti szabadság csak a magyarokra korlátozódott volna, és a császár hajlandó lett volna pénzt áldozni a békére, akkor a nagyobb rossz elkerülése érdekében szemet lehetett volna hunyni e fölött: de most, hogy a török elleni háború polgár- és vallásháborúvá fajult (*si passa alla guerra interna et di religione*), reméli, hogy a császár nem fogja aláírni a békét.⁵⁴ A február 9-i és a június 23-i békékben foglalt vallásgyakorlatra vonatkozó cikkelyek szövegei lényegesen eltértek egymástól, érthető tehát, hogy a nuncius februárban még hajlandó volt e fölött szemet hunyni: de június 23-a után ez már nem volt indokolt. Az viszont furcsa, hogy a felelősséget ennek ellenére a magyar klérus nyakába próbálta varrni. Ha azonban elolvassuk Mátyás főherceg Ferreri nunciusnak vagy testvérének, Miksa főhercegnek írt men-

⁵² „...vescovo di Nitria mi dice che interpretano a Vienna il loro consiglio con quell'istesso termine col quale dicono che la parola *deliberatum* non sia conclusiva ma remissiva...” A nuncius levelét lásd MOE XII, 592–594. Az idézet, 593. A *deliberatum* est értelmezéséről hosszas vita bontakozott ki 1606 nyarán a tárgyalásokon, amelyet Károlyi részletesen ismertet. MOE XII, 179–182. Az ehhez tartozó szövegtervezeteket lásd MOE XII, 506–508, a vonatkozó törvencikket Magyar Törvénytár 1526–1608. Ford. Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső. Bp., 1899, 960.

⁵³ MOE XII, 593.

⁵⁴ MOE XII, 560.

tegetőző és szintén a magyar klérust okoló leveleit, érthetővé válik eljárása. Rómának már a jövőre kellett készülnie, ez pedig Mátyás bécsi udvarában formálódott, aki gubernátorként és teljhatalmú megbízottként hozta tető alá az egyezséget. Károlyi közöl egy iratot,⁵⁵ amelyben a főherceg kilátásba helyezi, hogy a bécsi béke vallásra nézve sérelmes pontjai ellen tiltakozik, és ezeket vissza fogja vonatni és meg fogja semmisíttetni. A dolog szépséghibája, hogy az iraton sem dátum, sem pecsét, sem aláírás nem található. Vagyis valójában nem is létezett. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen irat nem az említettek, hanem egy harmadik fél számára, valószínűleg Róma megnyugtatósára készült, és azokkal a levelekkel együtt kell kezelni, amelyek a magyar klérust, illetve a császárt tették felelőssé a kialakult helyzetért.⁵⁶ A Szentszékot meg kellett nyugtatni és el kellett magyarázni a kialakult helyzetet: hisz nem a magyar klérus, nem a császár, hanem a főherceg megbízottai tárgyaltak Korponán és Kassán! Ferreri idézett levelei a Mátyás és tanácsosai által követett pragmatikus hozzáállást tükrözik, amelyből ugyanakkor Forgách és a magyar klérus elleni vád is fakadt, amit később az eseményeket feldolgozó Károlyi átvett.

A fentebb mondottak alapján tehát úgy vélem, hogy a kulcsfontosságú 1606. év eseményeivel kapcsolatosan Károlyi által felállított narratíva fogalmi kerete – az első magyar kiegyezés –, valamint a hozzártartozó 19. századi pártstruktúra mint előfeltevés, ma már kevésbé alkalmas arra, hogy megfelelő módon leírja az eseményeket. Különböző politikai érdekcsoportok természetesen működtek, ám nem pontosan úgy, ahogyan Károlyi lefesti: Forgách Ferenc nyitrai püspök és kancellár, majd érsek-bíboros és főkancellár hitéből, társadalmi rangjából és legfőképpen az általa betöltött hivatal alapján harcolt egy olyan megegyezés ellen, amely szerinte nem szolgálta a katolikus egyház és a klérus érdekét. De mi mást kellett, lehetett volna tennie? Károlyi nagyon találóan jegyzi meg, hogy 1608 előtt jogszokásról és nem törvényekről beszélünk,⁵⁷ ami természetesen elsősorban a vallásgyakorlatra vonatkozik, a politikai játszma tétje tehát az volt, mi kerül a törvényekbe: a küzdelem szereplői, így Forgách és a Magyar Tanács katolikus tagjai szemmel láthatóan tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy az elfogadandó törvények hosszú időre meghatározzák majd meg a felekezeti viszonyokat, benne a katolikus egyház helyzetét és jövőjét. Kiindulási alapjuk természetesen a fennálló törvényi helyzet volt: 1605. augusztus 5-i opiniójuk ezt az alapállást fejezte ki. Azt ma már nem tudjuk eldönteni, mekkora esélyt adtak annak 1605 nyarán, hogy a felkelők belenyugszanak az addigi törvényi szabályozás fenntartásába: ha reménykedtek is ebben, legkésőbb 1606. február 9-én

⁵⁵ MOE XII, 643–644.

⁵⁶ MOE XII, 527–528, 544–550, 598–600.

⁵⁷ MOE XI, 267.

fel kellett ocsúdniuk – ha lett volna ilyen – az illúzióból. A Forgách által még feltehetően februárban benyújtott memorandum ennek hű lenyomata. A klérus nem volt könnyű helyzetben, a Rómából érkező jelek nem voltak egyértelműek: ennek oka vagy az lehetett, hogy Ferreri nuncius híradásai miatt először nem teljesen értették meg, hogy a *tolitur et separatur* a sarokpontja a vallásgyakorlat rendezésének, vagy egyszerűen csak kivártak. Mátyás és Rudolf legendásan rossz viszonya, a Habsburg örökösödés egyre feszítőbb kérdése, benne a spanyol „párt” szerepével óvatosságra kellett, hogy intse a Szentszék. És ott volt még a nantesi ediktum friss példája.⁵⁸

A megoldást jelentő formulát a Magyar Tanács vetette fel 1606. június 5-én. Jóllehet Károlyi közli, mégis a fentebb említett fogalmi keret nem engedi meg a számára, hogy ezt a katolikus világi és egyházi tanácstagok javára írja: ehelyett az általa egyébként igen negatív színekkel lefestett Klesl, Khrenberg és természetesen a mögöttük álló Mátyás főherceg erényének és ügyességének, a két egymás ellen feszülő erő kompromisszumának tulajdonítja a kérész életének bizonyuló sikert. Mindez rávilágít arra az emiatt homályban maradó mozzanatra, hogy - a most nem számítva a felkelők oldaláról Illésházyt - a Magyar Tanács javaslataival döntő szerepet játszott a bécsi béke tető alá hozásában: a főherceg ehhez a tanácsosaival együtt a megfelelő politikai támaszt adta, ami persze nem kevés, sőt a döntő tényező, de a kezdeményezés annak a maroknyi egyházi és világi katolikus tanácstagnak volt köszönhető, akik között kulcsszerepet a kerékkötőként lefestett Forgách Ferenc játszott.

⁵⁸ Tóth István György: Bocskai István és a katolikus egyház. In: Történelmi Szemle 47 (2005) 115.

A 450 ÉVE ELHUNYT SZEGEDI KIS ISTVÁN
EMLÉKEZETE (1505–1572)

THE REMEMBRANCE OF ISTVÁN SZEGEDI KIS
(1505–1572) ON THE 450TH ANNIVERSARY OF
HIS DEATH

Miskei Antal

EKKE BMK egyetemi docens

ÖSSZEFOGLALÁS

Szegedi Kis István a helvét irányú teológia tanainak első magyarországi rendszerezője. A wittenbergi egyetemen folytatott tanulmányai után hazatért Magyarországra, ahol előbb oktatott és iskolát vezetett, majd 1554-től Laskón, 1558-tól pedig Kálmáncsán vállalt lelkeszi állást. 1561 és 1563 között török fogságot szenvedett. Élete utolsó évtizedét – az oszmánok akaratának megfelelően – Ráckeven töltötte, ahol prédikátorként és az alsó-dunamelléki egyházkerület szuperintendenseként tevékenykedett. Kezdetben a wittenbergi irányzat híve volt, de az 1550-es évek második felében már szinte bizonyosan a helvét hitvallást követte. Latin nyelvű teológiai munkái halála után külföldön jelentek meg, így Európa-szerte ismert személlyé vált. Zsoltárfordításainak és magyar nyelvű verseinek egy része szintén fennmaradt. Életrajzát tanítványa, Skarica Máté írta meg latin nyelven, aki egyben megrajzolta mestere arcképét is.

Abstract

István Szegedi Kis was the first to systematize the doctrines of the Helvetic Confession-based theology in Hungary. After his studies at the Wittenberg University, he returned to Hungary, where he first worked as a teacher and ran a school, then became a pastor in Laskó (Lug) in 1554 and in Kálmánca in 1558. Between 1561 and 1563, he was held captive by the Turks. In accordance with the will of the Ottomans, he spent the last decade of his life in Ráckeve, where he served as a preacher and superintendent of the Lower Danubian Church District. Initially, he embraced the Wittenberg school, but by the second half of the 1550s he was almost certainly a follower of the Helvetic Confession. His theological works written in Latin were published abroad after his death, making him a well-known figure throughout Europe. Some of his Hungarian psalm translations and poems have

also survived. His biography was written in Latin by his pupil, Máté Skarica, who also drew a portrait of his master.

Kulcsszavak: Szegedi Kis István, helvét irányzat, végváriak reformációja, oszmán uralom, török fogság, Ráckeve, szuperintendens, hitvitata, Seraphinus Panthanus, teológiai irodalom, Skarica Máté

Keywords: István Szegedi Kis, Helvetic Confession, Reformation at the border strongholds, Ottoman rule, Turkish captivity, Ráckeve, superintendent, religious disputes, Seraphinus Panthanus, theological literature, Máté Skarica

Szegedi Kis István, a helvét irányú teológia tanainak első magyarországi rendszerezője, 1505-ben született Szegeden, minden bizonnyal kun eredetű családban. Az elemi ismereteket – írás, olvasás, számolás, hittan és liturgikus énekek – a lippai és a gyulai iskolában sajátította el. Neveltetésében a ferences rend szellemisége és a humanizmus eszmévilága egyaránt kulcsfontosságú szerepet játszott.¹

Felsőfokú tanulmányait külföldön végezte: előbb talán Bécsben (1535),² majd 1537-től Krakkóban.³ Ez utóbbi egyetemen nagyfokú

¹ Unghváry Sándor azon állítását, miszerint Szegedi Kis István eredetileg római katolikus pap lett volna, semmilyen történeti forrás vagy egyéb adat nem támasztja alá (Unghváry Sándor: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században. Tanulmányok és életrajzi vázlatok. Bp., 1994. 102. p.).

² A bécsi tanulmányutat Skarica Máté nem említette, ezért a kutatók között akadnak néhányan – mint például Kathona Géza –, akik megkérdőjelezzik Szegedi Kis István ausztriai tartózkodását (Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp., 1974. 207–208. p. 264. jegyzet [Humanizmus és reformáció 4.]). A bécsi egyetem anyakönyvében található „*Abstemius Stephanus Hungarus*” (Kissné Bognár Krisztina: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789. Bp., 2004. 55. p. Nr. 54. [Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.]), valamint „*Stephanus de Zegedino*” bejegyzés (Schrauf Károly: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyvei 1453-tól 1630-ig. Bp., 1902. 191. p. [Magyarországi tanulók külföldön IV.]) alapján a szakemberek többsége mégis elfogadja, hogy a nagy tudású reformátor megfordult Bécsben (Szabó András: Szegedi Kis István. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon – középkor és kora újkor. XI. kötet. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Bp., 2011. 26. p.; Kelényi Borbála: Krakkótól Wittenbergig. Magyarországi hallgatók a krakkói, bécsi és wittenbergi egyetemeken a 16. században. In: Gerudium. Egyetemtörténeti Közlemények. Reformáció, 2017. Vol. 8. Nr. 1. 45. p.).

³ A krakkói egyetem magyar tanulóinak névsorában „*Stephanus Naghizegedinus*”, illetve „*Stephanus Fabianus de Szygezino*” néven szerepel Szegedi Kis István (Schrauf Károly: Regestrum bursae Hungarorum

jártasságra tett szert a héber, a görög és a latin nyelvben, s egyúttal tovább bővítette zenei ismereteit is. Tehetségének és szorgalmának köszönhetően, hogy 1540-ben már segédtanítóként oktathatta a hallgatóknak a klasszikus auctorok műveit. Ráadásul a lengyel állam „fővárosában” közvetlen kapcsolatba került a lutheri–melanchtoni tanokkal is, hiszen az 1530-as évek közepétől Hieronymus Vietor nyomdájában egymás után jelentek meg a magyarországi reformáció első nemzedékéhez tartozó írók munkái, mint például Ozorai Imre vitairatai, Farkas András históriás éneke, Gálszécsi István katekizmus és kottás énekeskönyve, Bencédi Székely István kalendáriuma vagy Dévai Bíró Mátyás magyar nyelvű helyesírási szabályzata.⁴

Krakkói stúdiumainak befejeztével Szegedi 1541/1542 körül a csanádi egyházmegye területén vállalt állást. Amint egy kis pénzhez jutott, Mohi Ferenc, Bihari Balázs és Abádi Benedek társaságában 1543. március 22-én felkereste Wittenberget, ahol a város egyetemének teológia karán leginkább Martin Luther (1483–1546), Philipp Melancthon (1497–1560), Caspar Cruciger (1504–1548) és Georg Major (1502–1574) előadásait hallgatta nagy figyelemmel.⁵

Német földről hazatérve úgy döntött, hogy minden erejét a protestáns eszmék terjesztésére fordítja. A külföldön szerzett *magisteri*

Cracoviensis. A krakói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493–1558). Bp., 1893. 32. és 104. p. [Magyarországi tanulók külföldön III.]; *Szögi László*: Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788. Bp., 2003. 63. p. Nr. 140. jegyzet [Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 9.].

⁴ *Horváth János*: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Bp., 1953. 272. p.; *Kovács Endre*: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez. Bp., 1964. 113., 133. és 136. p.

⁵ A Magyar- és Erdélyországiak a Wittenbergi Főiskolában 1522-től 1560., Melancthon haláláig. Közzéteszi: *Révész Imre*. In: Magyar Történelmi Tár, 1859. VI. kötet. 219. p.; *Szilády Áron*: Szegedi Kis István. In: Régi Magyar Költők Tára. VI. kötet. XVI. századbéli magyar költők művei. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából közzéteszi: Szilády Áron. V. kötet. 1545–1559. Bp., 1896. 274. p.; *Fraknoi (Frankl) Vilmos*: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp., 1873. 297. p.; *Payr Sándor*: Luther és a magyarok. Bp., 1930. 9. és 19. p. (A Luther-könyvtár és múzeum füzetei 17.); *Szögi László*: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700. Bp., 2011. 251. p. Nr. 2736. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17.); *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltság i. m. 212. p. 287. jegyzet és 214. p. 296. jegyzet. S. Szabó József úgy vélte, hogy Szegedi 1544 őszén Genfben találkozott Kálvinnal (*S. Szabó József*: Kálvin és a magyar reformátorok. In: Protestáns Szemle, 1909. XXI. évf. 3. füzet. 165–167. p.).

(„mester”) cím birtokában előbb Csanádon⁶ vezette a helybéli tanodát, majd miután a település földesura, a horvát származású Perusich Gáspár⁷ – Fráter György váradi püspök, királyi kincstartó nyomására – elvette pénzét és lefoglalta több mint 200 kötetből álló könyvgyűjteményét, 1545-ben Gyulára ment iskolarektornak. Még ugyanabban az évben Cegléden alkalmazták tanítóként és prédikátorként. Az alföldi mezővárosban közel három évig hirdette Isten igéjét és oktatta az érdeklődő gyermekeket. Itt nősült meg először. Felesége, Orsolya egy lányt szült neki, Katalint. Tiszteletére a mai református nagytemplom külső oszlopcsarnokának jobb oldali falára a helybéli református gyülekezet 1979-ben Borsos Miklós szobrással egy portré domborművet állíttatott. Itteni tanítványai közül kiemelkedett Bakonyi Albert, aki később a ceglédi egyházmegye esperesi méltóságát tölthette be.⁸

Mielőtt lejárt volna a szerződése, Szegedi Kis 1548-ban ismeretlen okból elhagyta Ceglédet, s – vélhetően rokonaihoz – Makóra költözött.⁹ Néhány hónap elteltével Petrovics Péter temesi ispán Temesvárra hívta, s 1549-ben rábízta a helyi iskola és gyülekezet vezetését.

⁶ Skarica Máté úgy tudta, hogy hazatérése után Szegedi először a szilágysági Tasnádon (*Thasnyadini*) kezdte meg szolgálatát, ami eléggé valószínűtlennek tűnik (*Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 93. és 120. p.). A történetírás már régen felismerte, hogy a Tasnád nevű településen valójában Csanád értendő (*Földvár* László: Szegedi Kis István élete s a Tisza–Duna mellékeinek reformációja. Bp., 1894. 23–24. p.; *Földvár* László: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. I. kötet. Bp., 1898. 67. p.; *Faragó Bálint*: Szegedi Kis István 1505–1572. In: *Protestáns Szemle*, 1909. XXI. évf. 7. füzet. 425. p.; *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1922. Reprint: Bp., 1986. 185. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 215. p. 306. jegyzet).

⁷ A csanádi püspökség javait birtokló Perusich Gáspár sógora volt Fráter (Martinuzzi; Utyesenovics) Györgynek (*Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 216. p. 307. jegyzet).

⁸ Bakonyi Albert egyházkormányzati tisztségét Skarica Máté „episcopus”-nak nevezte (*Albertus Bakonius pastor olim et episcopus in eadem Ceglédiensi Ecclesia*) (*Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 95. p.). Ebben az esetben ez az egyházi tisztség inkább püspöki jogokat gyakorló esperest, semmint tényleges szuperintendenst jelölhetett (*Földvár L.*: Adalékok a dunamelléki i. m. I. kötet. 65. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 217. p. 315. jegyzet).

⁹ Azt a lehetőséget, miszerint Szegedi a rokonainál szállásoltatta el magát Makón, Szakály Ferenc vetette fel először (*Szakály Ferenc*: Adalékok Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* II. 1981. Bp., 1982. 160. p.; *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. 93. p. [Humanizmus és reformáció 23.]).

Az egyházközség híveinek Lippai Kristóffal közösen hirdette a Szentírás üzenetét. Talán az idő rövidségének tudható be, hogy törökbarát politikát folytató patrónusa azon kívánságát, miszerint a településen egy olyan „főiskolaszerű” oktatási intézményt hozzon létre, amely szellemi központja lehetett volna a környék értelmiségi rétegének (a hírszerző–kereskedő városi polgárságnak, a mezővárosok iparosainak, kalmárjainak, a ferences szerzeteseknek és az alsópapság képviselőinek), nem tudta megvalósítani. Ugyanakkor erős a gyanú, hogy Szegedi több környékbeli lelkészársával együtt részt vett az 1550-ben összehívott toronyi zsinaton, ahol a jelenlévők Gönci Máté személyében megválasztották az első magyarországi evangélikus (ágostai hitvallású) szuperintendenst.¹⁰

Petrovicsot 1551-ben Losonci István követte a várkapitányi tiszttségben, akihez I. Ferdinánd király (1526–1564) a nyár folyamán Bernardo Villela da Aldana altábornagy seregét vezényelte. A spanyol zsoldosok új állomáshelyére római katolikus szerzetesek is érkeztek, akik a magukkal hozott kegytárgyakat a város plébániatemplomában helyezték el. Augusztus 20-án azonban az oltáriszentség és a liturgikus eszközök egy része nyom nélkül eltűnt, s a felkutatásukra indított vizsgálat eredménytelenül zárult. Az állítólagos bűntény felkorbácsolta a kedélyeket, és az őrség katonái között meghasonlás támadt. Az eset Szegedit és munkatársait meggyőzte arról, hogy az oszmánok által amúgy is fenyegetett Temes-vidéki erődöt célszerűbb mihamarabb elhagyni.¹¹

¹⁰ *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. 652. p.; *Bucsay Mihály*: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp., 1985. 30. p.; *Péter Katalin*: Reformáció és művelődés a 16. században. In: Magyarország története 1526–1686. 3/1. kötet Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. 516. p. (Magyarország története tíz kötetben); *Péter Katalin*: A reformáció: kényszer vagy választás? Bp., 2004. 94. p. (Európai Iskola); *Őze Sándor*: Szegedi Kis István temesvári tartózkodása, Skaricza Máté életrajza alapján. In: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár. A kötetet szerkesztette: Balázs Mihály és Gábor Csilla. Kolozsvár, 2007. 460–462. és 465. p. (Egyetemi Füzetek 3.); *Zoványi J.*: A reformáció Magyarországon i. m. 187. p.

¹¹ *Kropf Lajos*: Egy incidens Temesvárott 1551-ben. In: Századok, 1898. XXXII. évf. 434–435. p. Skaricza Máté úgy állította be az eseményeket, mintha Temesvárról Losonci István kapitány úzte volna el Szegedit (Szegedi István élete. Írta: Skaricza Máté. Közli: *Faragó Bálint*. In: A mezőtúri ev. ref. főgymnasium értesítője az 1905–1906. iskolai évről. Szerk.: *Borsos Károly*. Mezőtúr, 1906. 19. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltság i. m. 1974.

A hányatott sorsú reformátor 1551 késő nyarán – kora őszén Mezőtúrra tette át székhelyét, ahol iskolarektorként és prédikátorként Kálmáncsehi Sánta Márton (1500 körül – 1557) utóda lett. A Berettyó-parti településen eltöltött szűk egy esztendei szolgálat után 1552-ben Békésre került, ahol egyrészt az iskolát irányította, másrészt a protestáns tanokat népszerűsítette.¹²

A térség lakóinak biztonságát – az oszmánok rajtaütésszerű támadásai mellett – főként a végvárakban szolgáló idegen katonák garázdálkodásai veszélyeztették. A temesvári incidens miatt még mindig neheztelő Aldana zsoldosai egy portya során foglyul ejtették a köztiszteletben álló iskolamestert, akit az egyik vitéz – korábbi tanítványa – megszánt, és segítséget nyújtott neki abban, hogy megszökjön a táborból. A „mester” később titokban visszatért a tett színhelyére, hogy a hívei által elrejtett kis pénzét visszaszerezze.¹³

Az 1550-es évek eleje Szegedi magánéletében is komoly változásokat hozott. Hitvese Orsolya, akivel még 1548-ban lépett frigyre, 1551 táján meghalt, első házasságából született lánya, Katalin pedig 1552-ben távozott el az élők sorából.

A nagy népszerűségnek örvendő hittudóst 1552 végén Tolnára hívták, ahol rektorként ismét az oktatás színvonalának emelésén fáradozott. Az ifjú Melius Juhász Péternek görögöt és hébert tanított.¹⁴ Szószékről történő prédikálásra inkább csak a nagyobb ünnepeken nyílt lehetősége, mivel az istentiszteletek zömét Sztárai Mihály (?–1575) vezette, aki a vasárnapi homíliákban jó néhányszor pellengrére állította a domonkos szerzetesként plébánosi teendőket ellátó József barát állításait. Ez a tapintatlan viselkedés ellenszenvet váltott ki a hívek körében, így nem meglepő, hogy Szegedi mérsékeltebb hangvételű, érthetőbb Szentírás-magyarázatát szívesebben hallgatták a gyülekezet tagjai, mint Sztárai gúnyos, nem egyszer szemrehányó eszmeftartását. A „kegyes férfiúként” emlegetett iskolamester azzal is példaképpül szolgált a tolnaiak számára, hogy feleségül vette Beremendi János özvegyét, Erzsébetet, s felnevelte annak két gyermekét, Katalint és Mártont.

94. és 121. p.).

¹²Életrajzírója szerint Szegedi Kis István 1553-ban került Békésre (*Faragó B.*: Szegedi István i. m. 20. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltság i. m. 95. és 122. p.).

¹³Skarica a spanyol zsoldosvezért „itáliai Kampó”-ként (*Campovius Italus*) emlegette, míg a környék népe „Nagy Kampó”-nak, hadnagy társát, Alonzo Perezet pedig „Kis Kampó”-nak csúfolta (*Faragó B.*: Szegedi István i. m. 21. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltság i. m. 95., 122. és 219. p. 328. jegyzet).

¹⁴*Dán Róbert*: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp., 1973. 33. p. (Humanizmus és reformáció 2.)

Miután a lakosság kérésére és egyházi elöljárója engedélyével Laskóra költözött, Sztárai – mint „baranyai *episcopus*”¹⁵ – 1554 elején kézrátétellel lelkésszé szentelte Szegedit, aki innentől fogva reformátori tevékenységének homlokterébe az evangélium hirdetését állította. Persze az ifjúság oktatásáról sem feledkezett meg, hiszen a jövő nemzedékének erkölcsi és szellemi nevelését egész életében szívügyének tekintette. Négy évig tartó laskói lelkipásztorkodása alatt felesége három gyermeket szült neki: Annát, Sárát és Izsákot.

Szentelését követően Szegedi letette a *magisteri* címet, s elfogadta az 1554. évi laskói zsinaton ráruházott *doctor* titulust. A rangemelés elsősorban hivatásrendi minősítést fejezett ki, s a cím birtokosa a prédikátorok képzésében, illetve továbbképzésében vélte megtalálni saját szerepét. A *Loci communes* c. művében Szegedi maga fogalmazta meg, hogy az egyház vezetői az „Ige szolgálói (lelkészek) vagy doktorok. Ezek közt fokozatok vannak. Bár minden lelkésznek ugyanazon hatalma van, ami a lelkieket illeti, mégis különböző rendjei és fokozatai vannak a méltóságnak, részben isteni, részben az egyháztól való helybenhagyás által.”¹⁶

A laskói színóduson megjelent lelkészek létrehozták a Somogy, Tolna és Baranya megyéket magában foglaló tolnai–baranyai egyházkerületet, amelynek *generalis superintendens*évé a nagy tudású főpásztort választották meg. A szó szerint „általános felügyelőt” jelentő latin kifejezés értelmezésében a kutatói álláspontok eltérnek egymástól. A szakemberek többsége elfogadja, hogy az újonnan felállított egyházkerületet Szegedi Kis István (fő)szuperintendensként/püspökként irányította,¹⁷ míg mások úgy vélik, hogy a wittenbergi

¹⁵ Skarica művében Sztárai tisztsége egyszer *sacris praesidens* („lelkész”), máskor *episcopus* („püspök”) alakban fordul elő (*Faragó B.*: Szegedi István i. m. 23. és 25. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 96–97. és 123–124. p.). Ugyanez a kettősség más forrásokban is tetten érhető. Somogyi Péter például 1557-ben „*episcopus Dei gratia Tholna*” néven nevezte a nagy egyházzervezőt, míg Eszéki Imre csupán laskói „*parochus*”-nak titulálta Sztárait (*Miklós Ödön*: A hercegszöllősi kánonok [1576] eredete. In: *Theologiai Szemle*, 1929. V. évf. 1–3. sz. 154. p. 13. jegyzet; *Bucsay Mihály*: Eszéki Imre levele Flaciushoz. In: *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. Szerk.: Bartha Tibor. Bp., 1973. 908. p. [Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából III.]).

¹⁶ Szemelvények Szegedi Kis István „Közös helyek” című művéből. Fordították: Róka Lajos és Tóth Béla. In: *Tanulmányok és szövegek* i. m. 204. p.

¹⁷ *Czvittinger Dávid*: *Specimen Hungariae literatae, virosum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatorum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhi-*

példa nyomán megszületett tisztség afféle „püspöki helynökség”-nek

bens. Francofurti-Lipsiae, 1711. 365. p.; *Bod Péter*: Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a'kik valami, világ erre botsátott írások által esmértesekékké lettek, s jo emlékezeteket fen-hagyták históriájok. [Szeben], 1766. 255. p.; *Budai Ézsaiás*: Magyar Ország históriája. II. kötet. Debrecen, 1814. 104. p.; *Balogh Ferencz*: A magyar protestáns egyház történelem részletei a reformátio korától jelenig. Debreczen, 1872. 46. p.; *Zoványi Jenő*: Magyarországi superintendentiák a XVI. században. In: Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák. I. kötet. Írták: Zoványi Jenő, Révész Kálmán, Payr Sándor, Földváry László. Bp., 1898. 11. és 41. p. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai); A magyar-honi protestáns egyház története. Szerk.: *Zsilinszky Mihály*. Közreműködött: Farkas József, Kovács Sándor és Pokoly József. Bp., 1907. 55. p.; *Thury Etele*: A Dunántúli Református Egyházkerület története. I. kötet. 1523–1674. Pápa, 1908. Reprint: Bp., 1998. 49. p.; *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. XIII. kötet. Bp., 1909. 547. p.; *Holub József*: A tolnai reformáció történetének vázlatja. Szekszárd, 1911. 13. p.; *Révész Imre*: A magyarországi protestantizmus történelme. Bp., 1925. 15. p. (A magyar történettudomány kézikönyve. III. kötet. 4. füzet); *Révész Imre*: Magyar református egyháztörténet. I. kötet. 1520 tájától 1608-ig. Debrecen, 1938. 73. p. (Református Egyházi Könyvtár XX.); *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században. In: Keresztény Magvető, 1944. 76. évf. 4. füzet. 176. p.; *Bucsay Mihály*: A reformáció százada 1528–1600. In: A magyar református egyház története. Szerk.: Bíró Sándor és Szilágyi István. Az előszót írta: Révész Imre. Bp., 1949. 40. p.; *Bucsay Mihály*: A legtudósabb magyar reformátor. Szegedi Kis István 1505–1572. In: Theologiai Szemle, 1972. Új folyam XV. évf. 11–12. sz. 375. p.; *Esze Tamás*: Sztárai Gyulán. In: Könyv és könyvtár IX. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárának évkönyve. Szerk.: Ojtozi Eszter és B. Angyal Katalin. Debrecen, 1973. 90., 112–113. és 120. p.; *Bitskey István*: Hitviták tüzeiben. Bp., 1978. 62. p. (Magyar História); *Pálffy Géza*: A tizenhatodik század története. Bp., 2000. 197. p. (Magyar Századok); *Molnár Antal*: Reformáció a hódolt Magyarországon. In: História, 2009. XXXI. évf. 9–10. sz. 8. p.; *Földváry L.*: Szegedi Kis István i. m. 130–131. p.; *Szilády Á.*: Szegedi Kis i. m. 277. p.; *Földváry L.*: Adalékok a dunamelléki i. m. I. 71. p. és II. 5. p.; *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 26. p.; *Faragó B.*: Szegedi Kis István i. m. 431. p.; *Zoványi J.*: A reformáció Magyarországon i. m. 224. p.; *Horváth J.*: A reformáció jegyében i. m. 272. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltság i. m. 220. p. 335. és 337. jegyzet; *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns i. m. 584. p.; *Bucsay M.*: A protestantizmus története i. m. 31. p.; *Péter K.*: Reformáció és művelődés i. m. 516. p.; *Unghváry S.*: A magyar reformáció i. m. 55. p.;). *Őze Sándor* úgy tekint Szegedire, mint aki Tolnában és Alsó-Baranyában püspöki hatáskörben működő esperesként tevékenykedett (Őze Sándor: A határ és a határtalan. Identitási elemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Piliscsaba, 2006. 223. p. [METEM Könyvek 54.]).

tekinthető, amelynek viselője Sztárai helyetteseként az egyházkerület lelkipásztorait ellenőrizte.¹⁸ Nemrég olyan vélemény is napvilágot látott, miszerint Szegedi Kis István 1558 és 1563 között a baranyai szuperintendensség mellett a szigetvári egyházmegye esperesi tisztességét is betöltötte.¹⁹ Bármilyen legyen az igazság az ügyben, jelenlegi ismereteink alapján csupán annyit állíthatunk nagy valószínűséggel, hogy a tudós lelkész²⁰ a laskói zsinaton egybegyűlt prédikátorok generális szuperintendensi méltósággal ruházták fel.²¹

Perneszi Farkas babócsai és Horváth Márk szigetvári kapitány kívánságára Szegedi 1558-ban Kálmáncsehiben (ma: Kálmánca) telepedett le, ahol számos fiatal reformátort ordinált, és – mint oly sokszor – ismeretsege révén segített a bajba jutott embereken. A Péccsett rendszeresen megforduló, sisakokkal, páncélokkal és más portékákkal üzletelő Olasz Ferenc kálmáncsehi polgár is neki köszönhette, hogy nem akasztották fel tiltott áruk forgalmazásáért. A helyi iskola

¹⁸ *Miklós Ödön*: A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában. Pápa, 1942. 133–134. p.; *Botta István*: Sztárai Mihály baranyai püspöksége. In: *Theologiai Szemle*, 1989. Új folyam (XXXII.) 3. sz. 150. és 153. p.; *Keveházi László*: „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem.” Sztárai Mihály élete és szolgálata. Bp., 2005. 16. és 120. p. (Testes Veritatis); Óvatosságból nem – vagy nem egyértelműen – foglalt állást a kérdésben: *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Veszprém, 1929. 114. p.; *Szántó Konrád*: A katolikus egyház története. II. kötet. Bp., 1988. 100. p.; *Dienes Dénes*: A reformáció Magyarországon. In: *Rubicon*, 2009. XX. évf. 9. sz. 45. p.; *Szabó A.*: Szegedi Kis i. m. 26. p. Szegedi Kis István és Sztárai Mihály egyházkormányzati tisztsége körüli problémákat jól érzékelteti: *Székely Gábor*: A Duna–Tisza köze reformációja. In: *Bácsország. Vajdasági honismereti szemle*, 2017/2–3. (80.) sz. 2–3. p.

¹⁹ A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760. Szerk.: *Köblös József, Kránitz Zsolt*. Munkatársak: Hudi József, Köblös József, Kránitz Zsolt, Mezei Zsolt. Pápa, 2009. 75. és 599. p. (A pápai református gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 10.)

²⁰ A Laskón 1555-ben átutazó Hans Dernschwam „művelt evangélikus pap”-ként (*ein gelehrter ewangelischer Pfarrer*) jellemezte Szegedi Kis Istvánt. (Hans Dernschwam: Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló. Közreadja: *Tardy Lajos*. Bp., 1984. 266. és 491. p.)

²¹ *Miklós Ödön*: A magyar reformáció néhány problémája. In: *Protestáns Szemle*, 1932. XLI. évf. 11. sz. 593–594. p.; *Zoványi Jenő*: Sztárai Mihály és társai, mint képzelt püspökök. In: *Protestáns Szemle*, 1932. XLI. évf. 12. sz. 647–649. p.; *Balázs László*: Egyháztörténeti adatok átértékelése a *Studia et Acta* nyomán. Hány egyháza volt Szegedi Kis Istvánnak? – Hány egyházmegyéje volt a dunamelléki egyházkerületnek 1632-ben? In: *Református egyház*, 1968. XX. évf. 10. sz. 214–215. p.; *Miklós Ö.*: A hercegszöllősi kánonok i. m. 148. és 154–155. p.; *Bucsay M.*: A legtudósabb magyar i. m. 375. p.

rektori tisztét hajdani tanítványa, Bellyei/Bélyei Tamás töltötte be.²² Erzsébet asszony Kálmáncsehiben két gyermekkel ajándékozta meg férjét: Istvánnal és Dorottyával.

Szegedi Kis István lelkipásztori működésének legnyomorúságosabb időszaka 1561-ben vette kezdetét, amikor a szokásos istentiszteletek egyikén a gyermekek névadásáról beszélt, s az Orsolya névvel kapcsolatban megjegyezte, hogy az a latin „ursula” szóból származik, amelynek jelentése: „nőstény körmös állat”, „nőstény medve”. A szentbeszédet hallgató Furia Albertné zokon vette a lelkipásztor okfejtését, s miután befejeződött a szertartás, otthon elpanaszolta férjének, milyen megaláztatás érte őt a gyülekezetben. A férj jogosnak érezte felesége felháborodását, ám ahelyett, hogy csillapította volna neje haragját, maga is cinkossá vált Orsolya asszony gyűlöletkeltésében.²³

Őszintén szólva nehéz elhinni, hogy Furia Albert olyan könnyen manipulálható embernek számított volna, miként azt Skarica Máté leírása sugallja. Elvégre azok közé a kálmáncsehi kalmárok közé tartozott, akik – háttérbe szorítva pécsi és siklósi vetélytársaikat – ellenőrzésük alatt tartották a dél-dunántúli útvonalak kereskedelmi forgalmát, s emellett kitűnő kapcsolatot ápoltak a megszálló oszmán hatalommal.²⁴ Jó üzleti érzékkel összegyűjtötték a dunai révekgig hajtandó szarvasmarhákat, s azokat a hódoltság délnyugati határán velencei és pettaui kereskedőknek adták el; itáliai és karintiai üzletfeleiktől pedig nyugati eredetű textíliákat, vasáruat, keleti fűszereket stb. vásároltak és szállították azokat az ország belsejébe. Ha a szükség úgy kívánta, megfordultak a legfontosabb beszerzőhelyeken (Pettau, Bécs, Buda, Debrecen, Szeged stb.), és kivették részüket a magyar törvények által szigorúan tilalmazott fegyverkereskedelemből is. Mindeközben buzgón vitték a híreket a szembenálló feleknek, akikről ennek fejében különféle kedvezményeket kaptak.²⁵

²² Bellyei Tamás 1560. július 12-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Erről lásd: *Thury Etele*: A wittenbergi akadémián járt magyar tanulók társaságának anyakönyve. 1555–1608. In: *Iskolatörténeti adattár*. II. kötet. Szerk.: *Thury Etele*. Pépa, 1908. 17. és 49. p.; *Szabó András*: *Coetus Ungaricus*. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613. Bp., 2017. 98. p. (Humanizmus és reformáció 37.); *Fraknoi V.*: A hazai és külföldi i. m. 306. p.; *Szögi L.*: Magyarországi diákok németországi i. m. 267. p. Nr. 3040.

²³ *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 29–30. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 99. és 126. p.

²⁴ Furia Albert török kapcsolatairól 1560-ban Zele Jakab is említést tett Csányi Ákoshoz írt levelében: „*kalmancsehy Fwrya Alberth wolph kezes az twrwknek.*” (Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504–1560. Közli: *Szalay Ágoston*. Pest, 1861. 381. p. [Magyar levelestár])

²⁵ Furia 1559 május 15-e és augusztus 20-a között 293 darab ökröt vitt külföldre, s 45 forint értékben hozott be vasszegeket Szigetváron keresztül (*Timár*

A beszédes nevű Furiának hamarosan alkalma nyílt rá, hogy boszszút álljon a hadizónában rendszeresen prédikáló Szegedin. A megfelelő pillanatot Mahmúd szandzsákbég Pécsre érkezése szolgáltatta,²⁶ aki a neki ajándékokkal kedveskedő kálmáncsehi polgároknak meghagyta, hogy keressék fel beosztottját, Dzsáfer kaposvári vajdát,²⁷ és lepjék meg őt is négy-öt rőf jó minőségű posztóval. Mivel az érintettek nem teljesítették azon nyomban a bég parancsát, a vajda fegyveresei megrohanták a mezővárost, és Szegedit több férfival együtt Kaposvárra hurcolták. A foglyok a kálmáncsehi magisztrátus által lefizetett váltságdíj fejében nyerték vissza szabadságukat.²⁸

A felek közötti viszony mégsem normalizálódott. A kálmáncsehiak ugyanis azt akarták elérni, hogy a pécsi szandzsákbég távoítsa el hivatalából a vajdát. Ekkor Mahmúd maga elé idézte a panaszosokat, hogy egyházi vezetőjük jelenlétében közösen tisztázzák a félreértést. Amikor ez megtörtént, a bég Szegedinek esett, s felelőségre vonta azért, mert az oszmánok alattvalójaként ájtárt a szomszédos magyar helyőrségekbe, s az ott szolgáló katonáknak hirdette az evangéliumot. A lelkipásztor nem tagadta a várkapitányokhoz fűződő kapcsolatait, csupán annyit hozott fel mentségéül, hogy a helybeliek kettős szorításban szenvednek, ezért kénytelenek engedelmessé válni mind a magyar, mind a török hatóságoknak. Mahmúdot hidegen hagyták az ésszerű, bár korántsem biztos, hogy valóságos érvek, s kémkedés vádjával Pécssett börtönbe vetette Szegedit, akiről elképzelhető, hogy – mint *generalis superintendens* – vizitációs kötelezettségének teljesítése közben rendszeresen tájékoztatta pártfogóit az ellenség hadikészületeiről és egyéb tevékenységéről.²⁹

György: Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565. Pécs, 1989. 234. és 239. p. [Baranya török forrásai I.].) A kálmáncsehi polgár kereskedelmi ügyleteiről: *Szakály Ferenc*: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1973. 81–83. p.; *Szakály F.*: Adalékok Szegedi Kis István i. m. 162. p.; *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 102–103. és 116. p.

²⁶ Az albán származású Aranid (?) Mahmúd 1561. március 31-én Szécsényből került a mohácsi–pécsi szandzsák élére (*Dávid Géza*: Mohács–Pécs 16. századi bégjei. In: *Dávid Géza*: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Bp., 2005. 306. p.).

²⁷ Skarica művében a kaposvári vojvoda/vajda neve *Cyáfer* alakban szerepel. Földváry László *Dsafer*, *Dsáfer*, Kathona Géza és Faragó Bálint *Gyafer* formában írta át a személynevet.

²⁸ *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 30–31. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 99–100. és 127. p.

²⁹ Skarica Máté szerint Horváth Márk szigetvári kapitány többször is magához kérte a Laskón tartózkodó Szegedit „*nunc instituendarum concionum, nunc*

A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján erős a gyanú, hogy a hírszerzés vádjá mellett más, részben finansiális tényezők is befolyásolták a főpásztor elfogatását. Skarica Máté szerint a „*dolgok ottani bizonytalan állapotában a kálmáncsaiak ajándékokkal, a Pernesztől könyörgéssel és pénzzel vásárolt sisakokkal és páncélok-
kal is igyekeztek a zsarnok [ti.: Mahmúd bég] lelkét lelkipásztoruk szabadon bocsátására hajlítani, azonban ez inkább az ajándékokra tekintettel, mint az emberségtől indítva csak húzta-halasztotta a dolgot, végül is szavainak olyan értelmét költötte, hogy ő Szegedit előbb nem fogja elbocsátani, míg Furia Albert vissza nem érkezik.*”³⁰ Erre Perneszi két szolgájával üzent a Pettauban tartózkodó Furiának: tüstént siessen haza, s fejvesztés terhe alatt két napon belül jelenjen meg nála. A kálmáncsehi kalmár a kitűzött időpontban megérkezett Babócsára, és a kapitány előtt megfogadta, hogy minden tőle telhető megtesz a prédikátor kiszabadításáért. Ahelyett azonban, hogy ígéretét beváltotta volna, felheccelte a szandzsákbég hívét, Perviz vajdát, s azt javasolta neki, hogy foglya elengedéséért cserébe kérjen az addiginál magasabb összeget (1000 forintot), hiszen azt a protestáns felekezet tagjai úgyszólván összegyűjtik és kifizetik neki.³¹

vero decisionis abstrusissimarum causarum ergo.” Azaz: „egyszer prédikációk tartására, másszor pedig a legtökösabb ügyek intézése végett.” (Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 98. és 125. p.) Őze Sándor nem tartja valószínűnek, hogy Szegedi híreket vitt volna az oszmánokról Horváth Márknak (Őze S.: A határ és a határtalan i. m. 230. p.). Mester Béla észrevette, hogy Skarica, aki művében az oszmánokat nyelvi és kulturális idegenségük miatt többnyire barbároknak (*barbarus*) nevezte, Perviz viselkedésekor a zsarnok (*tyrannus*) és a pogány (*gentilis*) jelzőt alkalmazta a hódítókra (Mester Béla: Szegedi Kis István élete mint több irányban fölmutatott példa a Stephani Szegedini Vitában. In: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár. A kötetet szerkesztette: Balázs Mihály és Gábor Csilla. Kolozsvár, 2007. 475. p. [Egyetemi Füzetek 3.]; Mester Béla: Szegedi Kis István életrajza mint protestáns szenvedéstörténet. In: Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században. Szerk.: Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Csilla. Debrecen, 2015. 61. p. [Loci memoriae Hungariae 3.]

³⁰ Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 128. p. Faragó Bálint fordítása: Faragó B.: Szegedi István i. m. 32. p.

³¹ Faragó B.: Szegedi István i. m. 32–33. p.; Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 100. és 128. p. A 16. század második felében a rabok váltságdíja 200–500 forint között mozoghatott (Őze Sándor: Szegedi Kis István és a medve [Két végvár és környéke kapcsolatának változása a reformáció elterjedése idején, egy történet tükrében]. In: Folia Historica 17. A Magyar Nemzeti

Ezután Szegedire nehéz idők köszöntöttek. Perviz egy alkalommal – feladatát messze „túlteljesítve” – Benedek deák házában egy székhez kötözte, és korbácsával addig verte, míg inge át nem ázott a vértől. Ezt a bánásmódot még a házigazda rosszindulatú felesége is megsokallta, s olyan lármát csapott, hogy a szomszédok a helyszínre siettek, és a félholt rab kötelének eloldozásával véget vetettek a kegyetlenkedésnek. Az eset hírére Bellyei Tamás, aki 1561 óta Decsen lelkipásztorkodott, posztóvásárlás ürügyén felkereste egykori tanárát, hogy némi vigaszt nyújtson neki szenvedésében.

A következő évben, 1562-ben Mahmúdot áthelyezték Szolnokra, aki új szolgálati helyére a foglyát is magával vitte. A szörnyű körülmények között raboskodó főpásztor sorsát a helybeliek közül leginkább Révész (Corius) Péter viselte a szíven. Házában az oszmán hatóságok engedélyével istentiszteleteket tarthatott Szegedi, akin a kálmáncsehi és a tolnai polgárokon kívül Kerecsényi László gyulai, Perneszi Farkas babócsai és Némethi Ferenc tokaji kapitány, Melius Juhász Péter debreceni, Ceglédi György váradi és Bakonyi Albert ceglédi lelkész, továbbá Fegyverneki Balázs – II. (Szapolyai) János Zsigmond választott magyar király (1540–1570) követe – próbált meg segíteni, ám a felsorolt személyek minden igyekezete hiábavalónak bizonyult. Diplomáciai erőfeszítéseiket azért nem koronázta siker, mert a hódítók az adott feltételek közepette semmiféle hajlandóságot nem mutattak az egyezkedésre. Az ügy akkor vett kedvező fordulatot, amikor a nemesi származású ráckevei polgárasszony, Baranyi Ilona³² férje, az akkoriban Gyulán tartózkodó Mező/Mezei Ferenc 1200 forint értékű fémeszközök szállításával kiváltotta az országosan ismert reformátort Perviz fogságából.³³

Múzeum Évkönyve. Szerk.: Haider Edit. Bp., 1992. 24. p.).

³² Baranyi Ilona rokonságban állhatott azzal a Baranyai Istvánnal, akit 1546-ban nős polgárként, 1559-ben pedig elsőként lakosként regisztráltak az oszmán-török írnokok Ráckevén (*Káldy-Nagy Gyula*: Kanuni devri Budin tahrir defteri [1546–1562]. Ankara, 1971. 88. p. [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları: 177]; *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp., 1977. 265. p. [Pest megye múltjából 3.]). Az 1562. évi defterben ismét felbukkan egy Baranya István nevű férfi Petre (Péter) nevű fiával egyetemben, de egyáltalán nem biztos, hogy az illető személy azonos az előbb említett Baranyai Istvánnal (*Káldy-Nagy Gy.*: Kanuni devri i. m. 90. p.).

³³ *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 36–39. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltság i. m. 101–102. és 129–130. p. Némethi Ferenc és a reformáció kapcsolatát legújabban Szabadi István dolgozta fel: *Szabadi István*: Némethi Ferenc és a reformációi. In: Balogh Judit – Dienes Dénes – Szabadi István: Reformátorok nyomában. Fejezetek a magyarországi reformáció évszázadából. Sárospatak, 2017. 37–43. p. Csupán érdekességként jegyezzük meg, hogy Skarica Máté munkájában Szegedi Kis István kiváltójának vezetékneve

Az eseményt Skarica Máté a következőképpen örökítette meg:

„Élt egykor e városunkban [Ráckeven] a nemes Baranyi nemzetségből való Ilona asszony, hites felesége egy olyan férjnek, aki sok pénzzel tartozván másnak, különösen a pogánynak [töröknek], végül is a felsőbb részekbe, Morvaországnak Barát [Magyarbród] nevű városába szökött át, akkor a legelőkelőbb kereskedő, Mező Ferenc is lakott. Ez az Ilona pedig, miután férje meghalt, ehhez a Mező Ferenchez ment feleségül, aki azután hasznosabb tartózkodás végett Gyulára költözött, itt is folytatván Kerecsényi László kapitánysága alatt az ő jó hírű kereskedését. De végül is a felesége kívánsága innen a mi Kevénkre csalogatta, hogy ezáltal az ausztriai Bécshez is közelebb legyen. Először csak körülnézés végett akarta vele lévő feleségét ide hozni. És amikor megkezdett útjukon Szolnokra értek...mindketten látták itt ezen tiszteletreméltó főpapnak [Szegedi Kis Istvánnak] nagyon méltatlan sorsát, megnőtt haját, borzas szakállát és börtönének szörnyű mocskát, s azt is látták, hogy ő mily híres nevű doktor, akiért akárcsak legutóbb Gyulán is, nyilvános imádságot tartottak. Végre azért Mező mindenét összeszedvén, minél előbb Békésre, innen pedig nem sok idő múlva egész családjával Kevibe költözött. Daróczi Márton kevei polgár, aki történetesen megfordult Szolnokon, sok városi lakos előtt előadta, hogy Szegedi felől teljesen kétségbe kell esni és ő egyedül csak Ferencnek a közbenjárására nyerheti vissza előbbi szabadságát, mivel alig van nála a halandók között kedvesebb és a keresztyének közt meghittebb, aki a pogány parancsnok előtt megállhatna. Továbbra, mivel Ferenc (amint ez körülbelül a vagyonosabb kereskedőknek szokásuk) kevélyebb természetű volt, semhogy ilyen dolgot, különösen egyházi férfiú személyéért, bárki részéről vaktában magára vállaljon, mikor már a nagy férfiak is visszautasítást szenvedtek, és minden reményüket elvesztették. Ekkor történt – amit újra ismételek – a legjóságosabb Istennek gondviseléséből, hogy az ő felesége Kevén egy László nevű csecsemőt szült, és hirtelen halálos betegség fogta el. Ez végrendeletében egyebek közt a legnagyobb szeretettel meghagyta férjének, hogy minden lehető módon mozdítsa elő és eszközölje ki annak az igen szerencsétlen lelkipásztornak a szabadon bocsátását, mivel annak igen méltatlan nyomorúsága egyszeri látásától szörnyen gyötrődik a lelke és tudja, hogy a leghathatósabb áldozat lesz Isten előtt, ha olyan szent férfiút sokak várákozására kiszabadít és előbbi szabadságába visszahelyez. Mező hallván hön szeretett feleségének aggódó kérését s megtekintvén a kis csecsemőt meg a végső kívánságot is, könnyek között megesküdött, hogy telkének teljes igyekezetével vigyázni fog Szegedi életére, és őt ezen egyház [ráckevei

„*Campestris vel Agrarius*” formában, azaz „Mezei” jelentésben fordul elő. Ennek ellenére jómagunk a szakirodalomban bevett gyakorlatot követjük, s a továbbiakban a Mező alakot fogjuk használni.

gyülekezet] szószekére vagy szónokságába fogja helyezni. E dolog ismeretében az özvegy Ferencet innen is, onnan is mindenki erősebben ösztökélte, és a maga segítségét ki–ki egy lélekkel felajánlotta neki, míg istenileg adott alkalommal találkozott és nagy nehezen megállapodott a béggel, hogy Szegedi egyedül Mezőnek kezessége mellett 1200 forintért szabaddá nyilvánítatik, oly feltétel alatt azonban, hogy a barbár a teljes pénzösszegért Németországból e célból megállapított időre szépművű sisakokat, páncélokat és mellvértket fog kapni Ferencről. Mező ekkor valóban a kegyesség útjára térve nem hagyott fel azzal, hogy minden ajánlatot felhasználjon és sikerre vezessen, lelkesítvén őt sok nagy férfiú, leginkább azonban Kerecsényi László Gyuláról és a debreceni egyház.”³⁴

Az állatkereskedéssel foglalkozó Mezőt szívélyes viszony fűzte Mahmúd béghez, s ezt a kortársak nagyon jól tudták. Pontosan emiatt történhetett meg, hogy a Szolnokon rendszeresen megforduló, s kiterjedt belföldi kapcsolatokkal rendelkező ráckevei kalmár, Daróci Márton ismerősei körében elhíresztelte, hogy Szegedi csakis Baranyi Ilona férjének közbenjárására nyerheti vissza szabadságát.³⁵

A Skarica által kevély természetű embernek nevezett Mező az 1550–1560-as évek fordulóján a morvaországi Magyarbródon (Uheršký Brod) lakott, s a város egyik „előkelő kereskedőjének” számított. Jóllehet királyi rendeletek tiltották, mégis fegyvereket és páncélokat szállított az oszmánoknak, ami miatt egyszer le is tartóztatták. De ez sem vette el kedvét a tiltott áruk forgalmazásától. Ideje jelentős részét Bécsben, Pozsonyban, Nagyszombatban és Mocsonokon töltötte, hogy az Alföldön és a Tiszántúlon felnevelt szarvasmarhákat a nyugat-magyarországi városok sokadalmain értékesítse. A hódítók úgyszólván barátjukként kezelték, és korlátlan mozgást biztosítottak neki a megszállt országrészben.³⁶

A nemesi címmel büszkélkedő Mező 1561 elején Gyulára távozott, hogy távol legyen bécsi hitelezőitől, Georg Taisnertől és társaitól, mivel adósságát nem fizette meg nekik határidőre. A közis-

³⁴ *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltságai i. m. 103–104. és 131–132. p. Faragó Bálint hasonlóképpen fordította le az életrajz latin nyelvű szövegét (*Faragó B.*: Szegedi István i. m. 39–41. p.).

³⁵ Daróci Márton és fia, Benedek neve az 1562. évi defterben szerepel először (*Káldy-Nagy Gy.*: Kanuni devri i. m. 92. p.).

³⁶ *Takáts Sándor*: A harminczadosok elleni vizsgálat 1560-ban. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899. VI. évf. 252. és 255. p.; *Szakály F.*: Adalékok Szegedi Kis i. m. 165. p.; *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 119–121. p. A harminczadosok elleni 1560. évi vizsgálatról már Acsády Ignác is értekezett, bár Mező Ferenc nevét nem említette meg (*Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526–64. Bp., 1888. 144–148. p.).

merten leleményes kalmár azért választhatta ideiglenes otthonául a Fehér-Körös bal partján fekvő mezővárost, mert annak környékén – esetleg éppen azon a településen – éltek rokonai.³⁷

Miután Kerecsényi László várkapitánnyal egyezsége jutott, az egykori magyarbródi üzletember családjával előbb Békésre, majd onnan 1563 kora nyarán – felesége óhajának engedve – Ráckevére települt át. A shylocki természetű kereskedő egyébként sem járt rosszul a nagy tekintélyű hittudós kiváltásával, mivel a Szolnok környéki települések lakói utólag hálából 800 forinttal hozzájárultak a kiadásaihoz.³⁸

Szegedi Kis István elhurcolásának és kiszabadításának hátterében meghúzódó okok meglehetősen összetettek és szerteágazóak. A fogságba kerülésben a kicsinyes bosszú, a hírszerzés gyanúja és a váltságdíj megemelt összege másodlagos tényező lehetett ahhoz képest, hogy a Délvidéken komoly befolyással rendelkező főpásztor – nyilván a hitújítás eszméi iránt fogékony végvári kapitányok elvárásainak megfelelően – a reformáció jegyében igyekezett feloldani azt a feszültséget, amely a gyakori hadiportyák és a védelmi terhek megnövekedése miatt a magyar erősségekben szolgáló katonaság, valamint a váruradalomhoz tartozó települések demoralizált lakossága között keletkezett. A korszakban uralkodó létbizonytalanság érzése szorosan összefonódott azon apokaliptikus félelemmel, amely a végítélet Antikrisztusának tekintett muszlimok révén újabb területek elvesztésével fenyegetett. Szigetvár és Babócsa várának hadakozó népességét tehát Szegedi lelkipásztori tevékenysége békítette össze a közelben fekvő falvak és mezővárosok jobbágyaival, mivel azt hirdette, hogy a hit által mindenki üdvözölhet bármilyen förtelmes bűnöket (gyilkosság, rablás, erőszakoskodás, emberkereskedelem, adószedés közben elkövetett visszaélések stb.) is követett el élete folyamán. A végvári vitézek lelkiismerete ezzel megnyugodhatott, hiszen a fenti gondolat értelmében ők Isten céljainak beteljesítőjeként cselekedtek, ezért

³⁷ Mező Ferenc egyik felmenője lehetett Mező Mihály szélhalmi ispán, aki Brandenburgi György örgróf megbízásából az 1520-as években ökröket hajtattat ki Sziléziába (*Scherer Ferenc: Gyula város története. I. kötet. A földesúri város. Gyula, 1938. 78–79. p.*). További adatok: Gyula város oklevéltára (1313–1800). Szerk.: *Veress Endre Bp., 1938. 346. p. Nr. 474.; Szakály F.: Adalékok Szegedi Kis i. m. 165. p.; Szakály F.: Mezőváros és reformáció i. m. 121–122. p.* Mező egyébként maga is hitelezett, sőt, 1560 táján majdnem tönkrement, mert adóasai nem fizették vissza neki a tőle kölcsönvett pénzeszszegyet (*Takáts Sándor: A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. In: Takáts Sándor: Szegény magyarok. Bp., 1927. 137. p.*).

³⁸ *Belitzky János: Adatok a hídepítő Mahmud bég életéhez. In: Jászkunság, 1966. XII. évf. 138. p.; Szakály F.: Adalékok Szegedi Kis i. m. 166. p.; Szakály F.: Mezőváros és reformáció i. m. 123–125. p.*

vétkeik igazolást nyertek ezen a földön. A megszálló hatalom viszont nem hunyhatott szemet a vallási válságkezelő program felett, mivel a predesztináció hangoztatása még edzettebbé tette ellenfeleit, így az általa alkalmazott módszer – az ún. „oszd meg és uralkodj” elve – a gyakorlatban komoly csorbát szenvedett (volna).³⁹

Valószínű, hogy a tudós doktor rabságának megszűnése sem csupán egy halálos ágy mellett tett fogadalom teljesítése miatt következett be. Abban a hódítók akaratán és a lakosság körében egyre népszerűtlenebbé vált Kerecsényi László várkapitány⁴⁰ szándékán kívül Mező Ferenc önös érdeke is közrejátszhatott, aki „gáláns” tetteivel – értsd: az oszmán tisztviselőknek szerzett 1200 forint értékű fémáruval – azt kívánta elérni, hogy Ráckeve gazdasági-társadalmi elitje mielőbb befogadja. A mezővárosi polgárok jóindulatát azért kellett megszereznie, mert a törökök szándékosan távolították el Szegedit a végvárak közeléből, s helyezték megmentője felügyelete alá, a szultáni hászvárosi rangot élvező Kevibe, hogy közel legyen a budai beglerbég székhelyéhez.⁴¹

³⁹ Öze Sándor: Felekezetváltás a 16. századi végvári katona népeességnél. In: Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban. Szerk. Illés Pál Attila. Piliscsaba–Bp., 1999. 30–31. p. (Sentire cum Ecclesia 1.); Öze Sándor: A kereszties hadjáratok ideológiája és a Magyar Királyság az oszmán veszély kezdetétől a Habsburg védelmi vonal felállításáig (1395–1556). In: Ot Nikopol do Viena. 1396–1683. Nikápolytól Bécsig 1396–1683. Szerk. Hriszto Matanov–Arató György. Szófia, 2008. 237–242. p. (Bulgaro–Hungarica 5.); *Csepregi Zoltán*: A Debrecen–Egervölgy Hitvallás (1562) új kiadásának tanulságai. In: Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Bp., 2012. 172. p.; Öze S.: Szegedi Kis István i. m. 35. p.; *Unghváry S.*: A magyar reformáció i. m. 115. p.; Öze S.: A határ és a határtalan i. m. 185–186. és 312–316. p. Öze Sándor véleménye szerint a 16. században fennállt a veszélye annak, hogy a végvári katonák rajtaütései miatt a magyar jobbágyok átállnak az oszmánokhoz, illetve áttérnek az iszlám hitre (Öze S.: A határ és a határtalan i. m. 312. p.).

⁴⁰ *Esze Tamás*: Sztárai Gyulán. In: Könyv és könyvtár IX. A debreceni Kossuth Lajos Tudománygyetem könyvtárának évkönyve. Szerk. Ojtozi Eszter – B. Angyal Katalin. Debrecen, 1973. 173. p. Az 1559-ben bárói címet szerzett Kerecsényi Lászlóról legújabbban: *Dusnoki-Draskovich József*: A gyulai vár 1566. évi török ostroma és a főbb elbeszélő források az ostromról, valamint Kerecsényi László személyéről. In: Város, uradalom, vár. Tanulmányok Gyula 15–18. századi történetéből. Szerk. Héjja Julianna Erika – Erdész Ádám. Gyula, 2017. 79–128. p.

⁴¹ Öze Sándor: Szegedi Kis István és a gyulai reformáció. In: Város, uradalom, vár i. m. 75–77. p.; Öze S.: A határ és a határtalan i. m. 251–253. p. Mező Ferencnek felesége halálánál tett fogadalma – véli Nagy János – „inkább a humanista cselekményszövés egyik eszköze Skaricza részéről,

Szabadulását követően Szegedi szekéren beutazta Debrecen környékét, hogy váltságdíjának összegét előteremtse, majd Kálmán- csehíbe sietett, ahol részt vett mostohalánya, a 14 éves Bereményi Katalin és a decsi tanári állást a budai lelkészszéssel felcserélő Belyeyi Tamás esküvőjén. A szertartás befejeztével 1563 húsvétja (április 11.)⁴² előtt családjával végleg Ráckeve tette át székhelyét, ahol 1572-ben bekövetkezett haláláig az alsó-dunamelléki egyházkerület szuperintendenseként irányította a keresztény hívek mindennapjait.⁴³

Szűkebb baráti körét a mezőváros tehető magyar polgárainak (kereskedők, iparosok és önkormányzati tagok) egy csoportja alkotta. Tagjai közül kiemelkedett Bogdán János, Bornemissza András, Dezső Bálint, Kádas Péter, Keszi Gergely, Literátus Pál, Paksi Imre és Szabó Kelemen. A felsorolt személyek nem csupán megfelelő szellemi közeget jelentettek a roppant széles látókörű Szegedinek, hanem alkalmasint anyagilag is támogatták a reformáció ügyét.⁴⁴

semmint történeti realitás.” Erről lásd: *Nagy János*: Mezővárosi társadalom és reformáció. Adatok Ráckeve 16. századi reformációjának történetéhez. In: Századok. Tanulmányok a 200 éve született Horváth Mihály emlékére. Szerk. Bojtos Anita – Novotnik Ádám. Bp., 2010. 113. p. 27. jegyzet. (Acta Historica Collegii de Iosepho Eötvös nominati. Series I., Nr. 1.) Mező Ferenc 1565 táján elhagyta Csepel-szigeti lakóhelyét, s a déli országrészbe költözött, ahol Kerecsényi László hallgatólagos beleegyezésével tovább folytatta kétes ügyleteit Temesvár irányába. Tőkéjét a hatalmas jövedelmet biztosító csempészkereskedelemben kamatoztatta, s annak hasznából megbízóját is részesíthette (*Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 126. p.).

⁴² *Szentpétery Imre*: A kronológia kézikönyve. A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása. A szerző hagyatékának felhasználásával sajtó alá rendezte Gazda István. Kiegészítette: Raj Tamás, Szögi László. Bp., 1985. 172. p. (Tudománytár 17.)

⁴³ *Tormássy János*: A dunamelléki ref. egyházkerület története a reformációtól kezdve a jelen század elejéig. Sárospatak, 1867. 9. p.; *Makkai László*: Pest megye története. In: Pest megye műemlékei. I. kötet. Szerk.: Dercsényi Dezső. (Magyarország műemléki topográfiája V.) Bp., 1958. 102. p.; *Szentmártoni Szabó Géza*: Szegedi Kis István. A helvét irányú reformáció első magyar hit-tudósa. In: Protestáns hősök. Fél század portré az elmúlt fél évezred magyar történelméből 2. Szerk.: Faggyas Sándor. Bp., 2017. 14. p.; *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 42. p.; *Zoványi J.*: A reformáció i. m. 438. és 442. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 104. és 132. p.; *Balázs L.*: Egyháztörténeti adatok i. m. 215. p.; *Szabó A.*: Szegedi Kis i. m. 26. p.

⁴⁴ *Szakály F.*: Adalékok Szegedi Kis i. m. 165. p.; *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 142–144. p. A felsorolt személyek közül csupán Bogdán János és Szabó Kelemen neve szerepel az 1546. évi defterben. Bornemissza András, Dezső Bálint, Keszi Gergely és Pál deák valószínűleg 1546 és 1559 között költözött be Ráckeve. Az 1562. évi összeírás azonban nem tartal-

A híres kevei iskolában, ahová még bécsi polgárok is elküldték gyermekeiket a magyar nyelv elsajátítása végett,⁴⁵ külföldi egyetemeken végzett tanárok oktatták az ógörög és a latin nyelvet, a zenét, valamint a retorika és a dialektika tudományát. Az intézmény rektorai közül a korszakból Barbatulus István, Szebeni János, Kaplani (Kaplyáni) Tamás, Skarica Máté és Pesti Anthemius János neve ismertes.⁴⁶ A magasszintű zenei ismeretekkel rendelkező Szebeni népszerűségéről sokat elárul, hogy Veresmarti Illés hercegszöllősi, Szováti Gáspár budai és Bakonyi Albert ceglédi lelkész társaságában többször felkereste házában a Duna-parti településen székelő főpásztort, hogy együtt énekeljenek, beszélgessenek és megvitassák a legfontosabb dogmatikai kérdéseket.⁴⁷

Seraphinus Panthanus ferences szerzetes 1565-ben Ráckevére utazott, s hitvitára hívta ki Szegedit, aki az 1564. évi kevei zsinaton három elhivatott férfit: Tolnai Ambrus Lukácsot, Pajzskészítő Jánost és Dombrói Vragovics/Vragowitz Pétert „ordinált” kézzátétellel.⁴⁸ A

mazza Bornemissza András és Dezső Bálint nevét, mert az érintettek éppen máshol tartózkodhattak az adatfelvétel készítésekor. Kádas Péter nevét viszont nem jegyezte fel 1562-ben sem az oszmán írnok, kivéve, ha személye esetleg azonos Kalmár Péterrel. Mindezekről lásd: *Káldy-Nagy Gy.*: Kanuni devri i. m. 86–88. és 90–94. p.; *Káldy-Nagy Gy.*: A budai szandzsák i. m. 262–263. és 265–266. p.

⁴⁵ *Szalay László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1859. 220–221. p.

⁴⁶ *Mészáros László*: „Elég merni is a nagyot”. Skarica Máté ráckevői prédikátor-költő élete. In: *Theológiai Szemle*, 1972. XV. évf. 9–10. sz. 308. p.; *Kovács József László*: Szegedi Kis István és Skaricza Máté ráckevői iskolája (1563–1591). In: *Kovács József László*: Régen volt iskolák dicséretes törvényei. Kilenc iskolatörténeti–irodalomtörténeti tanulmány. Zsámbék, 1984. 61–62. p. (Főiskolai Füzetek 3.); *Kovács József László*: Mezővárosi irodalom és művelődés a hódoltság peremén (Ráckeve XVI–XVII. század) In: *Studia Comitatensia* 19. Irodalomtörténeti tanulmányok. Szerk.: Farkas Péter és Novák László. Szentendre, 1989. 14. p.; *Rábay Magdolna*: Református iskola a Dunamelléken. In: *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus*. Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15. A katalógust szerkesztette: Farbak Péter – Kiss Réka. Bp., 2009. 76. p.; *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 42., 45., 49., 52. és 66. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 104–105., 107–108., 114–115., 132–133., 135–136. és 143. p.

⁴⁷ *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 48–49. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 107. és 135. p.

⁴⁸ Mindhárom lelkész tanulta a wittenbergi egyetemen, majd 1564-től Pajzskészítő János 1568-ig a mezőtúri, míg Dombrói Péter 1576 és 1582 között a mányoki gyülekezetet irányította. Tolnai Ambrus Lukács 1572-ben az antitrinitárius

szentmiséről, tisztítótűzről, keresztény ünnepekről és más teológiai kérdésekről folyó disputának a református egyházközség istentiszteleti épülete adott otthont.⁴⁹ A purgatórium kapcsán a házigazda a „Loci communes...” c. művében részletesen kidolgozott kreacionizmus tanát fejtegethette a lélek eredetével, képességeivel és mibenlétével kapcsolatban.⁵⁰ A héber, görög és latin nyelvben járatos raguzai barátot a helybéliek közül az „itáliaiak” (katolikus raguzai–dalmátok)⁵¹ és a „trákok” (ortodox „rácok”, görögök és vlachok)⁵² támogatták, akik

irányzat híve lett. Az oszmánok 1574-ben halálra ítélték, ezért Pécsre menekült. 1585 körül Polgárdiban lelkészkedett, s Skarica Máté hatására tért vissza a református hitre. Mindezekről lásd: *Szabó Géza*: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613. Halle, 1941. 27., 132. és 134. p. (Bibliothek des protestantismus in mittleren Donaauraum. Band II.); *Csepregi Zoltán*: Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Proszopográfiai rész. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610). I/1: A–L. Bp., 2014. 387. p.; *Thury E.*: A wittenbergi akadémián i. m. 6. és 16–18. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 39–40. p.; *Szögi L.*: Magyarországi diákok németországi i. m. 262. p. Nr. 2946., 267. p. Nr. 3042., 268. p. Nr. 3066.; *Szabó A.*: Coetus Ungaricus i. m. 110., 133. és 268. p.

⁴⁹ Reinhold Lubenau császári követ 1587. február 24-én járt Ráckeven, s a következőket jegyezte fel naplójában: „*Der zwinglische Pfar fahret uns auch in seine Kirche; das war nur ein offen Haus; in der Mitten stundt ein Tisch mit einer einer Decken bedeckt und etliche Stule herumb mit Tepichten belegt. Sonsten wahren die Wende blos und nichts mehr drein zu sehen.*” Magyarul: „A zwingliánus pap [ti. Skarica Máté] elvezetett bennünket az ő templomába is; ez csak egy nyitott ház volt, középen állt egy asztal, takaróval lefedve, körülötte néhány szék szőnyegekkel letakarva. Különben üresek voltak a falak, és semmit sem lehetett benne látni.” (*Wilhelm Sahn*: Beschreibung de Reisen des Reinhold Lubenau. 1. Teil. Königsberg, 1912. 87. p. [Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königspurg i. Pr. IV.]). A német szöveg magyar fordítását Kovács József László közölte először (*Kovács József László*: „Duna vizén lefelé úsz a ladik”. Ráckeve és a Csepel-sziget az irodalomban [Irodalomtörténeti, művelődéstörténeti vázlat]. Ráckeve, 1991. 146–147. p. [Ráckevei füzetek 14.]

⁵⁰ *Tóth-Mihala Veronika*: Melius tanítása az örök életéről. In: Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről. A kötetet összeállította: Bitskey István, Fazekas Gergely Tamás. Debrecen, 2007. 68. p. (Studia litteraria. A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa. Tomus LXV.)

⁵¹ Abban az időben „itáliai” (*Latinus*) elnevezéssel azokat a raguzai (dubrovnikai) kereskedőket illették, akik balkáni szláv keresztnevet viseltek, de a római katolikus egyházhoz tartoztak. Magyarul főként „olaszoknak” nevezték őket (*Fekete Lajos*: Latinok a XVI. századi Budán. In: Magyar Nyelv, 1961. LVII. évf. 1. sz. 20–25. p.).

⁵² Az újkori Magyarországon a „trák” és a „rác” szót gyakran egymás szino-

a vita végén csalódottan távoztak a polémia helyszínéről. A jelenlévők előtt megszégyenült Szeráfim magára maradt, olyannyira, hogy könyveit egyedül kellett hazacipelnie.⁵³ A hitvita tanulságait levonva Szegedi egy párbeszédés művet állított össze, míg a nem éppen elfogulatlan Skarica latin nyelven megírta kétsoros, gúnyos hangvételű disztichonos epigrammáját:

„*Vár az olasz Panthán s Szegedinkkel szállsz ki vitára: Pápáddal te bukol, győz Istennel amaz.*”⁵⁴

Nem sokkal később Perviz ellátogatott Ráckevére, és Keszi Gergelynél szállt meg. Szegedi sisakbokrétával és gránátalmával kedveskedett egykori felügyelőjének, aki időközben megbánta korábban elkövetett tetteit: „*Bocsáss meg nekem mindazokért, amelyeket leginkább csak mi egyedül tudunk...Néhány éjjel e dolog miatt iszonyú látomások győrtörek, mintha csupa asszonyok akarnának engemet széttépni, hogy ekkora gonoszságot követtem el, verésekkel illettem egy úgy koránál, mint kegyességénél fogva nálam sokkal előbbre való embert.*”⁵⁵

nimájaként használták (May István: Egy népetimológia nyomon követése a XVI–XVIII. században [Ország- és népnevek régi szótárainkban]. In: Magyar Nyelv, 1988. LXXXIV. évf. 3. sz. 327–333. p.).

⁵³ *Bucsay Mihály*: Szegedi Kis István Speculuma – Az egyháztörténeti anyag felhasználása a reformatori polémiában. In: Tanulmányok és szövegek i. m. 155. p.; *Zoványi Jenő*: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp., 1977. 157. p. (Humanizmus és reformáció 6.); *Ács Pál*: Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában. In: Vigilia, 1999. 64. évf. 5. sz. 363–364. p.; *Ács Pál*: Katolikus irodalom és kultúra Magyarországon a reformáció századában. In: *Ács Pál*: „Az idő ósága”. Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban. Bp., 2001. 223–224. p.; *Molnár Antal*: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Bp., 2003. 168. p. (METEM Könyvek 44.); *Molnár Antal*: Raguza és a balkáni missziók kezdetei. In: *Molnár Antal*: Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban. Források és tanulmányok a balkáni és a hódoltság katolicizmus 16–17. századi történetéhez. Bp., 2013. 42. p. (METEM Könyvek 80.); *Balogh F.*: A magyar protestáns egyház i. m. 49. p.; *Földváry L.*: Szegedi Kis István i. m. 205–206. p.; *Földváry L.*: Adalékok a dunamelléki i. m. I. 80–81. p.; *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 44–45. p.; *Faragó B.*: Szegedi Kis i. m. 439–440. p.; *Szinnyei J.*: Magyar írók élete i. m. XIII. 548. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltság i. m. 105. és 133. p.

⁵⁴ *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 44. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltság i. m. 133. p. Az epigramma szövege latinul így hangzik: „*Itala gens perstat: Stephano Panthane repugnans: Caece cadis Papae, vincit at ille Deo.*” (*Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltság i. m. 105. p.)

⁵⁵ *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltság i. m. 133–134. p. Faragó Bálint fordítása: *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 46. p.

A főpásztor neheztelése időközben elmúlt és teljes szívből megbocsátott a „vajdának”, aki az ajándékokat katonaként (sisakbokréta) és török tisztségviselőként (gránátalma) kapta. A következő évben, 1566-ban Szegedi a decsi zsinaton elsimította Eszéki István és Veresmarti Illés viszályát. Amikor értesült arról, hogy Mahmúd bég Thury György várpalotai kapitány fogságába került, örömeiben rögvest papírra vetette egykori megalázója sírversét. Mint később kiderült, korainak bizonyult a megkönnyebbülés.⁵⁶

1570. augusztus 6-án Szegedi eltemette második feleségét, Erzsébetet, aki Ráckeven négy gyermekkel ajándékozta meg: két János nevű fiúval, Erzsébettel és egy ismeretlen nevű csecsemővel. Saját kezűleg írt sírversében „szende, szelíd fénnel ragyogó csillag”-nak nevezte elhunyt nejét, aki összesen kilenc gyermeket hozott a világra. Harmadik feleségével, Orsolyával, a ráckevei Botach Jakab özvegyével rövid ideig élt együtt, s lánya, Zsuzsanna születését sem érte meg, mert 1572. május 2-án elragadta a halál. Tragikus magánéletére jellemző, hogy két felesége és hét gyermeke is pestisben hunyt el.⁵⁷

Szegedi Kis István családi állapota⁵⁸

	A feleségek neve	A házasságokból született gyermekek neve
1.	Orsolya	Katalin
2.	Erzsébet	Anna Sára Izsák István Dorottya János János Erzsébet ?
3.	Orsolya	Zsuzsanna

Egyházkormányzati feladatainak ellátása közben Szegedinek arra is jutott ideje, hogy félbemaradt műveit végleges formába öntse. A katolicizmust és az antitrinitarizmust bíráló írásai enciklopédikus ismeretanyaguk miatt itthon és külföldön egyaránt nagy elismerést

⁵⁶ Faragó B.: Szegedi István i. m. 49. p.; Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 135. p.; Mester Béla: Szegedi Kis István i. m. 475–476. p.

⁵⁷ Balogh F.: A magyar protestáns egyház i. m. 48. p.; Szilády Á.: Szegedi Kis i. m. 280. p.; Faragó B.: Szegedi István i. m. 66–67. p.; Faragó B.: Szegedi Kis István i. m. 426. p.; Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 142–144. p.

⁵⁸ Szegedi Kis István családi állapotáról átfogóan: Balogh F.: A magyar protestáns egyház i. m. 47–48. p.; Szilády Á.: Szegedi Kis i. m. 280. p.

váltottak ki. A hatalmas munkabírású szerző Wolfgang Müsli, Philipp Melancthon, Pietro Martyr Vermigli, Heinrich Bullinger, Jean Calvin és Théodore de Bèze tanait egységes rendszerbe foglalta, és azokat a hazai viszonyokhoz igazítva tárta az olvasók elé. Különösen sokat merített Müslinek – humanista nevén Wolfgang Musculus Dusanusnak – „A szent teológia közhelyei” (*Loci communes sacrae theologiae*) c. dogmatikai értekezéséből, amely morális és szónoklat-tani fejezeteivel a Szentírás teljes megismeréséhez kívánt útmutatóul szolgálni.⁵⁹

Szegedi Kis István latin nyelvű teológiai munkái a következők:

1. „A Szentháromság igaz bizonyítása” (*Assertatio vera de trinitate*): Théodore de Bèze 1573-ban nyomtatta ki Genfben azon kézirat alapján, amelyet Skarica Máté adott át neki 1570-ben. A kiadvány az antitrinitáriusok ellen irányult, akik tagadták az Atya–Fiú–Szentlélek egylényegűségét.⁶⁰

2. „A római pápák tükre” (*Speculum pontificum Romanorum*): 1584-ben jelent meg Bázisban a „Rövid értekezés a római pápák bizonyos hagyományairól” (*Tractatus brevis de traditionibus quibusdam pontificum Romanorum*) c. művével együtt, s 1602-ig négy kiadást ért meg. Főbb forrásai közül kiemelkedik John Bale *Acta Romanorum Pontificum*, a *Corpus Iuris Canonici* és természetesen maga a *Szentírás*. Német nyelvű átdolgozását (*Spiegel des weltlichen Römischen Bapsts*) 1586-ban Nicolaus Höniger végezte el. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában őrzött példány különlegességét az a később odahelyezett fametszet adja, amely az

⁵⁹ Kathona Géza: Svájci theologiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben. In: Tanulmányok és szövegek i. m. 16., 19–25. és 99–100. p.; Lányi Gábor János: Wolfgang Musculus Dusanus élete és művei. In: *Studia Carolinensia*, 2005. 6. évf. 1. sz. 15–16. p.; Őze Sándor: Reformation und Grenzgebiete zur Verbreitung der Reformation in den ungarisch besiedelten Gebiete. Bp.–Leipzig, 2011. 184–187. p.; Horváth J.: A reformáció jegyében i. m. 283. p.; Bogárdi Szabó István: Kálvin hagyománya a Dunamelléken. In: Kálvin hagyománya i. m. 14. p.

⁶⁰ Régi Magyar Könyvtár. III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Írták: Szabó Károly és Hellebrant Árpád. Első rész (1480–1670). Bp., 1896. 184–185. p. Nr. 631.; Pirnát Antal: A teológiai és tudományos irodalom. In: A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp., 1964. 492. p. (A magyar irodalom története I. Főszerk.: Sötér István); Szinnyei J.: Magyar írók élete i. m. XIII. 548. p.; Horváth J.: A reformáció jegyében i. m. 273–274. p.; A mű második kiadása 1576-ban jelent meg Genfben (Régi Magyar Könyvtár i. m. III. 190–191. p. Nr. 651.).

ún. eretnektát (*Arbor haereseon*) ábrázolja. Ezt a képtípust Kálvin egyik tanítványa, Lambert Daneau honosította meg.⁶¹ A római pápa Antikrisztus-mivoltát hangsúlyozó, 220 lap terjedelmű, négy fő részből álló kötetet az ifjú Szegedi Kis István apja halálának 12. évfordulóján, 1584. május 2-án Kádas Péter deáknak, Paksi Imre ráckevei bíró vejének ajánlotta. A tudós főpap fia török arannyal fizetve 1584 februárjában iratkozott be a bázeli egyetemre. Az Angliában népszerű Szegedi tekintélyére Edmund Bunny is hivatkozott a válásról és a paráznaságról szóló elemzésében.⁶²

3. „Kérdések az úrvacsora igéiről” (*Quaestiones de verbis coenae Domini*. Bazel, 1584): az úrvacsora szentségi jellegét hangsúlyozza, és egy zürichi tudós munkájával együtt jelent meg.

4. „A hamisítatlan teológia közhelyei (azaz: főbb tételei) az Istenről és az emberről” (*Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine*): 1585-ben adták ki Bazelben, köszönhetően Johann Jacob Grynaeusnak (1540–1617), aki az ifjú Szegedi Kis István jóvoltából tekintette meg az 1561 és 1564 között készült kéziratot, és írt hozzá

⁶¹ *Imre Mihály*: *Arbor Haereseon*. A wittenbergi történetiszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István *Speculum pontificum Romanorum* című művének 1592-es kiadásában. In: *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Szerk.: G. Szabó Botond – Fekete Csaba – Bereczki Lajos. Debrecen, 2000. 58. p.; *Knapp Éva*: *Arbor haereseon*. In: *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*. Főszerk.: Száraz Orsolya. Szerk.: Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály. Debrecen, 2018. 266. p. (*Loci memoriae Hungaricae* 7.)

⁶² *Zsindely István*: A bázeli egyetem anyakönyvéből. In: *Sárospataki Füzetek*, 1860. IV. évf. 156. p.; *Pintér Jenő* magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Második kötet: a magyar irodalom a XVI. században. Bp., 1930. 501. p.; Ács Pál: „Ne paráználkodjál”. A paráznaság metaforája a reformáció irodalmában. In: Ács Pál: „Az idő ósága” i. m. 189–190. p.; *Hegyi Ádám*: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798). Bp., 2003. 47. p. Nr. 19. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 6.); *Régi Magyar Könyvtár* i. m. III. 211. p. Nr. 727.; *Szilády Á.*: Szegedi Kis i. m. 280–281. p.; *Szinnyi J.*: Magyar írók élete i. m. XIII. 548. p.; *Horváth J.*: A reformáció jegyében i. m. 274–275. p.; *Pirnát A.*: A teológiai és tudományos i. m. 493. p.; *Bucsay M.*: Szegedi Kis István i. m. 113–114., 124–133., 137., 162. p. A másik, harmadik és negyedik kiadás: 1586 (Bazel), 1592. (H.n.) és 1602. (H.n.) (*Régi Magyar Könyvtár* i. m. III. 216–217. p. Nr. 747–748.; 246. p. Nr. 830. és 295–296. p. Nr. 998.). Korábban általánosan elterjedt az a vélemény, miszerint az ifjú Szegedi Kis István török segítséggel (*auxilio Turcico*) – esetleg Perviz vajda támogatásával – került be az egyetemre (*Horváth J.*: A reformáció jegyében i. m. 273. p.). Valójában a bázeli anyakönyv bejegyzésének helyes feloldása: „*aureum Turcicum*”, ami azt jelenti, hogy az egyetemre beiratkozott diák török arannyal fizetett.

bevezetőt. Ennek a két pedagógiai fejezetet is tartalmazó skolasztikus szellemű teológiai–egyházszervezeti–egyházjogi gyűjteménynek az előszavában kapott helyet Skarica Máté „Szegedi István élete” (*Stephani Szegedini Vita*) c. munkája, míg függelékében a „Pápai tanítások összegzése különböző skolasztikus tudósoktól válogatva” (*Doctrinae papisticae summa ex variis doctoribus scholasticis excepta*) és az „Igaz hitvallás az egyetlen igaz Istenről” (*Confessio verae fidei de uno vero Deo*) c. írások olvashatók. A könyvet Szepesi Csombor Márton (1595?–1622) 1615-ben vásárolta meg magának. A kiadvány címlapjának hátlapját egy Szegedi Kis Istvánt ábrázoló fametszet díszíti. Az ábrázolt személy széles arcával, zömök testalkatával, keletiesen vágott szemével kun őseit idézi. A kalapot és szörmegalléros kabátot viselő teológus erős ujjával egy vaskos könyvet fog: a Szentírást, vagy éppen azt a kötetet, amelyet az olvasó is kezében tart. Tudni kell, hogy a kép akkor készült, amikor még nem alakult ki a protestáns lelkészábrázolás szabálya, ezért a kalap és a szörme rajta maradhatott viselőjén. A portré alatti vers magyar fordítása így hangzik:

„Hogyha Kis Istvánt, a Szegedit, nem ismered, ímé:

Ilyen alakja vala arca vonásainak.

Aki e szent munkát most elolvasod, elhiszed erről,

Mily nagy szellemi kincs sátora volt ez a test.

Úgy hogy bár kezem is gonddal festette vonásit,

Többet Zeuxis sem tudna jelezni velök.

Mert vajh Apelles is rajzolhatná-e a belsőt,

Melyet ez egymaga szép műveiben kimutat?

Jóindulattal nézvén ezen arcra, imádkozz:

Légyen e férfiúnak nagy neve, műve örök.

Az Úrnak 1568-ik évében.”⁶³

⁶³ Kovács Sándor Iván: Szepesi Csombor Márton és a változatos Európa. In: Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp., 1975. 118. p.; Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai. Közreadja: Szabó András. Szeged, 1989. 7. p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22.); Kőszeghy Péter: Irodalom és művészetek a kezdetektől a XVIII. század elejéig. In: A magyarságtudomány kézikönyve. Szerk.: Kósa László. Bp., 1991. 448. p.; Szigeti Jenő: Skaricza Máté a rajzoló reformátor. In: Confessio, 1994. XVIII. évf. 4. sz. 34–35. p.; Dienes Dénes: Szegedi Kis István pedagógiai álláspontja a Loci communes alapján. In: Confessio, 2012. 36. évf. 4. sz. 81–85. p.; Régi Magyar Könyvtár i. m. III. 215. p. Nr. 740.; Szilády Á.: Szegedi Kis i. m. 275. és 282–284. p.; Szinnyei J.: Magyar írók élete i. m. XIII. 548. p.; Pintér J. magyar irodalomtörténete i. m. II. 501–502. p.; Horváth J.: A reformáció jegyében i. m. 274–276. és 438. p.; Pirnát A.: A teológiai és tudományos i. m. 493. p.; Kathona G.: Svájci teológiai elemek i. m. 15. p.; Mester B.: Szegedi Kis István i. m. 58–59. p. A *Loci communes* további négy kiadást ért meg Bázelen (1588., 1593., 1599.

Szegedi Kis Istvánnak létezik egy kevésbé ismert, Tobias Stimmer által készített keret nélküli portréja is, amely Nicolaus Reusner [1545–1602] *Icones...c.*, 1589-ben Bázelen kiadott fametszetű arcképgyűjteményében található meg.⁶⁴

5. „Elemző táblázatok” (*Tabulae analyticae*): az 1592-ben Schaffhausenben napvilágot látott kézikönyv megírására 1554 és 1561 között került sor. A prédikáció-vázlat táblázatokba foglalja a legfontosabb protestáns erkölcsi–dogmatikai tételeket.⁶⁵

Szegedi verseit, amelyek megtalálhatók az 1638-ban másolt Csoma-kódexben is,⁶⁶ erős hit, egyszerű, világos előadásmód, népies eszjárás és igényes, lélekemelő kifejezőmód jellemez. A szakemberek szerint öt zsoltár fordítása köthető a nevéhez: egy karácsonyi dicséret (*Jézus születél üdvösségünkre*), egy pünkösdi invokáció (*Jövel Szentlélek Isten, tarts meg minket Igédben*), egy siralmas ének (*Ó, mint keseregnek most a keresztyének*), egy könyörgés (*Ó, mindenható Isten, ki a te kegyességéből*) és egy hálaadó költemény a török rab-ságból való kiszabadulásáért (*Hálát adok neked Úristen*). A pünkösdi prédikáció előtt énekelt psalmus szövegét Huszár Gál 1574. évi énekeskönyve is tartalmazza. A korábban neki tulajdonított „*Szánja az Úristen híveinek romlását*” kezdetű zsoltár viszont Szegedi Gergely munkája.⁶⁷

és 1608.). Erről lásd: Régi Magyar Könyvtár i. m. III. 227–228. p. Nr. 772.; 246–247. p. Nr. 832.; 277. p. Nr. 932. és 311. p. Nr. 1052. A disztichonos vers is természetesen eredetileg latin nyelven íródott (*Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltságá i. m. 225. p. 372. jegyzet).

⁶⁴Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts. Herausgegeben von *Brigitte Klosterberg* und *István Monok*. Bearbeitet von *Attila Verók* und *György Rózsa*. Tübingen, 2003. 200–203. p.; *Bucsay Mihály*: Szegedi Kis István i. m. 162. és 164. p. A német nyelvű kötetre Verók Attila hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

⁶⁵Régi Magyar Könyvtár i. m. III. 245. p. Nr. 827.; *Szilády Á.*: Szegedi Kis i. m. 284. p.; *Szinnyei J.*: Magyar írók élete i. m. XIII. 548. p.; *Pintér J.* magyar irodalomtörténete i. m. II. 502. p.; *Horváth J.*: A reformáció jegyében i. m. 276. p.; *Pirnát A.*: A teológiai és tudományos i. m. 493. p.; *Kathona G.*: Svájci theologiai elemek i. m. 15. p. A könyv népszerűségét mutatja, hogy 1593-ban Londonban, 1598-ban és 1599-ben Bázelen, 1610-ben pedig Bázelen ismét kiadásra került (Régi Magyar Könyvtár i. m. III. 247. p. Nr. 834.; 271–272. p. Nr. 914.; 277. p. Nr. 931. és 321. p. Nr. 1082.).

⁶⁶Ács Pál: Csoma-kódex. Széphistóriák és bibliai történetek 1638. In: Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2002. november 28. – 2003. február 16. Szerk.: Mikó Árpád. Bp., 2002. 243. p. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2002/I.)

⁶⁷Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données. Tomus I. Direction: Iván Horváth assisté par Gabriella

H. Hubert. Páris, 1992. 213–214. p. Nr. 482.; 303–304. p. Nr. 677.; 313. p. Nr. 697.; II. 501–502. p. Nr. 1126.; 502. p. Nr. 1127.; 576. p. Nr. 1300.; Régi Magyar Költők Tára i. m. VI. 3–14. p.; *Szilády Á.*: Szegedi Kis i. m. 285–289. p.; *Pintér J.* magyar irodalomtörténete i. m. II. 182–183. p.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ A MAGYAR PROTESTÁNS SAJTÓ TÜKRÉBEN^{1*}

THE FIRST WORLD WAR IN THE HUNGARIAN PROTESTANT PRESS

Klestenitz Tibor

Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Hadtudományi és
Honvédtisztképző Kar, Honvédelmi Jogi és Igazgatási Tanszék -
tudományos munkatárs

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány azt vizsgálja, hogyan reagált a magyar protestáns sajtó az első világháború okozta társadalmi változások sorozatára. Az első reakció 1914-ben a túlradó hazafias lelkesedés és a háború általános igazolása volt, amely azonban később jelentős változásokon ment keresztül. A protestáns sajtó akkoriban a lelkipásztorok és az egyházhoz szorosan kötődő értelmiségiek szűk csoportjának belső fóruma volt, ahol a viszonylag korlátozott nyilvánosság miatt kritikai és önkritikus vélemények is megjelenhettek. A kezdeti lelkesedés elmúltával – különösen 1916-tól – a szerzők egyre inkább kétségeiket fejezték ki a közös hadsereg vezetésével, a protestáns katonák lelkigondozásával, a társadalmi szolidaritás erejével kapcsolatban, és figyelmeztették a gyülekezetekben szolgáló kollégáikat az intenzív lelkigondozás, a közösségszervezés és a jó személyes példamutatás fontosságára.

Abstract

The study examines how the Hungarian Protestant press reacted to the series of social changes caused by the First World War. The first reaction in 1914 was an overflowing patriotic enthusiasm and a general justification for the war, which, however, underwent significant changes later on. At that time, the Protestant press was an internal forum for a narrow group of pastors and intellectuals with close ties to the church, where critical and self-critical opinions could appear due to the relatively limited publicity. As the initial enthusiasm waned, especially from 1916 onwards, the authors increasingly expressed doubts about the leadership of the joint army, the pastoral care of

¹ * A tanulmány a TKP2020-NKA-09 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Protestant soldiers, and the power of social solidarity, while warning their colleagues in the congregations of the importance of intensive pastoral care, community organization and showing a good example.

Kulcsszavak: első világháború, protestáns sajtó

Keywords: First World War, Protestant press

„A háború azt a nagy feladatot róta reánk, hogy rendkívül nagy megpróbáltatásban az egyház lelki hatásait fokozottan érvényesítsük. Mindenekelőtt az igehirdetőket és tanítókat kellett nagy munkájukra előkészíteni. [...] Közben növelni kellett a nemzet erkölcsi erejét, vezetőibe vetett bizalmát, óvni a könnyelműségtől és a csüggedéstől, hengegő optimizmustól és bénító defetizmustól. Mindezt csinálni úgy, hogy a győzelemben nem hitt az ember s legfennebb [sic!] becsületos békét remélt.”² Ravasz László időskori emlékirataiban leírt gondolatai rávilágítanak azokra a dilemmákra, amelyekkel a protestáns lelkészek az első világháború kitörése után szembesültek. A helyi közösségek vezetőiként a társadalom mintegy elvárta tőlük a hazafias propaganda közvetítését, a gyülekezetek összetartását, ugyanakkor az idő előrehaladtával számukra is egyre nagyobb ellentmondásként jelentkezett a propaganda és a valóság ellentéte.

Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a hazai református és evangélikus egyházi sajtó hogyan reagált a világháború által kiváltott sokrétű, társadalmi, kulturális és gazdasági változássorozatra. Forrásanyagként elsősorban a nagy hagyományokkal rendelkező, eredetileg általános protestáns irányú, de ekkor már egyértelműen református orgánumnak számító Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokra, a Protestáns Szemlére, a hivatalos jellegű református egyházkerületi lapokra, valamint az Evangélikus Órallóra és az Evangélikus Lapra támaszkodom. Ezen sajtótermékek közös sajátossága, hogy elsősorban a lelkészi karhoz, illetve a protestáns egyházakhoz szorosan kapcsolódó szűk értelmiségi réteghez szóltak, az ő nézőpontjukat érvényesítették.³ A tanulmány a tartalomelemzés eszközét használva azt vizsgálja, hogy a lapok készítői hogyan igyekeztek alkalmazkodni a változásokhoz, milyen kérdések váltották ki érdeklődésüket, miként

² Ravasz László: Emlékezéseim. Bp., 1992. 124. p.

³ László Ferenc: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (1842–1848; 1858–1919). In: Reformátusok Budapesten. II. kötet. Szerk. Kósa László. Bp., 2006. 1208. p.; Molnár Sándor Károly: „Föl barátim!” A magyar református egyház belső élete az 1880-as években Alexander Neil Somerville körútjának tükrében. Doktori értekezés az egyháztörténet körében. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2014. 55–56. p.

igyekeztek hozzájárulni a rendkívül háborús helyzetben a társadalmi kohézió fenntartásához.

1914 nyarán a világháború kitörését az európai közvélemény nagy része lelkesedéssel fogadta. A különböző egyházak – nemzetektől és felekezetektől függetlenül – jelentős szerepet játszottak a háború igazolásában, és szinte teljesen hiányzott részükről a kritikai megközelítés. Megnyilvánulásaikban a hazafias és vallásos érvrendszerek szorosán összekapcsolódtak. „Az Istenre és nemzetre való hivatkozások – amelyek a háború szempontjából végsősoron irrelevánsak voltak – azt a célt szolgálták, hogy a háború totalizálódása miatt fellépő materiális és mentális igényeket minden kétséget kizáróan alátámasszák.”⁴

A magyar protestáns sajtó szintén hazafias lelkesedéssel fogadta a hadüzenet hírét. Legfontosabb üzenetük az volt, hogy Isten a magyar ügy mellé áll, amely feltétlenül jogos, hiszen a „királygyilkos Szerbia” megbüntetése az egyetemes igazságosság kívánalma.⁵ A propaganda szolgálatában gyakran felhasználták a magyarság történelmi védőbástya-szerepéről szóló toposzt is: „Mink annyi századokon keresztül védőfal, bástya, erősség voltunk művelt földrészünkben; védtük a nyugatnak civilizációját keletnek barbársága ellen”⁶ – írta például Patay Károly református esperes. Hozzá hasonlóan Duszik Lajos evangélikus lelkész is úgy látta, hogy a konfliktusban „a kultúra fölénye és a keleti romlott barbárság brutalitása” méri össze erejét.⁷

Egy sárospataki szerző nyíltan megfogalmazta a lelkészek számára az elvárás: fő feladatuk „annak a hitnek meggyőződéssé, nemzeti fogalommá érlelése, hogy ez a háború a mi részünkről nem a

⁴ Balogh László Levente: Nemzettudat és áldozat. Nemzeti és vallásos motívumok az első világháború református értelmezéseiben. In: Az I. világháború tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok. Szerk. Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014. 117–118. p.

⁵ Egy jellemző megfogalmazás szerint Ferenc Józsefet, „ezt a békeszerető, jószívű aggastyánt arra kényszeríti a nyegle szomszéd, hogy karddal vessen véget a határai és népei belső nyugalmit háborgató gonosz üzemeknek”. K. J.: A háború. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1914. augusztus 2. 256. p. Egy evangélikus szerző szerint „Isten és ember törvényei szerint az ilyen nép [a szerbek] ellen hadat kell viselni”. Erkölcsei erők diadala. In: Evangélikus Őrálló, 1914. augusztus 1. 361. p. Egy református szerző 1915 elején kiemelte, hogy egyháza lelkészei lelkesen hirdették: „a királygyilkosok és az azok támogatói ellen való harc az isteni igazságszolgáltatás eszköze”. Az új év küszöbén I. In: Sárospataki Református Lapok, 1915. január 3. 2. p.

⁶ Patay Károly: A háború. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1914. augusztus 30. 289. p.

⁷ Duszik Lajos: A háború és egyházunk. In: Evangélikus Őrálló, 1914. augusztus 29. 399. p.

hatalomért való véres dulakodás, nem terjeszkedési vágy eredménye, hanem istenítéletyszerű szükségesség, nemzetünk jövőendő békességének biztosításaért való kényszerű küzdelem”. Szerinte „ennek a hitnek terjesztése, megszilárdítása a legelső nemzeti érdek”, hiszen a katonákat és a hátország lakóit egyaránt megnyugtatja az a tudat, hogy „bizonyos örök törvény szolgálatában viaskodnak”.⁸ Egyesek arra is felhívták a figyelmet, hogy a háborús lelkesedés tüzeiben égő országos közvélemény hasonló elvárásokat fogalmaz meg a szószékekkel szemben: a Protestáns Szemle Kozma Andornak egy budapesti napilapban megjelent cikkét idézte, miszerint a lelkésznek most „a nemzeti önfenntartás ultima ratiójának: a háborúnak papjává kell átalakulnia”, mert „háborús időben hiábavaló a békés prédikáció”. A szerző alapvetően egyetértett Kozma elvárásaival, mindössze azt tartotta fontosnak, hogy a lelkész az új viszonyok között is mindenképpen őrizze meg hivatásának méltóságát. Véleménye szerint ugyanis, ha Kozma elképzelése azt jelentené, hogy „a pap nem a háborúban nyilatkozó örök, isteni kegyelmet prédikálja, hanem csak egyszerűen nagyszájú verbuváló őrmesternek csap fel: akkor nincsen a prédikációjában semmi köszönet; azt egy igazi őrmester sokkal jobban el tudja végezni”.⁹

A világháborút övező nemzeti összefogás támogatása ugyanakkor komoly politikai áldozatot követelt a függetlenségi tábor párthíveitől, akik 1914 előtt az önálló nemzeti hadsereg felállítását követelték. Jól érezhető ez a Sárospataki Református Lapok cikksorozatából, amely szerint a háború kitörésével a magyarság körében egy csapásra eltűnt az osztrákok iránt korábban érzett „idegenszerű magaviselet”, ez pedig megadja az esélyt az Ausztriával való „testvéri viszony” megeremtelésére.¹⁰ Ettől azt is remélte, hogy a békekötés után lehetővé válik a közös hadsereg nemzetivé való átalakítása, és így „részben a mostani háború hatása alatt, részben a hadsereg szellemének bekövetkező megváltozása folytán a magyar ifjú a jövőben nem fog idegenkedéssel tekinteni a katonai szolgálatra”.¹¹

A nemzeti felbuzdulás ellenére természetesen már 1914 nyarán is akadtak kritikus vélemények: a Protestáns Szemle szerint számos értelmiségi egyháztag vélte úgy, hogy a világháború végső soron a

⁸ A világháború idején. In: Sárospataki Református Lapok, 1914. augusztus 23. 285. p.

⁹ A „háborús prédikációról”. In: Protestáns Szemle, 1914. 9–10. sz. 568–569. p. Az eredeti cikk: Kozma Andor: Háborús prédikáció. In: Az Újság, 1914. október 13. 3. p.

¹⁰ A háború némely tanulságai II. In: Sárospataki Református Lapok, 1914. december 6. 401–402. p.

¹¹ A háború némely tanulságai III. In: Sárospataki Református Lapok, 1914. december 13. 409. p.

keresztyén kultúra csődjét jelenti.¹²Az orgánum szerzői szembeszálltak ezekkel a nézetekkel, és azt hangsúlyozták, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – Jézus Krisztus nem volt „vérszegény békerajongó”, az Ószövetség Istene pedig kifejezetten haragvó és büntető. Miután a Megváltó által megígért Isten országa csak fokozatosan valósulhat meg, ezért a keresztyéneknek a világban kell élniük, és katonaként részt kell venniük a háborúban, amivel nem sértik meg az Úr akaratát, kivéve ha „bűnös vágy, bűnös indító ok” vezeti őket.¹³ A Dunántúli Protestáns Lapban Patay az egyháztörténelmet hívta segítségül, arra emlékeztetve, hogy Ulrich Zwingli az elveiért küzdve elesett a csatamezőn, Luther Márton és Kálvin János pedig adott esetben jogosnak és szükségesnek ítélte a háborút.¹⁴Az Evangélikus Órálló feltette a kérdést: „Hol ígér a biblia világbékét e világkorszak számára? Nem hirdeti-e éppen az Írás, hogy emberiség erkölcsi fejlődése fokozatos visszafejlődés, eltávolodás Istentől?”¹⁵

A protestáns nyilvánosságban 1914–1915-ben rendkívül ritkának számított a háború egyértelmű elítélése, és ez is elsősorban a prédikációirodalomban jelentkezett. Jánosi Zoltán debreceni református lelkész például üdvtörténeti alapon ítélte el a vérontást, Nagy Lajos gyúrói evangélikus lelkész pedig úgy vélte: a háború nem lehet sem szent, sem igazságos, az mindig az egyszerű hatalmi, terjeszkedési vágy eszköze.¹⁶ A felekezeti sajtóban viszont, mint láthattuk, a háború támogatása általánosnak számított, és csupán egy rész kérdésben, a teológushallgatók magatartásának ügyében bontakoztak ki komoly viták. Az 1912-es véderőtörvény ugyanis egyértelműen kimondta, hogy „mindennemű vallásfelekezetek papjelöltjei békében és háborúban szolgálat alól mentesek”, azonban sok ifjú teológus önként jelentkezett harctéri szolgálatra. A debreceni református teológia rektora kifejezetten biztatta is hallgatóit az önkéntes katonai szolgálatra, aminek következtében negyven debreceni teológus diák vonult be.¹⁷

Az általános lelkesedés hangulatában a Belmisszió című protestáns folyóirat felvetette, hogy a gyülekezetekben szolgáló lelkészek-

¹² „A keresztyénség csödjé.” In: Protestáns Szemle, 1914. 7–8. sz. 454. p.

¹³ Draxer György: A keresztyén ember és a háború. In: Protestáns Szemle, 1915. 2. sz. 114–127. p.

¹⁴ Patay Károly: A háború a vallásos élet világánál. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1915. április 11. 117. p.

¹⁵ Podmaniczky Pál: Háborús idő – ítéletidő. In: Evangélikus Órálló, 1914. december 12. 550. p.

¹⁶ Balogh, 2014. 123. p.; Csiki Tamás: Isten nevében (?) Az első világháború protestáns értelmezései. In: Egyháztörténeti Szemle, 2018. 1. sz. 72. p.

¹⁷ Máté Csaba Sándor: A debreceni katona teológusok és emlékeztetük. In: Az I. világháború tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok. Szerk. Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014. 44–48. p.

nek szintén be kellene vonulniuk, hogy jó példát mutassanak híveiknek, ám a javaslat igen vegyes visszhangra talált. Marcsek János evangélikus lelkész nem egyszerűen könnyelműnek, hanem egyenesen esztelenségnek ítélte az ötletet, és úgy vélte, hogy a lelképásztoroknak nem a tűzvonalban kell bátorságukat bizonyítaniuk, hanem hivatásuknak megfelelően saját gyülekezeteik, illetve tábori lelkész-ként a katonák lelkigondozása során, „a segítő, vigasztaló, hiterősítő” munkában.¹⁸ Dunaegyházi kollégája, Schultz Aladár felháborodott hangvételű válaszcikkében viszont úgy vélte, hogy a lelkészek hadmentessége egyenesen „megszégyenítő,” ezért a törvényi kedvezményt meg kellene szüntetni úgy, „hogy a teológusok és lelkészek mentessenek fel a fegyverviseléstől, de soroztassanak be az egészségügyi csapatokhoz katonai szolgálatra”.¹⁹ Erre mintegy válaszként az Evangélikus Órálló követésre ajánlotta a pozsonyi teológiai akadémia tanári karának példáját, amely körlevélben intette a teológushallgatókat: az ő feladatuk elsősorban a szenvedő lelkek vigasztalása. „Ez a nehéz idők bölcsessége. Nem hangzatos szavakkal tetszelegni, hanem a sokféle követelés közül kiválasztva megtalálni és megragadni azt, ami megfelelő” – szölte a szerkesztőségi vélemény.²⁰ Ehhez az állásponthoz csatlakozott a már említett Nagy Lajos is, aki szerint a lelkészeknek a szeretet és vigasztalás erejével kell szolgálniuk a hazát. „S ami teológusainkat illeti, akiknek nincs még állandó működési terük, ne ölni s ne sebeket ütni küldjük őket a haza s a Krisztus nevében, hanem az ejtett sebeket gyógyítani.”²¹

A vitában egyfajta köztes álláspontot foglalt el a Protestáns Szemle, amely szerint a lelképásztor a háborúban is csak hivatását követve vehet részt, tábori lelkészként pedig egyenesen „isteni parancsot” teljesít. Ugyanakkor azt sem tartotta bűnnek, ha a teológusok fegyveres szolgálatot vállalnak, igaz, csak abban az esetben, ha az elhatározás „lelkiismeretből fakadó és komoly”, hiszen „felületes, frázisoktól fellobbantott, éretlen érzelmi indítás egy papi embernél meg fogja bosszulni önmagát”.²² A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap elsősorban azt hangsúlyozta a kérdés kapcsán, hogy a protestáns lelkészeknek méltónak kell lenniük a hadmentesség intézményében megnyilvánuló társadalmi bizalomra. Ehhez pedig szigorú önvizs-

¹⁸ Marcsek János: „Az egyházak és a háború.” In: Evangélikus Órálló, 1914. augusztus 22. 390–391. p.

¹⁹ Schultz Aladár: Nyílt levél a szerkesztőhöz. In: Evangélikus Lap, 1914. szeptember 5. 3–4. p.

²⁰ A háború követelése. In: Evangélikus Órálló, 1914. augusztus 29. 397–398. p.

²¹ Nagy Lajos: A katonai szolgálat kérdéséhez. In: Evangélikus Órálló, 1914. szeptember 5. 410.

²² Fegyveres papok. In: Protestáns Szemle, 1914. 9–10. sz. 565–566. p.

gálatra és kemény munkára van szükség, hiszen: „a nemzet dolgozó egyháza tiszta”.²³

Az egyházi sajtó nagy figyelmet szentelt a katonák lelkigondozásával összefüggő kérdéseknek is. A háború kitörése felkészületlenül érte a protestantizmust: békeidőben mindössze hat református és hat evangélikus tábori lelkész állt szolgálatban. A világháború során a létszám ugyan folyamatosan emelkedett – 1917-ben már 116 református tábori lelkész dolgozott –, azonban ez még mindig nem bizonyult elegendőnek. További problémát jelentett, hogy a rendezetlen jogi helyzet miatt a katolikus felekezet katonai lelkészeivel is sok problémájuk adódott a protestánsoknak.²⁴

A sajtó rendszeresen napirenden tartotta a problémát. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1914 októberében a katonák szervezett lelkigondozásának akadozása miatt panaszkodott, ezért sürgette, hogy az egyházak vezetői ne elégedjenek meg a hadsereg intézkedéseivel, hanem maguk is tegyenek lépéseket, és – protestáns tábori püspök hiányában – nevezzenek ki egy megbízottat a munka összehangolására.²⁵ Révész Kálmán kassai református lelkész novemberben javasolta, mérjék fel, hogy hány lelkészt rendeltek már be katonai szolgálatra, mert így legalább kiderülne, hogy a református katonák százalékarányához képest megfelelő-e az ellátottság. Arra is utalt, hogy több mint ezer katolikus tábori lelkész áll szolgálatban, ezért vizsgálni kell, hogy a protestánsok létszáma arányban van-e ezzel.²⁶ A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1914 végén a tervszerű munka hiányát kérte számon, és felvetette annak lehetőségét, hogy a református és az evangélikus egyház vezetői közös értekezleten határozzák meg a legsürgetőbb tennivalókat.²⁷

A tábori lelkészekről érkező beszámolók egy része szintén aggodalmakra adott okot. Egy Horvátországban szolgáló lelkész beszámolója szerint például egyes katonai vezetők gyanakodva figyelték a protestánsok munkáját: „Egy jellemző esetet nem hallgathatok el. A kórházi istentiszteletet végighallgatta a kórházparancsnok, egy alezredes is. Nem tud jól magyarul, de beszédemben többször megütötte fülét a »szabadság« szó. Nem tetszett neki. »Katonának nem való a

²³ Kínos kiváltság. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. augusztus 30. 514–515. p.

²⁴ Sajtós Szilárd: Református egyházunk szolgálata a katonákért. In: Az I. világháború tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok. Szerk. Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014. 57–59. p.

²⁵ Sürgős teendők. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. október 25. 610. p.

²⁶ Révész Kálmán: A református katonák lelki gondozása. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. november 22. 658. p.

²⁷ Panaszok. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. december 13. 694. p.

szabadság, annak engedelmesség kell«, mondta az ápolónőnek. És holmi kicsinyes ürügyek alapján meg akarta tiltani, hogy a sebesültek templomunkba jöjjenek. Erélyes fellépésemre volt szükség, hogy tilalmát visszavonja.”²⁸

A publicisták jelentős része úgy látta, hogy a tábori lelkészek helyzete nem felel meg a bevett felekezetek egyenlőségét kinyilvánító 1848. évi XX. törvénycikk szellemének, a protestáns katonák igényeiről a hadvezetés nem gondoskodott megfelelően, sőt a helyzetet néhányan felekezeti szempontból kifejezetten sérelmesnek ítélték. Cukás Endre szerint például a nagy létszámú római katolikus lelkészi kar igyekezett magához ragadni a protestáns katonák lelki gondozását, ami sok visszásságot eredményezett: „Ami hang e tárgyban a mi oldalunkról a fülünkbe jutott, az eddig csak panasz, sérelem hangja volt!” – írta.²⁹ Gyurátz Ferenc dunántúli evangélikus püspök hivatalos jelentésében kifejtette, hogy felekezetének tábori lelkészei törvénytörő módon függő viszonyba kényszerültek a katolikus tábori főpaptól, amit a háború vége után feltétlenül orvosolni kívánt.³⁰

A Dunántúli Protestáns Lap 1914 végén egész cikksorozatot szentelt a kérdésnek. A lap szerzői szerint a protestáns tábori lelkészek száma nem állt arányban sem a protestáns népesség arányával, sem a katolikus lelkészek számával.³¹ A katolikusoknak kétezer tábori lelkészük volt, az összes többi felekezetnek viszont alig kétszáz, ami komoly gondokat okozott: „Protestáns lapokban hétről hétre olvashatni protestáns katonáinknak itthoni papjukhoz intézett leveleit, melyekben keseregnek, hogy övelük nem törődnek, őket nem gondozzák, míg katolikus bajtársaikról ugyancsak gondoskodva van.”³² A sajtóban megjelenő beszámolók valóban alátámasztják, hogy a lelkészek aggodalommal fogadták a protestáns katonák hajlandóságát a katolikus papok szolgálatainak elfogadására, hiszen attól tartottak, hogy ez alkalmat ad a „lélekkalászatra”, a térítésre – ami nem is volt teljesen alaptalan feltevés. Ugyanakkor a teljes képhez hozzátartozik, hogy a saját felekezetükhöz tartozó tábori lelkészekkel ritkán talál-

²⁸ E. Sz. D: Sebesültjeink lelki gondozása Horvátországban. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. november 29. 672. p.

²⁹ Cukás Endre: Háborús aktualitások. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1914. december 6. 402. p.

³⁰ A tábori lelkészek helyzete. Gyurátz Ferenc püspök 1915. évi püspöki jelentéséből. In: Evangélikus Lap, 1915. augusztus 7. 497. p.

³¹ Balogh Elemér: A tábori lelkészség ügye. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1914. december 13. 410. p.

³² Jókay-Ihász Miklós: Katonáink lelki szükségleteinek ellátása. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1915. január 17. 17–18. p.

kozó protestáns katonák sokszor bizonyára önként és hálásan fogadták a katolikus papok által felkínált lelki támogatást.³³

A tábori lelkészek alacsony létszáma miatt fontos feladatot jelentett a katonák protestáns szellemű olvasmányokkal való ellátása, hiszen ezek – legalább részben – pótolhatták a személyes találkozásokat. Kezdetben ezekből a nyomdatermékekből is hiány mutatkozott,³⁴ azonban a kortársak értékelése szerint idővel sikerült leküzdeni a nehézségeket.³⁵ Egy 1916-os beszámoló szerint a református egyházkerületek, egyházmegyék és a konvent anyagi támogatásának hála megfelelő mennyiségben sikerült vallásos iratokat kinyomtatni és a frontokra juttatni.³⁶ Az általános tapasztalatok szerint a katonák nagy örömmel fogadták ezeket az olvasmányokat – bár voltak, akik szerint sokan szívesebben olvasták az „ócska regényeket, trágár vicclapokat”,³⁷ ez pedig 1916 végén arra indította a református egyház vezetőit, hogy Református Katonák Lapja címmel rendszeresen megjelenő sajtóterméket indítsanak. A kezdeményezők szándéka szerint ennek fő célja a kálvinista hit kifejtése és az egyház történelmi hőseinek bemutatása volt. Egy tábori lelkész célkitűzése szerint a lapban „nem prédikáció, nem »háborúról való elmélkedés« vagy »szerdára és péntekre« megírt imák kellene, hanem leülve Kocsis Kovács Péter mellé a lövészárokba vagy betegágyba, érezve övéért dobogó szíve minden lüktetését, égvén az ő agyát feszítő, megölő, emésztő láztól, megosztva minden nyomorúságot – mondom: ilyen születő bizonyágtételekre van szükség.”³⁸

³³ Szabó Éva: A református katonai lelkigondozás nehézségei az első világháborúban. In: Egyháztörténeti Szemle, 2013. 4. sz. 55–56. p.

³⁴ Holtponton az iratterjesztés. Az egyházkerületek figyelmébe. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1915. augusztus 29. 414. sz.

³⁵ A dunamelléki református egyházkerület például 17 ezer koronát gyűjtött erre a célra. Jelentés. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1916. május 14. 232. p. Egy tábori lelkész szintén kedvező tapasztalatokról számolt be: szerinte a többi felekezet lelkészei összesen nem jutottak annyi nyomtatványhoz, mint a reformátusok. Horkay Lajos: Nagyhét és ünnep a harctéren. Naplójegyzetek. In: Sárospataki Református Lapok, 1916. július 2. 214. p.

³⁶ Topa József: A most folyó világháború hatása a magyar ref. egyház vallásos életére III. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1916. december 17. 408. p. Az evangélikus sajtóban ugyanakkor még 1917 nyarán is a fronton terjeszthető hitbuzgalmi iratok hiányáról panaszkodtak. Vietórisz László: Lelki táplálékot katonáinknak. In: Evangélikus Őrálló, 1917. június 2. 170.

³⁷ Az erről beszámoló szerző ugyanakkor úgy vélte, ez a jelenség elsősorban a lelkészek hibája, hiszen az ő dolguk lett volna még a békeidőkben megszerettetni a fiatalokkal a hitbuzgalmi irodalmat. Wallrabenstein Jakab: Babona a háborúban. In: Evangélikus Őrálló, 1915. február 20. 73. p.

³⁸ Molnár Jenő: Református katonák lapja. In: Protestáns Egyházi és Iskolai

A véleményformálók a katonák igényeinek kielégítése mellett a lelkészek kiemelt feladatának ítélték a hátország rendjének és a társadalmi összetartásnak védelmét. „Ha valaha, most van alkalma megmutatnunk a hívek seregének, a világnak, hogy egy jó pap atyja, pásztor, gondozója a maga népének”³⁹ – írta például Patay. A Sárospataki Református Lapok szerint a lelkész feladata minden lehetséges módon megsegíteni a fenntartójukat vesztett családokat, megóvni a nélkülözésektől a bevételi forrásaiktól megfosztott gyülekezeti tagokat, megszervezni a segélyezést és az ehhez szükséges jótékonyági gyűjtéseket. Emellett a szellemi fronton is helyt kell állnia: „összetartani a csüggedésre hajlókat a templomban, iskolában s őket a hit olajával táplálni, a könnyen hívéstől, a rémhírek terjesztésétől elszoktatni”⁴⁰ Hasonlóan érvelt (az 1918-ban püspökké választott) Raffay Sándor evangélikus lelkész is, aki azt kérte az egyház vezetőitől, hogy haladéktalanul gondoskodjanak a lelkész nélkül maradt gyülekezetek ellátásáról, akár a szomszéd települések lelkészei, nyugdíjasok vagy teológushallgatók bevonásával. Indokolása szerint „a gyülekezetek ilyen nehéz időkben és ilyen nyomott lelkiállapotban vannak leginkább kitéve a szekták csábításainak s általában a hitehagyás veszedelmének”⁴¹

Az egyházi lapok szerzői gyakran hangsúlyozták: az új helyzetben elengedhetetlen az intenzív lelkipásztorkodás, a hívekkel fenntartott kapcsolatok erősítése.⁴² Lengyel József 1916-ban számos feladatot állított a lelkipásztorok elé. Sürgette például, hogy – Kálvin példája nyomán – rendszeresen látogassák meg személyesen gyülekezetük tagjait, maradjanak levelezésben a frontokon harcolókkal, gondoskodjanak a hősi halált haltak emlékének megőrkítéséről, karolják fel a hadiözvegyeket és -árvákat, nyújtsanak segítséget a rászorulóknak a hivatalos ügyintézésben. Arra is figyelmeztetett, hogy sok lelkésznek a munkaerőhiány miatt magának kell megművelnie földjeit, nekik pedig szorgalmukkal példát kell mutatniuk a közösségnek. „Vezérelvünk az legyen, hogy a közvélemény a háború lelket megpróbáló napjainak lezajlása után azt mondhassa, hogy a lelkipásztoroknak csak

Lap, 1916. november 11. 571–572. p.

³⁹ Patay, 1914. 290.

⁴⁰ A világháború idején. In: Sárospataki Református Lapok, 1914. augusztus 23. 286. p.

⁴¹ Raffay Sándor: Nyílt levél az egyetemes egyház és a kerületek elnökségeihez. In: Evangélikus Órálló, 1914. augusztus 8. 373. p.

⁴² Egy jellemző példa erre az érvelésre: „Ma nem elég a napi teendők egyszerű elvégzése; ma ki kell használni minden parányi időt és alkalmat a lelkipásztorkodás szent munkájának teljesítésére.” Raffay Sándor: Feladataink. In: Evangélikus Órálló, 1914. szeptember 26. 433. p.

ugyan több hasznát vettük itthon, mint künn a harcmezőn, fegyverrel kezökben.”⁴³

A véleményformálók a háború első éveiben általában még úgy gondolták, hogy az egész társadalmat érintő megpróbáltatás nyomán jelentkező idealizmus és hazafias lelkesedés egyfajta vallásos reneszánszot fog magával hozni, aminek hatása még jelentősebb lesz, ha a lelkészek kitüntetik magukat a társadalom szolgálatában.⁴⁴ A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap egyik szerzője például optimistán leírta: „bizton számíthatunk arra, hogy a jövődő egyházhistorikus az 1914. évi európai háborúval fogja megjelölni a magyar protestantizmus új korszakának feltámadását is”, hiszen „nagy, terhes háborúk után mindig kész a talaj a vallási ébredés számára”.⁴⁵ Vass Vince pápai teológiai tanár hasonló derűlátással úgy vélekedett, hogy a magyar nép az erkölcsi javulás útjára tért, a lelkészeknek pedig ki kell használniuk a kínálkozó lehetőséget a valláserkölcsi ébredés felgyorsítására. „Olyan lesz a háború után Krisztus egyháza, úgy fejlődik Isten országa, ahogy mi munkálkodunk a háború alatt, mert Isten már elvégezte a magáét” – figyelmeztetett.⁴⁶

Az optimizmus a háború előrehaladtával folyamatosan megcsappant ugyan az egyházi sajtó hasábjain, azonban jelenlétére még 1916-ban is találhatunk példát. Topa József cikksorozatában ugyanis úgy vélekedett, hogy a folyamatok még mindig kedvező irányba haladnak: „a háború kitörése után észlelt kétségbeesést s az ebből fakadt külső vallásos buzgóságot mindinkább felváltotta az Istenbe vetett erős bizalom”.⁴⁷ Emellett úgy vélte, alaptalan az a lelkészi körökben megjelenő félelem, miszerint a háború folytán a nép látóköre úgy kiszélesedett, annyi új tudásra tett szert, hogy „a vallás egyszerű igazságai” többé nem lesznek képesek kielégíteni szellemi igényeit.⁴⁸

Úgy tűnik azonban, hogy az idő múltával a protestáns sajtó véleményformálói egyre kevésbé tartottak ki a kezdeti időszak optimiz-

⁴³ Lengyel József: Falusi lelkész működése a mostani válságos időben. (Felolvastatott a kassai lelk.ért. gyűlésén 1916). In: Sárospataki Református Lapok, 1916. augusztus 13. 263–265. p.

⁴⁴ A háború némely tanulságai I. In: Sárospataki Református Lapok, 1914. november 29. 393–394. p. ; Raffay Sándor: Mit várjunk a világháborútól? In: Evangélikus Őrálló, 1915. március 27. 128–129. p.

⁴⁵ Válságok órája. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. augusztus 16. 490–491. p.

⁴⁶ Vass Vince: A háború kilátásai egyházunk szempontjából. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1914. október 4. 328. p.

⁴⁷ Topa József: A most folyó világháború hatása a magyar ref. egyház vallásos életére II. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1916. december 10. 401.

⁴⁸ Topa József: A most folyó világháború hatása a magyar ref. egyház vallásos életére V. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1916. december 31. 425. p.

musa mellett. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap egyik szerzője már 1914 végén – óvatosan, de egyértelműen – megkérdőjelezte az általános felbuzdulás nyomán kialakult, erősen idealizált társadalomképet: szerinte a magyarság általában véve jól megállta a helyét, viszont egyéni szinten sok probléma akadt a fővárosban és vidéken egyaránt. Sokan igyekeztek például kivonni magukat a fegyveres szolgálat alól, azok pedig, „akik nincsenek egészen közélről érdekelve a nagy háborúban, nem sokat engedtek eddigi ridegségükből, önzésükből, közönyükből”.⁴⁹ Az Evangélikus Lap szerzője 1915 februárjában mutatott rá a képzelet és a valóság ellentétére: „Most, midőn a nép idealizálásának korát éljük, nem árt, ha a valóság szeméibe nézünk – az igazság kedvéért. Ezzel egyúttal útját álljuk azoknak a vérmes reményeknek, melyek a háború okozta vallásos megújhódást a néplélekben túlbecsülik.” Megítélése szerint a magyar nép a paraszti hagyományokhoz hűen most is materialista és konzervatív maradt, bár abban reménykedett, hogy a harctéren küzdő katonák nagy lelki átalakuláson mennek keresztül, így hazatérésük után talán mégis megindulhat a sokak által vágyott vallási reneszánsz.⁵⁰ A lap néhány hónappal később már jóval pesszimistább véleményt közölt: „A nép alsó rétege jobban ragaszkodik ahhoz, amiből él, mint a felső rétegek. Földjének, szőlőjének, gazdaságának alárendel mindent széles e világon. Ahhoz viszonyít mindent: templomot, házassodást, sebesülést, hősi halált. Nem megy templomba, ha a birtok úgy kívánja. Nem engedi a fiát megházasodni, ha a birtok érdeke ellen van. A hősi halálban is jobban érzi a birtokot a hazánál. Ki fogja gondozni? Cselédet kell majd fogadni helyette. Még ha sántán megjött volna is, akkor is jobb lett volna, mert felügyelni sántán is tudott volna a birtokra.”⁵¹

A hátrország idővel egyre sokasodó problémái – így az egyre gyorsuló infláció, szállítási nehézségek, munkaerő-, áru- és élelmiszerhiány, majd az ezek nyomában megerősödő társadalmi elégedetlenség⁵² – szintén éreztették hatásukat. A Sárospataki Református Lapok már 1915 újév napján kifejezte aggodalmát az ekkor még mindössze fél éve tartó háború nyomán romló életviszonyok miatt, bár reménykedett abban, hogy a „nemzeti áldozatkészség” segíteni fog a nehézségek leküzdésében.⁵³ A lap a gazdasági problémák áthi-

⁴⁹ Erőpróba. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. november 15. 646. p.

⁵⁰ Néplélek. Széjlegyzetek a cura pastoralishoz. In: Evangélikus Lap, 1915. február 27. 132–133. p.

⁵¹ Endreffy János: Vallási hanyatlás. Széjlegyzetek a cura pastoralishoz. In: Evangélikus Lap, 1915. november 6. 691. p.

⁵² Minderről átfogóan lásd: Bihari Péter: Lövészárkok a hátrországban. Középszotály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországn. Bp., 2008.

⁵³ Az új év küszöbén II. In: Sárospataki Református Lapok, 1915. január 17. 10.

dalására fogyasztási és értékesítési szövetkezetek szervezését javasolta, és az egyházi testületeket is sürgette, hogy vállalják magukra a gyülekezeti tagok anyagi érdekeinek védelmét „a gonosz kufárok indulataival” szemben.⁵⁴ Később, 1917-ben pedig alkalmanként már teljesen nyíltan hangot adtak a lelkészek szociális elégedetlenségének. Soós Lajos lelképásztor például a következő, igencsak indulatos felszólítást intézte a gyermekvédelmi hatósághoz: „Jer és te oszd ki az 5 kiló gabona-kenyerét 30 napra, naponként ötfele legalább s véd meg a jövő ágyútöltelékét, nagy szíveddel!”⁵⁵

Az elbizonytalanodás elvi-eszmei szinten is egyre kézzelfoghatóbbá vált. Ennek egy korai példája a Protestáns Szemle 1915-ös cikke, amelynek írója úgy látta, hogy – az ekkoriban még népszerűnek számító derülátó állásponttal szemben – a világháború nem fog a magyarság előnyére szolgálni. „Nagyon téved az, aki azt gondolja, hogy egy hosszú háború alkalmas arra, hogy az emberek tartós szolidaritását előmozdítsa s a humánus érzéseket növelje. Ennek ellenkezőjét a történelem minden lapja bizonyítja”, vélekedett. A konfliktus nem egyes társadalmi problémák megoldása miatt tört ki, „sőt azokat éppen elhallgattatta s érvényesülési tendenciáikat leszorította”. A világháborút alapvetően a németek gazdasági és az oroszok politikai terjeszkedési vágya robbantotta ki, és ha Magyarország végül a győztesek között foglal majd helyet, az csupán azt jelenti, hogy meg tudta védeni érdekeit a pánszláv igényekkel szemben, ám a társadalmi gondokat a háború nem fogja felszámolni. Befejezésként figyelmeztette olvasóit: „Problémáinkat magunknak kell megoldanunk a békében, s e megoldáshoz szükség van legalább is akkora bajtársi érzésre, szolidaritásra, mint amekkora most katonáinkat lelkesíti és sokkal többre és nagyobbra, mint amekkorát az itthon maradottak egymással szemben mutatnak. Hogy újjászülessék társadalmunk, azt akarnunk kell erős akarattal.”⁵⁶

A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szerzője már 1915 legelején úgy vélte, a háború annak a szomorú bizonyítéka, hogy a kereszténység kétezer éves múltja ellenére sem volt képes áthatni a nemzetek életét.⁵⁷ A Protestáns Szemle recenzense 1916-ban, amikor egy 1914-es prédikációs kötetet ismertetett, a következőkkel jellemezte az azóta lezajlott változást: „Akkor a háborút – igazoltgattuk; most már nem igazolgatjuk, hanem védekezni igyekszünk gonosz hatásai

p.

⁵⁴ Az új év küszöbén III. In: Sárospataki Református Lapok, 1915. január 21. p.

⁵⁵ Soós Lajos: Falusi levelek. In: Sárospataki Református Lapok, 1917. február 8. 51. p.

⁵⁶ M. E.: Mit hoz a háború? In: Protestáns Szemle, 1915. 5. sz. 310–320. p.

⁵⁷ Boldogabb újévet! In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1915. január 3. 2. p.

ellen s acélozzuk az erőket e monoidea körül: kitartani, kitartani!”⁵⁸ Az Evangélikus Órálló szintén erős kritikával tekintett vissza azokra az 1914-es ígéhirdetésekre, amelyek erkölcsileg igazolható „fenyítő háborúról” szóltak, és a tapasztalatok alapján megállapította: minden háborúnak csak egy igazi vívmánya lehet: a béke.⁵⁹ Az orgánum egy másik szerzője szintén a kezdeti reményekre visszautalva szögezte le 1916 végén, hogy bebizonyosodott: a fegyveres konfliktus nem növeli az emberek hitét, nem fejleszti az erkölcsöket, sőt a nemzetközi anarchia, az embertelen vérengzések híre még a haza határain belül is megrendíti az erkölcsi rendbe vetett bizalmat.⁶⁰ Az Evangélikus Lap egyik szerzője pedig kifejtette: „Lelkészi szemmel nézve: a háború fölszabadított az emberekben egy csomó infernalis indulatot. Ha a megújulás otthoni szavalói csak egy órára megállanának beszélni a háború huszonnégy hónapos katonájával, hej de elválna nézetük a megújulást illetőleg...”⁶¹

Az elbizonytalanodás egyre kézzelfoghatóbbá vált, és ez gyakran erőteljesen önkritikus értékelések megszületéséhez vezetett. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap például 1916-ban úgy látta, hogy súlyos ellentmondás feszül a 16. századi kálvini reformáció által Genf városában véghezvitt hatalmas szociális munka, illetve a kortárs magyar kálvinizmus igen szerénynek ítélt teljesítménye között. A szerző magyarázata szerint a református egyházban „nagyon gyenge lábbon áll az igazi társadalmi együttérzés és nagyon fogyatékos a kooperációra való hajlandóság”, ezért a szociális érzés erősítését, a társadalmi szervezkedés megkezdését tartotta a közeljövő fő feladatának.⁶² Az Evangélikus Lap egyik szerzője 1916 közepén a háborút a keresztyénség részleges csődjének bizonyítékaként írta le, hiszen szerinte az egyházak nem bizonyultak képesnek a társadalmi szolidaritás érvényesítésére.⁶³ A lapban Szüts Gábor rendkívül kritikus értékelést adott az evangélikus egyház közelmúltjáról: „Az a pár imádságos és énekeskönyv, amit a katonák kezébe eljuttatott, az a végtelenül szervezetlen s rendszertelen lelki gondozás, amit a nyomasztó körülmények között a harctéren és a kórházakban kifejtett, egy-két tucat jobb-rosszabb prédikáció, néhány jegyzőkönyvi pont lesznek majd

⁵⁸ Isten ígéje a háború idején. In: Protestáns Szemle, 1916. 4. sz. 264–265. p.

⁵⁹ Mi a háború eredménye? Egy-két elgondolkozató gondolat. In: Evangélikus Órálló, 1916. május 6. 146–147. p.

⁶⁰ Jahn Jakab: Háborús ádvént. In: Evangélikus Órálló, 1916. december 2. 398. p.

⁶¹ Endreffy János: Harctéri felvételek. In: Evangélikus Lap, 1916. június 3. 358. p.

⁶² Szociális munkák. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1916. január 30. 50. p.

⁶³ Sz. L.: A kenyérsoda. In: Evangélikus Lap, 1916. augusztus 5. 498. p.

azok a dokumentumok, amiknek alapján a háborús esztendőken végzett munkájával az utókor elé kell állania.” A fő gondot szerinte azt okozta, hogy a vezető teológusok nem tisztázták kellőképpen a háború és a keresztyénség viszonyát, ezért a gyülekezetekben szolgáló lelkészek iránymutatás nélkül maradtak, és sokszor naivan álltak hozzá a problémákhoz. Nagy részük eleinte együtt úszott a háborús lelkesedéssel, később viszont nem vették észre a közhangulat változásait. Az ellenség erejének felmérése után megingott a közvélemény kezdeti derülátása, de az evangélikus szószékek megmaradtak az első hetek „optimisztikus áradozása” mellett. A lelkészek „ahelyett, hogy szent komolysággal mindenre előkészítették s minden eshetőségre felvértezték volna a híveket, versenyre keltek az újságok bombasztikus vezércikkeivel”. A szerző határozottan figyelmeztette pályatársait: a társadalomban hatalmas békevágy és „háborúiszony” uralkodik, ezért ha „nincs nekünk egyéb mondanivalónk, minthogy mi győzni fogunk, úgy hamarosan mondjuk ki az igazi keresztyén gondolatokra a moratóriumot, vagy állapítsuk meg a keresztyénség csődjét.”⁶⁴

A kiábrándulásban bizonyára közrejátszott az a tényező is, hogy a protestáns lelkészeket, akárcsak a középosztály egészét, anyagi téren rendkívül komolyan sújtotta a nagyarányú infláció, a megélhetés egyre nehezebbé válása. Ezt a kérdést kezdetben inkább az evangélikus sajtó tárgyalta nyíltan: „Nem járja az, hogy 1800–2000 koronás éhbérekben tengődjenek továbbra is azok, akiknél nyomorúságosabban ma Magyarország egyetlen hasonkvalifikációjú tisztviselője sincsen dotálva”⁶⁵ – írták például 1916 márciusában. A kérdést később is folyamatosan napirenden tartották,⁶⁶ 1917-ben pedig a református Dunántúli Protestáns Lap egyetértése jeleként szó szerint átvette az Evangélikus Őrálló vezércikkét, amely részletesen leírta a lelkészek nehéz anyagi helyzetét. A Pápán megjelenő orgánum egyetértő kommentárja szerint: „Szégyenteljes és szomorú viszonyok között élünk. Nem csoda, hogy pusztul a lelkészi tekintély. És nincs remény arra, hogy javuljon helyzetünk. A háború legszánandóbb élő áldozatai közé tartozunk.”⁶⁷

Ezek a tapasztalatok ahhoz is hozzájárulhattak, hogy a lelkészek elfogadják: a világháború lezárása után komoly társadalmi reformokra lesz szükség. Földváry Jenő református lelkész a Dunántúli Protes-

⁶⁴ Szüts Gábor: A háború a szószéken. In: Evangélikus Lap, 1916. szeptember 30. 626–628. p.

⁶⁵ Idők jele. In: Evangélikus Őrálló, 1916. március 4. 74. p.

⁶⁶ A lelkészek helyzetének a javítása. In: Evangélikus Lap, 1916. január 15. 42. p.; Linczényi Lajos: A baj oka és árkánuma. Evangélikus Lap, 1916. május 13. 309. p.; Mit kíván az evang. papság? In: Evangélikus Őrálló, 1917. augusztus 11. 254. p.

⁶⁷ A mi helyzetünk. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1917. március 25. 94. p.

táns Lapban 1917 elején közölt cikksorozatában amellelt érvelt, hogy a háború „rettenetes szociális tapasztalatai” megmutatták, az átlagemberek munkájuk révén nemcsak „a szűkös megélhetés mindennapi kenyerét, hanem a gazdagság elnyerését is” jogosan kívánhatják maguknak, hiszen egyebek mellett a felebaráti szeretet nagyvonalú gyakorlásának is ez az előfeltétele. Az egyháznak ebben az evangéliumi értelemben magáévá kell tennie „a háborúval megszenvedett és megerősödött, öntudatra ébredt kor szellemét”, ha nem akarja, hogy a jövőben hívei tömegesen elforduljanak tőle.⁶⁸ Földváry szerint a lelkészek sem zárkozhatnak el az új elvárások elől, amelyeket ne próbáljanak meg aszketikus frázisokkal letörni, inkább kísérleljék meg helyes irányba vezetni az emberek gondolkodását.⁶⁹

Nem meglepő módon megélnékültek a háború lezárása után szükséges teendőkről, a protestáns egyházak alkalmazkodásához szükséges lépésekről szóló eszmecserék, és a véleményalkotók jelentős része igen pesszimistán tekintett a jövőbe.⁷⁰

Egyes cikkírók a fenyegető politikai kockázatokra is felhívták a figyelmet. Szepesi Pál 1918 márciusában arról írt a Sárospataki Református Lapokban, hogy a közhangulat változásából ítélve Magyarországon is a levegőben van az állam és az egyházak szétválasztása. Ebben az esetben szerinte a református egyház ugyan nem semmisül meg, de jelentékeny veszteségeket fog elszenvedni. „Képzeljük el mostani egyházainkat az önkéntes áldozatkészség alapjain. Amikor nincs adósegély, nincs kongrua, nincs az egyházi adózás mögött főszolgabírói hatalom és nincs állami törvény sem, amely szerint legalább 18 éves koráig mindenkinek »muszáj« valamelyik egyházhoz tartozni. Hogy akkor mi lenne egyházainkkal, azt sok lelkész jól tudja, de legtöbbszörnek nem sok örömet okoz ez a tudás. És mi ennek az oka? Az, hogy az önkéntes vallásosság és önkéntes egyházi teherviselés nincs olyan mértékben kifejlődve, hogy egyházunk hatalmas épületét megbírná. A »kényszer«-nek fundamentális jelentősége van egyházi életünkben”. Szepesi számára a reménysugarat a nyugati mintákat követő belmissziós mozgalom jelentette, amelynek tagjai önkéntes munkát végezve, a hívek adományait felhasználva dolgoztak a közösségi célokért. Ezért azt javasolta, hogy az egyházi életben

⁶⁸ Földváry Jenő: A háború. A kenyér, a földi lét értékelése, Nietzsche [sic!] legyőzése. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1917. január 7. 4–5. p.

⁶⁹ Földváry Jenő: A háború III. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1917. január 21. 19–21. 20. p.

⁷⁰ Szász Lajos: „A háború után...”. A világháború utáni időszakra vonatkozó református tervek és koncepciók. In: Az I. világháború tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok. Szerk. Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014. 135–152. p.

a belmissziós mozgalmaknak adják a főszerepet, mert így könnyebb lesz túlélni egy esetleges katasztrófát.⁷¹

A fokozott egyházi erőfeszítések szükségességét sokan felismerték. Szilassy Aladár, a dunamelléki református egyházkerület nagy tekintélynek örvendő világi tagja szerint például a háború rámutatott az emberek hitének gyengeségére, ezért úgy látta, hogy a jövőben egyenesen új reformációra, vagy legalábbis a reformáció erőteljes folytatására lesz szükség.⁷² A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szintén a megújulást sürgette: 1917 elején egy szerző kifejtette, hogy a társadalomnak a békekötés után számos nehézséggel kell megküzdenie, ami a reformátusokat is kihívások elé állítja. „A mi egyházunknak újból igazi »népegyházzá« kell lennie, ott kell állania a tévelygő, éhező sokaság között világossággal, tápláló kenyérrel; ki kell mennie az utakra, ösvényekre és kényszeríteni kell, hogy bejöjjenek azok, akikre eddig nem gondoltunk.”⁷³

Ennek ellenére ritkaságnak számított a részletekbe menő reformprogramok kidolgozása. Ebben a vonatkozásban az erdélyi református egyházkerület világi főgondnoka, Boér Elek emelhető ki, akinek az elképzeléseit a Protestáns Szemle 1917-ben publikálta. Ő úgy látta, hogy egyházára a háború után megfeszített munka vár a kálvinista valláserkölcsei értékek és a magyar nemzeti gondolat érvényre juttatása érdekében. Helyzetképét igencsak pesszimista állításokra alapozta: „sok helyen már a háború előtt is valami megdöbbenő, elszomorító közönyösség, az egyház dolgai iránt való érzéketlenség, nemtörődömség mutatkozott” – írta. Ezért a lelkészek számára fő feladatként a hitélet fellendítését tűzte ki, többek között az erkölcsi regeneráció, az intenzív hitoktatás, a gyermekek szociális igényeinek kielégítése, a hatékony gyermekvédelem és gyermekgondozás, a rendszeres ifjúsági és gyülekezeti munka meghonosítása által. „Mert a mai kor egyházi emberének már nem lehet többé megelégednie az Isten ígéjének csak a szószékről való hirdetésével, hanem oda kell mennie a társadalomba, ahol az emberek a maguk nagy, létérti küzdelmeit, érvényesülési harcait vívják” – indokolta elképzeléseit. Érvelésében fontos újdonságot jelentett, hogy nem tartotta elegendőnek az egyes lelkészek helyi kezdeményezéseit, hanem a hivatalos egyházi veze-

⁷¹ Szepesi Pál: Önkéntes keresztyénség. In: Sárospataki Református Lapok, 1918. március 10. 51–52. p. A Sárospataki Református Lapok 1918-as helyzetértékeléséről részletesen lásd: Klestenitz Tibor: 1918 az észak-magyarországi régió egyházi sajtójának tükrében. In: 1918: Vég és kezdet. Szerk. Gál Máté – Péterffy Gergely. Eger, 2019. 117–130. p.

⁷² Szilassy Aladár: A protestantizmus jövője. In: Protestáns Szemle, 1917, 9–10. sz. 706–710. 709. p.

⁷³ A harmadik évforduló. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1917. július 29. 346. p.

téstől várta az irányítás átvételét. Ezért arra tett indítványt, hogy az erdélyi egyházkerület „hivatalosan állapítsa meg és pedig mielőbb – e szervesen végzendő nagy akciónak egységes célját, vezérelveit, irányait”, a lelkészek és a tanítók pedig a helyi viszonyoknak megfelelően mielőbb fogjanak munkához. Boér hangsúlyozta: a 20. század elejétől kezdve számos jóakarató javaslat született már az egyház társadalmi tevékenységének megszervezésére, de ezek „mindig csak tervek maradtak, mert éppen az a mi nagy bajunk, hogy nem elég erős népünkben a kálvinista öntudat, és hogy egyháztársadalmi téren szervezetlenek, fegyelmetlenek s emiatt gyengék és tehetetlenek vagyunk”.⁷⁴

* * *

Mint láthattuk tehát, a protestáns egyházi sajtóban a világháború kitörésére adott közvetlen válasz, hasonlóan a prédikációirodalomhoz, az általános igazolás volt. Míg azonban a lelkészek a szószékeken többnyire később is ragaszkodtak ehhez az alapálláshoz – bár történtek jelentős hangsúlyeltolódások –,⁷⁵ addig a háború megítélése a protestáns sajtó hasábjain jóval nagyobb átalakuláson ment át. Ennek magyarázata bizonyára az lehet, hogy az egyházi lapok ekkor a lelkészek és az egyházhoz kötődő szűk értelmiségi kör belső fórumának számítottak, amelyen a viszonylag korlátozott publicitás miatt kritikus és önkritikus vélemények egyaránt helyet kaphattak. A kezdeti hazafias lelkesedés elcsendesedése után a szerzők egyre gyakrabban mutattak rá az események árnyoldalára. Kifejezték kételyeiket egyebek mellett a közös hadsereg vezetésével, a protestáns katonák lelkigondozásával, a társadalmi szolidaritás érvényesülésével, a vezető teológusok állásfoglalásainak hitelével kapcsolatban, a gyülekezetekben szolgáló kollégáikat pedig az intenzív lelkipásztorkodás, a közösségszervezés és a személyes példaadás fontosságára, a jövő nehezen kiszámítható kihívásaira való felkészülésre ösztönözték.

⁷⁴ Boér Elek: Az erdélyi kálvinizmus feladatai a háború után. In: Protestáns Szemle, 1917. 1. sz. 87–94. p.

⁷⁵ Balogh, 2014. 122.

VÖRÖS KAKASBÓL FŐNIX.
REFORMÁTUS KOLLÉGIUMTÜZEK TÖRTÉNETE
ÉS HATÁSAI AZ OKTATÁSRA

RED ROOSTER TO PHOENIX. THE HISTORY OF
REFORMED COLLEGE FIRES AND THEIR IMPACT
ON EDUCATION

Zsengellér József

egyetemi tanár, Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem; kutató,
Dunántúli Református Egyházkerület

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar református felsőoktatás története 1531-gyel kezdődik, mely évhez köthető a sárospataki és a pápai iskolák átvétele korábbi fenntartóiktól, Debrecennel kiegészülve (1538) lettek a forrása mindannak, ami oktatásügyben református berkekben megvalósult. Az indulást követően alig 30 év telt el, és máris megtörtént az első, drámai tüzeset. Ebben a tanulmányban református kollégiumainkat sújtó tüzesetek történetét és azok szerteágazó hatását történeti és teológiai szempontból vizsgálom meg. Debrecen (1564, 1802), Kolozsvár (1655, 1798) Nagyenyed (1704) és Pápa (1788) követik egymást a kollégiumtüzek sorában, míg eljutunk a Ráday Kollégium drámai leégéséhez: Budapest (2019). A tűz martalékvá vált épületek a felbecsülhetetlen pusztítás és a felfoghatatlan áldozatok után az áldozatkészség és összefogás példaként újjáépülve, fizikálisan és lelkileg is megújulva váltak a református oktatás és a magyar művelődés szellemi világitótornyaiává.

Abstract

The history of Hungarian Reformed higher education begins with 1531, the year in which the schools of Sárospatak and Pápa were taken over from their former owners, and, complemented by Debrecen in 1538, became the source of all that has been achieved in the field of education in the Reformed scene. Barely 30 years after the beginnings, the first tragic fire has already happened. In this paper, I examine the history of fires in our Reformed colleges and their wide-ranging impact from a historical and theological perspective. College fires followed each other from Debrecen (1564, 1802), Kolozsvár (Cluj-Napoca) (1655, 1798), Nagyenyed (Aiud) (1704) and Pápa (1788) up

until the fatal burning down of the Ráday College: Budapest (2019). Following the incalculable destruction and the unimaginable sacrifices, the buildings that were destroyed by fire, were rebuilt as an example of sacrifice and collaboration to become spiritual beacons of Reformed education and Hungarian culture, revived both physically and spiritually.

Kulcsszavak: református kollégium, tűzvész, református oktatásügy

Keywords: Reformed college, fire, Reformed education

A Ráday Kollégium leégése református oktatásügyünk 21. századi katasztrófája. Az anyagi káron és lelki megrázkódtatásokon túl a vörös kakas emberéleket is követelt. Híre megrázta és felrázta nemcsak a református embereket, de az egész magyar közvéleményt. Napokig az újságok és hírportálok címlapján szerepelt. Meghatározó történet, ami megváltoztatott emberéleket és az épületben működő oktatási, tudományos és adminisztrációs intézmények életét is. De nem ez volt az első ilyen tűz a magyar reformátusság életében. Ebben a tanulmányban református kollégiumainkat sújtó tüzesetek történetét és azok szerteágazó hatását történeti és teológiai szempontból vizsgálom meg.

A magyar református felsőoktatás története 1531-gyel kezdődik, mely évhez köthető a sárospataki és a pápai iskolák átvétele korábbi fenntartóiktól. Ugyan még évtizedekig nem beszélhetünk magasabb fokú oktatásról ezekben az iskolákban, Debrecennel kiegészülve (1538) mégis ez a három lett a forrása mindannak, ami oktatásügyben református berkekben megvalósult. Az indulást követően alig 30 év telt el, és máris megtörtént az első, drámai tüzeset.

1564. szeptember 6. – Debrecen

Egy hatalmas tűzvész Debrecen városának negyedét elpusztította.¹ Áldozatául esett az iskola, a parókia és a Szent András templom tetőzete is. A városi jegyzőkönyv ez utóbbi esemény végkifejletét így örökítette meg:

„És a kakas [...] nem bírta tovább a lángok perzselését kiállani, s a város ily rettenetes romlásán elkeseredve, kegyetlen fájdalomban elnémult s a torony tetejéről leugorva, kitört nyakkal zuhant a földre.”

¹ Szeptember 4., 6. és 8-án keletkeztek tüzek gyújtogatás eredményeként. Városi jegyzőkönyv 1564-es évre. Lásd *Szűcs István*: Szabad királyi Debrecen város történelme. Első kötet. A legrégebbi időktől I. Rákóczi György haláláig. Debrecen, 1870, 194.

Mivel a porta nem engedélyezte az építkezést, a templom évtizedekig fedetlenül állt, csak Bethlen Gábor fejedelem adományaként épülhetett újjá 1628-ban. A tűzvész történettudományi hozadéka, hogy az erről szóló feljegyzések említik először a debreceni református iskolát:

„A plébániai ház és épületek, valamint az egyházi egyéb szolgák lakai is, az összes Scholával egyetemben ugyan ezen tűzvész által megsemmisültek.”²

A tűzvész és az azt követő fosztogatás évekre lehetetlenné tette az oktatást. 1564 és 1567 között szünetelt a tanítás Debrecenben, az oktatók és diákok jó része, sőt maga Méliusz Juhász Péter püspök és Robert Hoffhalter nyomdája is Váradra ment.³ Bár Zoványi Jenő állítja, mégis kérdéses, hogy Váradon korábban létezett-e már iskola,⁴ hiszen az első önálló rektor, Sásvári Gergely 1565-től kezdett itt oktatni.⁵ Vagyis feltételezhető, hogy a tűzvész miatt elköltözni kényszerülő debreceni iskola székhelyét Méliuszék átteszik a közeli Váradra. A későbbi visszaköltözés után a helyet adó váradi intézmény átveszi és meg is tartja az ideiglenesen ott működő debreceni iskola szervezetét és oktatását.⁶ Feltehetően voltak olyan debreceni diákok is, akik itt

² Városi jegyzőkönyv az 1564-es évre (latinul). *Szücs*: Szabad királyi Debrecen város történelme, 195. fordítása. Vö. *G. Szabó Botond*: „A Kollégium épületeinek története,” in Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988, 351–386. kül. 352.

³ *Bölcskei Gusztáv*: „A kezdetektől a váradi iskola beolvadásáig (1660),” In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988, 9–42. kül. 15.

⁴ *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon (3. kiad. szerk. Ladányi Sándor). MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1977, 433. szerint az alapítás az 1557-es országgyűlési határozat nyomán történt. De az országgyűlési határozat csak a kolozsvári és marosvásárhelyi kolostorok tanodákká való átalakításáról szólt. *Csernák Béla*: *A református egyház Nagyváradon 1557–1660*. Nagyvárad, Nagyváradi Református Egyház, 1934, 64.

⁵ *Skaricza Máté* hivatkozása szerint is 1566 és 1568 között tölti be Sásvári a rektori tisztet: Vita Stephani Szegedini. Bazel, 1585. 7. lap az 1566-os évhez kötődően. Digitálisan: <https://collections.library.yale.edu/catalog/2109558> (2021. 02. 15.). *Kontz József*: „Sásvári Gergely.” *Figyelő* 24 (1888), 74–78. kül. 74.

⁶ Lásd például Gyulafehérvár nagyenyedi, Sárospatak gyulafehérvári ideiglenes átköltözésének eredményét.

maradtak a visszaköltözés után. A tűzvész első pozitív hozadéka tehát a váradi iskola megalakulása, amit így 1564-re tehetünk.⁷

Mivel az iskola 1564 óta Váradon működött, az 1567-es Debreceni Zsinat nem egyszerűen szabályozta a kollégiumi oktatást, ahogyan arra a történészek hivatkoznak, hanem új szabályok alapján gyakorlatilag újraindította a debreceni iskolát. A régi, amúgy sem túl alkalmas épületek helyén az oktatásnak jobban megfelelő új épületeket húztak fel. Oktatás tekintetében tehát Debrecen mind épületeiben, mind oktatásszervezés tekintetében megújulva került ki a tűzvész okozta nyomorúságos helyzetből.

Debrecen városát ezt követően is gyakorta pusztította súlyos tűzvész, ilyen volt pl. 1580-ban,⁸ 1640-ben, 1656-ban.⁹ Ez utóbbit követően döntött úgy a Debreceni Református Kollégium, hogy *diáktűzoltóságot* állít fel.¹⁰ A több mint 200 évig működő szervezet a város tűzoltóságának feladatát látta el. A tűzoltóság egy-egy tagja (a *vigilek*) éjszaka folyamatosan a várost kémlelte a kollégium tornyából és figyelmeztetést adott, ha valahol tüzet látott. A tűzoltáshoz használt jellegzetes, hosszú nyelű, buzogányszerű szerszám a *gerundium*, mely a debreceni diákság máig használatos jelképévé vált.¹¹ A *Diáktűzoltóság* 1877-ig, az önkéntes városi tűzoltóság megalakulásáig működött.¹²

Érdemes megemlíteni, hogy a tüzek okozói sem úszták meg a felelősségre vonást. Az 1690 és 1760 között vezetett ún. „fekete-könyvekben” (8 kötet) olvasható a korabeli bűnesetek leírása. Ezekben a legenyhébb büntetés a pálcázás volt, a szándékos gyújtogatást azon-

⁷ Zsengellér, József: „Carmina gratulatoria hebraica és a héber nyelv oktatása a Nagyvárad Református Kollégiumban,” in: Balogh Csaba és Kolombán Vilmos (szerk.), *Az Írás bűvöletében. Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. születésnapja alkalmából.* Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2021, 733–784. kül. 734–736.

⁸ 1580-as tűzvészről tesz említést Benczédi Székely István krónikája is. Lásd *Fekete Csaba*, „Ének, éhség, veszedelem... Feljegyzések és másolatok Benczédi Székely István krónikájának egyik példányában”, in: A Déri Múzeum 1987. évi évkönyve. Debrecen, 1988, 277–284.

⁹ A 17. század vége előtti debreceni tüzeket részletesen bemutatja *Takács Imre*: 125 éves a Debreceni Tűzoltóság. Debrecen, Debrecen Hivatásos Önkormányzati Tűzoltóság, 2002, 7–11.

¹⁰ Az 1657-es kollégiumi törvény már tartalmazza.

¹¹ Kétféle *gerundium* volt használatban: kisbot – 150 cm, 7 kg; nagybot – 170 cm, 8 kg, amiket a használóknak egy kézzel ki kellett tudni tartani. Ez volt a diáktűzoltóságba történt felvétel követelménye is. A *gerundium* elnevezés a latin igék nehezen tanulható ragozott alakjából származik.

¹² Részletes történetét lásd *Takács*: 125 éves a Debreceni Tűzoltóság, 15–23.

ban minden esetben halállal büntették.¹³ Ennek az 1564-es tüzesetnek nem lett meg a gyújtogatója.

1655. április 3. – Kolozsvár

Fennállásának 110. évében érte el a kolozsvári iskolát a „nagy veszedelem”. 1655. április 3-án Kolozsvár belvárosának java részét elpusztító tűzvész martaléka lett a *schola* is. A diákok csekély ruhaneműjüket és könyveiket a szállásukként szolgáló „ó-schola” szobáiban hátrahagyva menekültek a tűz elől. Nincstelenné válva szétszéledtek, egy részük hazament, másokat a tüztől nem érintett kolozsvári lakosok fogadtak be. A szintén lepusztított egyházközség az itt maradt diákoknak pénztámogatást juttatott, napi 50 pénzt, és havi 3 forint étkezési támogatást.¹⁴ E nélkül minden diákot elvesztettek volna. Széles körben érzékelhető a szolidaritás, még így több évszázad távlatából is.

A körülményekről mindenképpen meg kell jegyezni, hogy már korábban, az igen rossz állapotban lévő iskolaépület helyett II. Rákóczi György 1651-ben megkezdte egy új épület (új-schola) felállíttatását, ám az még nem készült el teljesen, amikor leégett. A tűzvész pusztítása után a tovább romlott „ó-vári” iskolaépület építőanyagait a lakosság széthordta, hogy más épületeket helyreállítsanak velük.¹⁵ Az így romhalmazzá vált és kiégett épületekben a tanítás lehetetlenné vált, s egy ideig szünetelt. Később a szét nem széledt diákoknak Porcsalmi András rektor saját, megmaradt szállásán tartott órákat.

Az egyházközség erőn felül igyekezett forrásokat mozgósítani a kollégiumi építkezésre,¹⁶ de még a rákövetkező második tanévet is kénytelenek voltak a leégett „új” iskolaházban megkezdni.¹⁷ Erről tanúskodik az új kinevezéssel 1656. június 17-én Kolozsvárra

¹³ *Szendiné Orvos Erzsébet*: „Zsupfedeles Debrecen és a nagybotos kollégiumi diákok. Tűzvészek Debrecenben a 15–19. században”, in MNL Hajdu-Bihar Megyei Levéltára honlapja 2017.04.29.: https://mnl.gov.hu/mnl/hbml/hirek/zsupfedeles_debrecen_es_a_nagybotos_kollegiumi_diakok (letöltés 2022. 02. 14.). Vö. *Koncz Ákos*: Debrecen város régi büntetőjoga és ennek alkalmazása. Debrecen, 1913.

¹⁴ Istvády és Keczely i. h. 26. B., *Herepei János*: Scholabeli állapotok Apáczai Csere János Kolozsvárra jövele előtt. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1943, 23.

¹⁵ Az 1655/56. évi számadáskönyv 32B és 33A lapok szerint. Lásd *Herepei*: Scholabeli állapotok, 16.

¹⁶ Egészen Apáczai haláláig nem voltak különválasztva az egyházközségtől az iskola anyagi ügyei.

¹⁷ *Bán Imre*: Apáczai Csere János. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958, 449–450. *Török István*: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905, 40.

költözött Apáczai Csere János, aki november 20-án megtartott székfoglaló beszédében¹⁸ így panaszodik:

„ezek a falak, melyeket még mindig nem ástak ki eddig csaknem kétéves romjaikból, gyorsan megelőznek engem a beszédben, és keservesen panaszoznak, hogy míg az ellenkező hitben levő testvéreinknél, költséget nem kímélve, annyi templomot, palotát, szöszéket és tornyot állítottak már helyre majdnem ősi fényükben,¹⁹ addig önekik – vezetőik annyi sürgetése, követelése és tudakozódása ellenére – ily elhagyottan és árván kell siránkozniuk. Az egész elmúlt esztendő folyamán még nem tudtuk elég jól helyreállítani az egyetlen auditoriumunkat sem, ahol ünnepi beszédet tarthattunk volna (szégyen, hogy az én beszédemet is ily sokáig kellett halasztanom!), s ahol általános vizsgát vagy nyilvános vitatkozást rendezhettünk volna. És hol van a hat tanterem a hat osztály számára? És hol vannak a hálótermek oly sok növendékünk részére, akiket nem tudunk foglalkoztatni, és még sokkal több olyan növendékünk részére, akik férőhely hiányában elszakadtak tőlünk! De hagyjuk ezt! Hiszen ez a dolog olyan harsogó hangon kiált, hogy, azt hiszem, egész Magyarországon és Erdélyben cseng tőle a füle mindenkinek.”²⁰

A helyreállítások késlekedése tehát a meglévő hallgatók egy jó részének elvesztéséhez és az iskola új diákok iránti vonzerejének radikális csökkenéséhez vezetett. A nagy reményekkel érkezett Apáczai a politikai változások közepette igyekszik fenntartani az oktatást, bár hiába kapott támogatást Lórántffy Zsuzsannától kétszer is, 1659 januárjában Barcsay Ákos fejedelemhez írt kérelmében még mindig így panaszkodott:

„Mostan penig ugyan fölötte elhagyattatott állapottal vagyunk: mert itt kgl's Uram a' nagy égés után, még tsak egy Auditorium sem volt mind eddig is, melyben taníthattunk volna, hanem kamarákban kényszerítettünk tisztünköt végben vinnünk. Igyekéznek

¹⁸ *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól.*

¹⁹ Itt az unitáriusokra vagy a katolikusokra utal.

²⁰ Ford. *Orosz Lajos*. Forrás: <https://mek.oszk.hu/05000/05038/html/gmacpaczai0002.html> (letöltés: 2022. 02. 14.). Mindez azért is pikáns, mert a beszéd alcíme így szól: „Apáczai Jánosnak, a teológia doktorának és professzorának beszéde. Tartotta, midőn az újonnan felépült kolozsvári kollégium igazgatását Erdély fenséges fejedelmének megbízásából átvette, 1656. november 20-án, az első akadémiai előadóteremben.”

ugyan már az itt való Uraim felépítetéseken, de mikorra leszen az en nem tudom.”²¹

Apáczai kérvénye és közbenjárói hathatós támogatásának eredményeként születik meg a Barcsay-féle *Cameraticalis* alapítvány, mely végül megfelelő anyagi hátteret biztosít a kolozsvári iskola oktató-sához, amit később Apafy Mihály fejedelem is megerősít.²² Hogy a tűzvész okán sokáig elégtelen állapotú oktatási és lakóingatlanok születtek-e Apáczai tüdőbajának végzetesre fordulását, csak sejtethetjük, de az biztos, hogy élete végéig (1659. december 31.) küzdött a tűzvész okozta anyagi, szellemi és lelki károk felszámolásán.

1704. március 13. – Nagyenyed

1704. március 13-án, virágvasárnap égett le a Bethlen Gábor alapította Nagyenyedi Kollégium. Ez a tüzeset azonban más volt, mint a többi korábbi és későbbi kollégiumtűz. Háborús gyújtogatás okozta, az elhunytak (köztük diákok és tanárok) pedig a harcoknak és az azzal párosult mérszárlásnak estek áldozatul, nem pedig a tűznek.²³ A császári csapatok kegyetlenkedése és a kollégiumi diákság hősiessége több írásban is fennmaradt, legismertebb feldolgozása Jókai Mór *A nagyenyedi két fűzfa* című elbeszélése. Ám ahogyan a „beszély” műfaji megnevezést viselő Jókai-mű, úgy a többi sem ír szinte semmit a tüzeset részleteiről és következményeiről, csupán a tényt rögzítik, hogy a labancok felgyújtották a házakat, és a tűzvésznek a kollégium is áldozatul esett. A kollégium vezetője ekkoriban Pápai Páriz Ferenc.

1714-ben készült egy átfogó leltár, melyből képet alkothatunk a károk mértékéről és a szűkös anyagi források engedte újjáépítésről. Néhány kisebb professzorház felújítása, illetve a „Nagykollégiumnak” nevezett kétemeletes épülettömbben 8 lakószoba (kamra) néhány terem (classis) és a tetőzsindelyezés készült el, de még számos kamra kiegészítve és a „syntacticaria classis”-nak is csupán a kőfalai álltak.

²¹ *Gyalui Farkas*: „Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához. Második közlemény”, Erdélyi Múzeum 2–3 (1892) 128–137. kül. 130.

²² *Gyalui*: „Apáczai,” 131. Érdemes kiemelni a Barcsay-féle alapítólevélből, hogy a Zsolt 109,8–10 átkával fenyegeti meg utódait a fejedelmi székben, hogy ha az ebben rögzített adományt visszavonnák: „Életének napjai legyenek kevesek, hivatalát más foglalja el. Fiai legyenek árvákká, a felesége pedig özvegyé. És bujdosanak az ő fiai és kolduljanak, és elpusztult helyeiktől távol keressenek eledelt.” Lásd még *Bán*: Apáczai Csere János, 493–495.

²³ Az hősiesség küzdelemben elesett diákoknak állított emlékmű megújított formájában ma is áll. Lásd [https://hu.wikipedia.org/wiki/Di%C3%A1k-emlék%C3%A9k-m%C5%B1_\(Nagyenyed\)#/media/F%C3%A1jl:RO_Aiud_students'_monument_\(1\).jpg](https://hu.wikipedia.org/wiki/Di%C3%A1k-emlék%C3%A9k-m%C5%B1_(Nagyenyed)#/media/F%C3%A1jl:RO_Aiud_students'_monument_(1).jpg) (letöltés: 2022. 02. 15.).

A „kiskollégium” épületét, melyben a nagy auditorium és a könyvtár is helyet kapott, a lehető legegyszerűbb módon újították fel.²⁴ Az 1720-as évekből értesülünk arról, hogy Pápai Páriz Ferenc ötlete nyomán nemzetközi gyűjtés is indult a kollégium felújítására,²⁵ és ebből („angol pénz”) készült el a zártudvarú Okollégium épületegyüttese 1743-ra.²⁶ Az épület egyes szárnyai ekkor kapták a Messembria (déli szárny), Anatolia (keleti szárny) Dublinum (észeki szárny) neveket. Ez az épületegyüttes már díszes, faragott kövekből, sűrű oszlopokkal, boltívekkel, árkádos folyosókkal készült. Ám az önálló könyvtárpépület (Theca) és a nagy auditorium még ekkor sincs befejezve.²⁷

A tüzeset okozta rombolás az iskola felújítására kényszerítette az intézményt, mely a főként angliai protestánsoktól kapott támogatással fejleszteni és modernizálni is tudta épületeit és infrastruktúráját, de ez több mint harminc évbe telt. Nagyenyed valójában ekkor vált a szó mai értelmében is kollégiummá.

1788 – Pápa

A reformátusság Patakkaal egyidős, legrégebbi oktatási intézménye, a pápai iskola épületek tekintetében igen hányatott sorsú volt. Nagyenyedhez hasonlóan a Rákóczi-szabadságharc során 1707-ben a császári csapatok felégették a várost, melyben a belváros északkeleti fala közelében (a későbbi Ruszek-közben) álló iskolaépület is elpusztult.²⁸

²⁴ *Inventarium seu Nova Conscriptio omnium Bonorum Mobilium et Imobilium Illustris Collegii Bethleniani...* MOL-TELMV LVT, P 658,10. cs., 632–653. (254 2a/1-4.). A kéziratra hivatkozik *Orbán János*: „Református kollégiumi építkezések Erdélyben a barokk és a klasszicizmus korában. Nagyenyed, Marosvásárhely, Kolozsvár,” *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárából* 2 (2007) 253–287. kül. 254. (<https://adoc.pub/az-iskolak-tanintezmenyek-epiteszete-szinte-egyaltalan-nem-t.html> letöltés: 2022. 02. 15.).

²⁵ Állítólag mindössze egy vasárnapi perselypénzt összeadva az angol protestánsok 11 000 angol fontot tudtak küldeni Enyednek, ami fedezte az újjáépítést. *Bíró Sándor*: „Egyházunk iskolái”, in *Bíró S. et al.: A mi egyházunk, Kolozsvár, Kiáltó Szó*, 1964, 27–47. kül. 36.

²⁶ *Inventarium seu conscriptio Illustris Collegii Bethlenoano-Brandenburgico Albano Nagyenyediensis...*1734. november 12. ErdReffökonzisztLvt 1734/14. A kéziratra hivatkozik *Orbán*: „Református kollégiumépítkezések”, 255.

²⁷ *Orbán*: „Református kollégiumépítkezések”, 255–256. Az épület később, az 1849-es harcok során teljesen elpusztult.

²⁸ *Tóth Endre*: A pápai református egyház története. Pápa, 1941, 107. A gyülekezet kérvényben fordult az 1705-ben tartott szécsényi országgyűléshez, melyben külön kéri, hogy „méltóztassanak szegény scholánk felépítése végett interpositiójokkal elősegélünk lenni.” Uo., 109. Támogatást nem kaptak.

A gyülekezet pénzén szerényen újjáépített iskolát 1752-ben a pápai reformátusok vallásgyakorlatának megszüntetésével együtt elvették, és az épületet később egy másik tűzvész el is pusztította. A városba 30 év után, 1785-ben visszaköltöző iskola a Szent László utcában,²⁹ egy magánházban kapott helyet. 1788 elején azonban egy újabb nagy tűzvész pusztított a városban. Az iskolaépülettel együtt a házak 80%-a megsemmisült, így a lakosság is segítségre szorult. A gyülekezet alamizsnával támogatta a „megerőtlenedett és a tűzi veszedelem által mindenétől megfosztott” embereket.³⁰ Presbiteri határozat ugyan nem maradt fenn, de szisztematikus gyűjtés indult a parókia, a kántorlakás és az iskola helyreállítása érdekében. A számadáskönyvben április 1-től „Következik az iskolánk épülete és annak alkalmatosságával az Ekklesia és a Comunetas jövedelmeiből mit hava adtam” – írja a praeceptor.³¹ Sajnos a bevételek és a kiadások is csak az év egy részét mutatják, de a gyűjtés folyamatos 1789-ben is, „az iskola épületre adott” bejegyzett adományok 15 garastól 400 forintig terjednek. Ebben az évben a korábbiak nyolcszorosa volt a bevétel (8949 forint), de a kiadás is 8089 forint volt.³² Az 1789. augusztus 16-án tartott presbiteri gyűlésen megállapítják, hogy a helyreállítási költségek fedezése érdekében 3100 forint kölcsönt vett fel a gyülekezet.³³ Pedig az előző évben már egy 400 forintos kölcsönszerződés is született.³⁴ Látható, hogy a gyülekezet saját erőből egyre kevésbé tudja megvalósítani a helyreállításokat. Az iskolaépület méretére egy kályhásmeister 1789. április 28-án kelt számlájából következtethetünk, aki egy nagyobb szobáról (egy kályha), egy „kis iskoláról” (két kályha), egy másik szobáról (két kályha) és az iskolához tartozó helyiségekben további három kályha készítéséről írt,³⁵ vagyis legalább öt szoba volt az épületben, de itt lakott a „professzor” is.³⁶ Az épület tetőzetének

²⁹ Később Zsidó utca, ma Petőfi utca.

³⁰ A gyülekezet már korábban is lajstromot vezetett az alamizsnára jogosultakról, ám ekkor a lelkész igazolására a rászorulóknak kaphattak alkalmanként 5–8 garast. Az Egyházközség levéltári anyagában a számlák, nyugták között: No 13/1788.

³¹ *Rationes Perceptorales* az 1788-as évről, 13. lap.

³² Ebben már a lelkészlakás, a kántorlakás és az iskola helyreállításának a költségei együttesen jelennek meg a gyülekezet „szokásos” egyéb kiadásaival. Fennmaradt az Egyházkerületi ügyviteli iratok között egy külön Preceptio az iskola és parókia újjáépítéséről, ami 1788. júniustól 1789. februárjáig 400,51 forint kiadást rögzít. (1789/11).

³³ *Presbiteri jegyzőkönyvek 1755-től*.

³⁴ 1788. július 29-i dátummal egy házaspár 400 forintot ad két évre kölcsön. Az Egyházközség levéltári anyagában a számlák, nyugták között: No 58/1788.

³⁵ Számlák és nyugták No 52/1789.

³⁶ Az elnevezést Csépan János használja fizetési igazolásainak aláírásakor.

kijavítása feltehetően augusztusban elkészült,³⁷ így a tanítást 1789. szeptemberrel már a nagyjából helyreállított épületben tudták kezdeni. Az iskola azonban távol volt attól az állapottól, amilyen a 17. században volt, és még messzebb attól, amit a tűzvész után távozó rektor helyére az 1790-es év végén alkalmazott új vezető, Mándi Márton István képzelt el. Az ugrásszerűen megnövekedett diáklétszám³⁸ miatt is mindenképpen új épületre volt szükség. Így 1791. február 1-én „a pápai református egyház folyamodik Torkos Jakab pápai espereshez, hogy a tűz által semmivé lett egyházi épületei, jelesen iskolája felépítésére nyújtson segítséget,” amit az egyházmegye támogatásáról biztosított.³⁹ Azonban sokáig nem történt semmi, ezért az egyházközség presbitériuma 1793. február 17-én elhatározta, hogy 4000 forint kölcsönt vesz fel az építkezéshez, amit február 20-án kőművessel és ácsmesterrel megkötött szerződések értelmében meg is kezdtek.⁴⁰ De már április 1-re 5285 forint kölcsönt rögzítettek 5%-os kamatra.⁴¹ A következő évben az egyházközség a Dunamelléki Superintendentiához fordul az építkezés támogatásáért.⁴² A presbitérium által elfogadott koncepció alapján végül 9685 forint és 35 krajcárba került,⁴³ és már az 1794-es tanévkezdésre elkészült a barokk stílusban megépített kétemeletes kollégium (ún. Ókollégium).⁴⁴ Az épületben

³⁷ A tetőfedő számlája 1789. augusztus 5-én készült. Számlák, nyugták No 29/1789.

³⁸ A türelmi rendelet ellenére is még Pápa volt az egyetlen dunántúli református iskola.

³⁹ Egyházi levéltár No. 530. Vö. *Liszikai József*: A Pápai Evang. Reform. Egyház Levéltára 1510–1811. Pápa, 1875.

⁴⁰ Presbiteri jegyzőkönyvek 1755-től, 82. lap. A szerződések az Egyházkerületi ügyviteli iratok 1793 II. 20. 4/1–2. számon megtalálhatóak. Algajir Gábor kőműves mester és Manhart Mihály ácsmester szerződtek.

⁴¹ Presbiteri jegyzőkönyvek 1755-től, 83. lap. A kölcsönöket magánszemélyek nyújtották.

⁴² Kivonata az Egyházkerületi ügyviteli iratok 1794/12 számon található.

⁴³ Ebből 8985 forint kölcsönből lett kifizetve. Lásd Eperjessy Péter preceptor elszámolását a következő lábjegyzetben.

⁴⁴ Az épület elkészültének időpontjáról eltérő évszámok maradtak fenn a köztudatban. Az Ókollégium oldalán található emléktábla 1797-es esztendő mutat, de *Tóth Endre*: Mándi Márton István élete. Pápa, 1931, 47. szerint az 1794-es őszi szemesztert már itt kezdték meg. Neki van igaza, mert az építkezés bevételi és kiadási elszámolását az Egyházkerület felé 1794. december 31-i dátummal, a presbitérium felé 1795. január 6-i dátummal találjuk az Egyházkerületi ügyviteli iratok között és a presbiteri jegyzőkönyvben. Talán ezt igazolja az is, hogy 1794. november 1-ről már vannak számlái a kollégiumi konviktusnak is. Az építkezés menetéről a meglévő számadások és igazolások alapján lásd *Tóth*: Mándi Márton István élete, 47.

egy nagy auditorium, tíz tanulószoba, könyvtár, múzeum, egy nagy étkező (referktórium) és három nagy lakóhelyiség kapott helyet. A régi épületben maradtak a középiskolai osztálytermek, a professzori lakás és a konyha. Ez az a két épület és intézményi forma, mellyel a kollégium Mándi Márton oktatásszervezése nyomán főiskolaként került át a Dunántúli Egyházkerület fenntartásába 1797-ben.⁴⁵

1798. augusztus 31. – Kolozsvár

Másfél évszázaddal a „nagy romlás” után, 1798 nyarának utolsó napján a húsz év óta felújítás és bővítés alatt álló kolozsvári kollégium két óra alatt a Farkas utca környékének minden református épületével együtt egy hirtelen támadt tűz martaléka lett. Szinte megisméltődött az 1655-ös szcenárió. Az iskolakezdsre másnap érkezett diákok

„minden felől csak a’ pusztán ki nyúló kéményeket szemlélték; — bódulva felkeresték tanuló helyeket, ’s elrémültenek, midőn volt lakó szobáiknak helyeket is bajosan esmérhették-meg. — Könyveiktől ’s kevés házi eszközöktől megfosztatva az éjszakára tsak a’ Kollegyom’ udvarára telepedtenek-meg ’s első bódulásokban a’ Kollégyomnak széllyel oszlásáról gondolkodtanak.”⁴⁶

Talán a diákok személyes kára nem volt akkora, mint korábban, mert bár a korabeli beszámoló szerint ingóságai odavesztek, csupán a nyárra hátrahagyott tárgyaik égtek el. A diákok elszállásolására most is azokat a református polgárokat kérték meg, akik háza épen maradt. Az egyébként katasztrofális méretű tűzkár lehetetlenné tette a tanítást. Méhes Sámuel professzor 1818-as visszaemlékezése szerint „a’ tanítást az árvák házánál elkezdték,”⁴⁷ de hogy ez pontosan mikor lehetett, azt nem tudni. Hogy az ijedelemből való ocsúdás eltartott egy ideig, az azt mutatja, hogy a romeltakarítással és újjáépítéssel kapcsolatos határozatok csak november 24-én tartott konzisztórium ülésen születtek.⁴⁸ A kollégium tűzkárokkal kapcsolatos ügyeinek intézésére Teleki Pál professzort bízzák meg. Ekkor született meg az a határozat, miszerint „mindkét hazában” nem csak a református, de a jóindulatú római katolikus és lutheránus főurakat is adakozásra biz-

⁴⁵ Egyházi levéltár No. 560 Vö. *Liszka*: A Pápai Evang. Reform. Egyház Levéltára, 1797 júl. 13. Lásd *Tóth*: Mándi Márton István élete, 48.

⁴⁶ *Méhes Sámuel*: Két beszédele, mely a’ kolo’svüri evangelico re formátum Tcólegyom’ ujj épületiében készült nagy aiucütorium’ felszentelése’ alkalmaztosságával el-mondattak 1818-dik esztendőben Juwius’ H5.kén. 45–47. Idézi *Herepei*: Scholabeli állapotok, 3.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ A jegyzőkönyv a főkonzisztórium XII. 137. levéltári sorszámu anyagában található az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárban.

tatják. Fogalmaztak egy „kéregető levelet”, melyet diákok csoportjai vittek országszerte adakozásra biztatva a települések lakóit, kicsinytől nagyig, nemestől parasztig. A különböző egyházkerületek is jó szívvvel adakoztak, de természetesen nemcsak a kollégiumot, hanem a templomot és a gyülekezet épületeit is újjá kellett építeni. A pontos konzisztóriummi kimutatásoknak köszönhetően 68 695 magyar forint és 24 dénár adomány érkezett be 13 év alatt, amiből 67 735 magyar forintot és 35 dénárt költöttek a felújításra.⁴⁹

A pénzgyűjtésből és az időtartamból is látható, hogy ez az építkezés nem volt túl gyors. Jóllehet a tervezőt és a kivitelező mestereket már az 1798. novemberi ülésen kijelölte a konzisztórium,⁵⁰ azon az őszön még a régi kollégium néhány termét ideiglenesen kijavították, hogy a tanítást folytatni tudják tavasszal. Végül mindent elbontottak és a régi épület anyagát felhasználva 1802 márciusára huszonzét lakószoba, két „közönséges tanító ház” és öt osztályterem készült el.⁵¹ A támogatások akadozása miatt a könyvtár csak 1819-re készült el teljesen. Ez az építkezés azonban már a jövőnek készült, oktató terem, díszterem, diákszállás és tanárlakások mellett könyvtár, múzeum és fizikaszertár is együtt kapott helyet az épületegyüttesben. Nem egyszerű kármentésről, hanem igényes, késő barokk és klasszicista stílusban épülő, az oktatás korabeli igényeit kielégítő kollégium készült el, aminek egy része a mai napig kiszolgálja a kolozsvári középfokú oktatást.⁵²

1802. június 11. – Debrecen

A Csapó utca elején történt gyújtogatás eredményeként Debrecen történetének második legnagyobb tűzvészét élte át 1802 pünkösdjén. Egy pálinkafőző sertésólja gyulladt ki, és mivel már hetek óta rekkenő hőség volt, a tűz az erős szélben villámgyorsan elterjedt. Körülbelül 5 óra alatt a város közel fele leégett, 1500 épületet hamvasztott el a tűz. Ekkor semmisült meg a Szent András templom (a Nagytemp-

⁴⁹ A főkonzisztórium építkezési elszámolással kapcsolatos anyagai is a XII. 137. levéltári számon találhatóak. *Török*: A kolozsvári ev. ref. kollégium története III, 376.

⁵⁰ Eredetileg egy helyi mester (Tirek) felkérése jött szóba, de egy 1798. december 12-én kelt levélben a kollégiumi tanács azt kéri a főkonzisztóriumtól, hogy inkább „pesti mester” építse meg az épületet. (1798/65). Végül Josef Leder, a korábbi renoválást is végrehajtó kolozsvári illetőségű mester építette újjá a kollégiumot.

⁵¹ *Orbán*: „Református kollégiumépítkezések Erdélyben,” 272–273. A kollégium homlokzatán található tábla 1801-et hirdeti az épület elkészülése dátumaként.

⁵² Pontos és részletes építészeti leírását adja *Orbán*: „Református kollégiumépítkezések Erdélyben, 276–278.

lom elődje) és a mellette álló Verestorony is. A korabeli jegyzőkönyvben olvasható,⁵³ hogy a templomtorony pusztulása során a Rákóczi György adományozta nagy harang is lezuhant a földre. Az izzó fém az emberek elkezdtek locsolni, mire az megrepedt, és elvesztette a hangját. Leégett a Kollégium délre néző tornyos épülete és az egész déli szárny. Ennek része volt a Nagykönyvtár is, melynek mentésében a diákok önfeláldozóan vettek részt. A könyvek mentéséről később még festmény is készült. Isteni csoda volt, hogy a tűznek csak egyetlen áldozata volt, ő is a mentés közben halt meg.

Ebben az esetben az eseménynek már országos média visszhangja is volt. A *Magyar Hirmondó* többször is foglalkozott a tűzvésszel és később az országos gyűjtéssel. Érdeklődésének egyik indokaként a tűzvész nagysága mellett azt hozta fel, hogy

„... itt arról a városról vagyon a szó, melly népességére, nagyságára nézve a legelső a Hazában, s annak a Kollégiumnak megégéséről, melly mióta tsak felállott, a tudományoknak, jó erkölcsöknek műhelye volt, és a mellyből olly sok hasznos tagok kerültek ki a Haza külömb, külömbféle szolgálatjára eleitől fogva.”⁵⁴

A tűz miatt a kollégiumépület egy része használhatatlanná vált.⁵⁵ A nagy ijedelem és „megsírathatatlan romlás” ellenére a professzori kar reális döntést hozott, mivel most nem eresztették szélnek a tanuló ifjúságot, hanem az épület épen maradt részeiben – ahol egyébként a tantermek (auditoriumok) és a diákok szálláshelye (classisok) voltak – folytatták a tanítást.⁵⁶ Sőt, még egy fél évvel később, az 1803. február 7-én megindult bontást is úgy tervezték, hogy az épület középső szakaszán indultak meg a munkák, hogy a széleken lévő két auditoriumot minél tovább használhassák a tanításban.

Bár a tűz elpusztította a Kollégium egy részét, de ez a fejlemény már csak pont volt az „í”-re, mivel az épület felújításáról már egy

⁵³ Debreceni Tűzrendészeti Bizottság iratai 1777 óta vannak meg, ebben maradt fenn a feljegyzés.

⁵⁴ *Magyar Hirmondó* 1802. június 22., 877. A másik lap, amelyik szintén több nyári számában írt a tűzvészről, a *Magyar Kurír*. Lásd részletesebben *Ablonczy Balázs*: „Az 1802-es és az 1881-es debreceni tűzvész történetéről”, in *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1995-1996*. Debrecen, 1998, 204–205.

⁵⁵ A város vizsgálóbizottságának megállapítása szerint a Kollégiumot ért kár 26 412 forint és 35 krajcár volt. Lásd *Ablonczy*: „Az 1802-es és az 1881-es debreceni tűzvész történetéről”, 203. Ez azonban nem azonos azzal az összeggel, ami a helyreállításhoz, pontosabban újjáépítéshez szükségesnek mutatkozott. Sőt, csupán a töredéke annak.

⁵⁶ TtREL 1. d. 2. 287. G. Szabó: „A Kollégim épületeinek története,” 375.

évvel korábban, 1801-ben megszületett a consistoriumi döntés.⁵⁷ Feltehetően ezért tudott viszonylag hamar elindulni az épület felújítása, hiszen a tervezést Péchy Simon már előbb megkezdte. A Kollégiumnak és a gyülekezetnek nem volt elegendő forrása az építkezés finanszírozásához, ezért a református egyház 1802. július 6-án közadakozást hirdetett. A gyűjtés rövid időn belül látványos eredményeket hozott. Már augusztusban és szeptemberben országos szervezetek (Nemes Tanács, Kalmár Társaság, Nemes Cummunitas) jelentős adományokat küldtek.⁵⁸ A testvér egyházkerületek (superintendentiák) folyamatosan küldték az összegyűlt pénzadományokat, de egyházmegyék és főként az alföldi és partiumi gyülekezetek is adakoztak.⁵⁹ Tehetős magánszemélyek is kivették a részüket a támogatásból,⁶⁰ ahogyan Debrecen városa is hozzájárult a költségekhez 200 000 téglá adományozásával, a Vármegye pedig épületfát ajánlott fel. Ám a teljes munkálatokhoz összességében lassan folytak be az összegek, így az építkezés elhúzódott, illetve a tervek is módosultak.⁶¹

A használhatatlan déli szárnyat lebontották, majd a mai formájában, klasszicista stílusban épült újjá, de nem a tervek szerinti három, hanem csak egy bejáratot építettek meg. Hasonlóan elmaradt egy betervezett díszlépcsőház is. Viszont két máig meghatározó monumentális helyiség ekkor készül. A piactér frontján, a második emeleten kéthajós dísztermet hoznak létre a Könyvtár elhelyezésére. Az ekkor már több mint 15 000 példányt számláló gyűjtemény a kor könyvtártudományi elveinek megfelelő szakbeosztás kialakítására is figyelemmel gyönyörű, klasszicista belsőépítészeti környezetet kapott, mely a mai napig használatban van. A másik terem a szintén klasszicista kialakítású Oratórium, mely azóta két sorsfordító nemzeti esemény helyszínéül is szolgált. Az építkezés alatt az oktatás a Kollégium épen maradt hátsó szárnyaiban folyt tovább, melyeket később

⁵⁷ Lásd G. Szabó Botond, „A Kollégium épületeinek története”, 373–374.

⁵⁸ *Magyar Hirmondó* 1802. augusztus 20., 236–237. és Uo., szeptember 14., 531. Vö. Ablonczy: „Az 1802-es és az 1881-es debreceni tűzvész történetéről”, 205.

⁵⁹ A gyűjtésben élen jártak a Debreceni Kollégium partikulájaként működő iskolák gyülekezetei.

⁶⁰ Ablonczy: „Az 1802-es és az 1881-es debreceni tűzvész történetéről”, 205–206. részletezi az adakozást, bár megjegyzi, hogy erről nincs teljes képünk. A pontos összegek forrása Balogh Ferenc: *A debreceni Református Főiskola alapítványi törzskönyve 1550–1911*. Debrecen, 1911–1913, 472. és 477.

⁶¹ Érdemes megemlíteni, hogy felvetődött annak a lehetősége is, hogy a város szélén nagyobb területen kellene egy teljesen új kollégiumot építeni. De az egyházkerületi döntéshozók végül „egyházi, pedagógiai és városképi szempontból” elvetették ezt a javaslatot. G. Szabó: „A Kollégim épületeinek története,” 375.

szintén átalakítottak. Az építkezés 1816-ban fejeződött be. Emlékül, és nem a tűzvészre emlékezve, az azt követő összefogást megörökítve az épület homlokzatára került felirat ma is olvasható: „A HELV VAL-LÁSTÉTELT TARTÓ MAGYARORSZÁGI EKLÉSIÁK ÉS JÓLTÉ-VÖK ADAKOZÁSÁBÓL ÉPÜLT MDCCCII-től MDCCCXVI-ig”

A tűzvésznek irodalmi lecsapódása is volt. Bessenyei György „Debretzennek siralma” című ezeregyszáz soros versfolyama a szemtanúnak tűnő részletességével mutatja be a legfontosabb részleteket. Ezekből érdemes feleleveníteni némelyiket.⁶² De megénekelte a tüzet Fazekas Mihály is: „A megégett Nagytemplom falai közt serkent gondolatok”. Magánlevélben Csokonai is lamentál elpusztult lakása felett.

2019. január 23. – Budapest

Egy nyilvános kamerafelvétel rögzítette, hogy a Markusovszky téren három kiskorú fiatal fél kilenc körül egy hajléktalanok által a református kollégium hátsó vasajtójának mélyedésében hagyott matracot acetonnal befröcskölt és meggyújtott. Az égő matrac lángjaitól átmelegedett vasajtó vagy a befröcskölt aceton miatt meggyulladt az ajtó túloldalán tárolt bútor és iratanyag. A tűz a lépcsőház és a folyosók kéményhatásának köszönhetően nagyon gyorsan terjedt, elérve a kollégium első, második majd harmadik emeletét, és behatolt az oktatási épület első és második emeletére is. A kollégiumban tartózkodó hallgatók egymást riasztva kimenekültek az épületből, az 5. emeleti könyvtárból és a közösségi helyiségekből. Egy az épületben tartózkodó vendég csak későn érzékelte a veszélyt, s a folyosókon végigrobogó lángok elől már hiába próbált menekülni, a kijárat túl messze volt. Meghalt. A tűzoltók nagy erővel vonultak fel, mégis hosszú órákba telt, mire eloltották a tüzet. A kollégium két szintjét és az oktatási épület második szintjének felét teljesen elpusztították a lángok.⁶³

Ennek a tüzesetnek már pontosan nevesített elkövetői, elszenvetői és áldozata van.⁶⁴ Az anyagi kár is pontosan mérhető, és a testvéri és emberi szolidaritásból fakadó segítségnyújtás is látható volt és a médiában is dokumentált. A Ráday utcai *kollégiumban* dúló *tűz* mintegy másfél száz református teológushallgatót és más egyetemistát tett

⁶² Részletek olvashatók a műből in: *Molnár Pál*: Debrecen a régi magyar irodalomban. Magyar irodalmi ritkaságok 58, Debrecen, 1941, 80–85. (http://real-eod.mtak.hu/8021/2/MTA_Konyvek_867508_1.pdf letöltés: 2022. 02. 14.).

⁶³ Az eddigi kollégiumokkal szemben itt soha nem zajlott alsó vagy középfokú oktatás, csak felsőfokú. Az intézmény 1855-ben alakult és 1912. november 2-án vette birtokba a korábbi Ferencvárosi Dohánygyár átalakított épületét.

⁶⁴ <https://www.parokia.hu/v/zoli-nagyon-szerette-az-eletet/>.

átmenetileg hajléktalanná. A Ráday Gyűjtemény könyvtára és levéltára az oltás miatt károkat szenvedett. A Hittudományi Kar könyvtárát a füst tette használhatatlanná koromréteggel terítve be a könyveket.

A hallgatók elszállásolásáról már éjszaka gondoskodott a tűzhöz kijövő ferencvárosi polgármester, valamint a Lónyai Gimnázium vezetősége és a szintén kikerkező püspök,⁶⁵ hazautazási támogatásukról pedig döntött az egyetem vezetősége. Az egyetemi és az egyházkerületi válságstáb már reggel megtartotta első üléseit és megkezdték az egyetemi pénztámogatások kiosztását, a vizsgaidőszakot pedig felfüggesztették a Hittudományi Karon, megszülettek az első hivatalos közlemények, megkezdődött a gyűjtés a bankszámlaszámok megadásával, a tárgyi és élelmiszer-felajánlások fogadásával. Az NKE, a SOTE, a BME és az ELTE kollégiumaival pár napon belül megszületett a megállapodás a hallgatók kollégiumi elhelyezéséről a tanév végéig.⁶⁶ Külön gyűjtés indult az elhunyt édesapa családjának megsegítésére, és külön gyűjtöttek a budapesti egyetemek diákjai is. A leégett kollégiumot felkereste a református miniszterelnök, és ígéretet tett a felújítás költségeinek fedezésére.⁶⁷

A hallgatók lelki megpróbáltatásainak feldolgozásában lelki gondozók segítettek. A félévkezdő csendesnapokat Velencén ennek jegyében töltötték el együtt a tanárok, diákok. De hogy a személyes traumafeldolgozás még évekig is eltartott, azt jól mutatja Thoma László *Füst* című könyve, mely a könyvtárból való kimenekülésének élményeiről és hatásáról számol be.⁶⁸

A tanítás a tantermek füstmentesítése után márciussal elkezdődhetett. Dacára annak, hogy az újjáépítési tervek viszonylag gyorsan, már nyárra elkészültek, az engedélyeztetési eljárás igen elhúzódott. A Károli Egyetem előző évben megvásárolt budai, Csopaki utcai épületébe költöztette át a Hittudományi Kart az építkezés idejére. A 2019/20-as tanévre jelentkezettek java része meggondolta magát és elment Debrecenbe és Pápára, megerősítve ezen intézmények évek óta fogyóban lévő hallgatói létszámát.⁶⁹

A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday utcai épületének felújítása már évek óta tervben volt, a pénz is (közel két milliárd

⁶⁵ <https://www.parokia.hu/v/koszonet/>

⁶⁶ <https://www.parokia.hu/v/megkezdodott-a-karmentes/>; <https://www.parokia.hu/v/megmozdult-az-egesz-oroszag-hogy-segitsenek-a-hajlek-nelkul-maradt-diakokon/>; <https://www.parokia.hu/v/tovabb-folyik-a-mentes-gyulnek-az-adomanyok/>

⁶⁷ <https://www.parokia.hu/v/tobb-mint-harommilliard-forint-jut-a-raday-utcai-epuletegyuttes-epitkezeseire/>

⁶⁸ <https://www.parokia.hu/v/kiut-a-fustbol/>

⁶⁹ <https://www.parokia.hu/v/keszen-az-atmenetre/>

forint) összegyűlt rá.⁷⁰ A tetőtér megemelésének tervei a tűzoltóság kifogásai miatt elakadtak. Az 1980-as években épült vasszerkezetű kollégiumi szárnyat ugyan pár éve felújították, érdemben nem építették át, a legjobb megoldás a lebontás és újrakepítés lett volna, ám annak költségei túl sokra rúgtak. Mivel a tüzeset meggyengítette ezt a vasszerkezetet, így le kellett bontani, ahogyan a Köztelek utcai szárny tetejét is, mivel belekapott a tűz. Így a tüzeset által elengedhetlenné vált újjáépítés megerősítette és összpontosította az épület újjáépítésének már meglévő terveit és szándékát. A régi kollégiumi szárny elbontásával egy modern, világos, szellős kollégium jön létre, alatta és az udvar alatt egy mélygarázs kialakításával a belső udvar pihenőkertté alakul, szintén a föld alatt létesül a Ráday könyvtár számára egy tömörraktár. Megújulnak és nagyobbak lesznek a tantermek, tanári szobák és a Török Pál Kari Könyvtár. Közösségi helyiségek és egy kápolna is helyet kap a Köztelek utcai szárny felső emeletén. A Ráday utcai szárnyban megújul a Díszterem és a Püspöki Hivatal is. Teljesen megújul, modern, 21. századi oktatási, művelődési és igazgatási központtá lesz a régi dohánygyár épülete, immár jogosan viselve az egységes Ráday Kollégium nevet. A költségekre 3,2 milliárd forint támogatást nyújtott az állam. Az épületet a tervek szerint 2022. szeptemberében veszik birtokba intézményei, köztük a Hittudományi Kar, mely a megújult külsővel a remények szerint ismét vonzó lesz a teológiát tanulni vágyók számára.⁷¹

Következtetés

Az idő előrehaladtával a hírek terjedésének felgyorsulása, a médiumok fejlődése egyre szélesebb körben tett ismertté egy-egy tüzesetet, így egyre többen érezhettek aktuális megindultságot, együttérzést és tevőleges felelősségigényt a károk elhárításában, illetve hatásuk enyhítésében. A gyűjtések meghirdetése is egyre több emberhez érhetett el, így hatékonyságuk is nőtt. Az adakozók már nemcsak egyházi közösségek, intézmények, tehetős előkelők, hanem egyre inkább egyszerű emberek, magánszemélyek. Az összegek is fokozatosan növekedtek a károkat, sőt jóval meg is haladták azokat.

Összehasonlítva egy-egy tüzeset átélésének sokkja nem változott az évszázadok folyamán. Az első ijedtség és a megállíthatatlan megállítási igény után a passzív ledöbbenés és rémület, majd az apátia jellegű beletörődés, éjszakai rémálmok, lassan múló riasztó emlékek. Látható az irodalom vagy írástudás fejlődése révén egyre több személyes élmény megörökítése.

⁷⁰ <https://www.parokia.hu/v/fenntarthato-bovules/>.

⁷¹ <https://reformatus.hu/egy hazunk/hirek/jovo-szeptemberre-elkeszulhet-az-uj-raday-kollegium/>.

Az szinte mindegyik esetben azonos: a tüzek pusztításai rákényszerítették az egyházi elöljáróságokat arra, hogy sokkal jelentősebb anyagi ráfordítás mellett, de a korábban tervezett „toldozás-foldozás” helyett radikális beavatkozással lebontva a korábbi épületeket, teljesen új kollégiumokat alakítsanak ki. Az újépítésű házak egységes építészeti stílusok megjelenítését tették lehetővé, ezzel egy időben pedig a legújabb technikai megoldások alkalmazását is igényelték. Talán a károk nagysága, illetve az új létrehozásának a vonzása az adakozó kedvet is ébren tartotta, néha évtizedeken át.

Konkrét áldozatokról nem mindenütt értesülünk, számuk hála Istennek nem volt nagy. Mégis halálukat és az épületek pusztulását valóban „áldozatként” éljük meg. Mi több, visszatekintve megvalósulni látszik a halálesetek után gyakran emlegetett prédikatori mondat: הכרבל קידצ רכו – „Az igaz emléke legyen áldott!”, de nem csak ebben a formában, hanem sokkal inkább zsidó hittestvéreink által használatos fordításban: „az igaz emlékéből fakadjon áldás!” Valóban, a tüzesetek mindegyike ide vezetett. Az Úristen a rosszból, a gonosz gyújtogatásból, az önző nemtörődömségből vagy féltékenységből mindig jót tudott kihozni (1Móz 50,20), mert a leégett és elpusztult épületek újjászülettek. A korábban kicsiny, nem túl funkcionális, néha kényszer szülte építészeti megoldások a tűzvész után szó szerint hamvaikból főnixként újjászülettek lettek építészettünk maradandó emlékei, művészeti remekei. A széteső intézmények másokat erősítettek, illetve újjáépülve, megújult külső adottságaikkal sokkal több diákot vonzottak és tudtak is befogadni.

A tűz, a „vörös kakas” ugyan a pusztítás jelképe, mégis a református oktatástörténetben átélte kollégiumtüzek formájában főnixé vált, és eredményeként a kollégiumok minden esetben hamvaiból újjáéledő szellemi világitótornyokká váltak magyar művelődésünk történetében.⁷²

⁷² Köszönöm Kolombán Vilmosnak és Ősz Elődnek Kolozsvárott, Oláh Róbertnek Debrecenben, valamint Hudi Józsefnek és Köblös Józsefnek Pápán a cikk elkészítéséhez nyújtott levéltári és szakirodalmi segítségét. Ez az írás a Dunántúli Református Egyházkerület, a KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézet, valamint a Pápai Református Teológiai Akadémia támogatásával készült.

EGY JÉGESŐ HATÁSA: A JÁSZBERÉNYI SZENT KÚT KELETKEZÉSE

THE EFFECT OF A HAILSTORM: THE ORIGIN OF THE HOLY WELL OF JÁSZBERÉNY

Vincze János Farkas

Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány célja a jászberényi szentkúti templom keletkezéstörténete kapcsán bemutatni a hit és természet összefonódását a felvilágosodást megelőző jászsági néplélekben. A jászberényi szent kút keletkezésének vélt és valós okai feltárásával, a korabeli gazdasági állapotokkal és a helyiek szükségleteivel összevetve kirajzolódik a profán és szakrális világ összekapcsolódása.

Abstract

The aim of the study is to present the intertwining of faith and nature in the pre-Enlightenment folk spirit of Jászság in the context of the history of the church in Szentkút (meaning “Holy Well” in Hungarian). By exploring the assumed and real reasons for the emergence of the holy well in Jászberény, and comparing the economic conditions of the time and the needs of the locals, the interconnection of the profane and the sacred world is revealed.

Kulcsszavak: templomépítés, hiedelmek, időjárás, Jászberény

Keywords: church construction, beliefs, weather, Jászberény

Bevezető

Jelen munka szorosan kapcsolódik a jászberényi szentkúti templom történetéhez, ám nem a templommal és annak építésével, hanem a templom keletkezésének hátterével és a kialakult, szentnek nevezett kúttal foglalkozik. Cél a szent kút keletkezésének körbejárása. A történet szerint 1747. június 28-án oly hatalmas jégeső volt, hogy egy domb oldalából víz fakadt fel. A jégeső elmúltával, a vízfakadás helyénél kút ásásába fogtak. Megtisztították a forrás környékét és megtalálták a ma is látható kutat, majd tovább ástak. A legenda szerint

munka közben hangokat hallottak. „Áss, áss, de Szent Fiamat meg ne vágd!” Végül négy méter mélységben megtalálták a fából készült Pieta-szobrot, ami a mai napig látható a kápolnában.¹ Érdemes megjegyezni, hogy a Magyar Katolikus Lexikon szerint már Szűz Mária képe jelent meg a vízben.² Tehát eltérések mutatkoznak a jelenésekben.

A források

A legendával kapcsolatosan primer forrás nem maradt fenn. Jászberény város tanácsának jegyzőkönyvei és korabeli iratai nem tesznek említést sem a jégesőről, sem a megtalált szoborról. Azonban jól dokumentált a még ugyanabban az évben megkezdett templomépítés. A városban lévő ferences rendház historia domusában feljegyezték a jégesőt és annak súlyos csapását. Azonban vízfakadásról nem esett szó.³ Másodlagos forrásként Besenyi Vendel a szentkúti templom keletkezéstörténete kapcsán úgy fogalmazott, hogy „templomunk története a szentkút legendájával kezdődik.”⁴

A korszak szegényes feljegyzéseihez képest azonban jóval több forrás áll rendelkezésre, ezek pedig kellő támaszt nyújtanak a későbbiekben. Besenyi gondolatára visszatérve a kérdés a következő: a legendában mi a valóságos elem?

A jégeső napja

Elsőként egy bagatellnek tűnő adat tisztázása szükséges, amely, ahogyan a későbbiekben látható lesz, igen is fontosnak bizonyult: mikor volt a jégeső? A szakirodalomban három időpont kering az eset kapcsán. Bagi Gábor 1747. június 27-ét említette,⁵ Besenyi Vendel Kiss Lajos kéziratára hivatkozva június 27-ét, míg Szántó Konrád és Blénessy János munkája alapján június 28-át is megemlíti a jégverés napjaként.⁶ Jászberény katolikus élete c. kötetben azonban csak június

¹ Besenyi Vendel: A Szentkúti (Szűz Mária Neve) templom. In: Jászberényi katolikus élete. Szerk.: Suba Györgyné Kocsis Julianna. Jászberény, 2010. 106-108. p.; 106. p. (továbbiakban: Besenyi, 2010.)

² Magyar Katolikus Lexikon 5. kötet. Homo-J. Szerk.: Viczián János. Budapest, 2000. 687. p.

³ Szántó Konrád: A jászberényi ferences templom története. [s.l.] 1974. 71. p. (továbbiakban Szántó, 1974.)

⁴ Besenyi Vendel: A jászberényi szentkúti templom története. Jászberény, 2016. 7. p. (továbbiakban: Besenyi, 2016.)

⁵ Bagi Gábor: A Jászkunság központja az eladatás után (1702-1830) In: Jászberény története a kezdetektől a reformkorig. Szerk.: Pethő László. Jászberény, 2014. 214-308. p.; 286. p. (továbbiakban: Bagi, 2014.)

⁶ Besenyi, 2016. 7-8. p.

27-e jelent meg.⁷ Szántó Konrád június 28-át tette meg az ominózus napnak; munkájában felhasználva a ferences rendház historia domusát is.⁸ Réthly Antal Szent Péter és Pál apostolok ünnepe előtti éjjelről írt munkájában, így június 28-29-ére datálta az eseményt, szintén a rendház historia domusára hivatkozva.⁹ Mivel Réthly és Szántó is a ferences rendház historia domusát vette alapul, valamint Szent Péter és Pál napja június 29-e, továbbá a historia domus az egyetlen korabeli írásos említése az elemi csapásnak, így ez tekinthető elfogadhatónak. A házkönyv az alábbi írt a jégesőről: „Június 28-án este 10-kor, anélkül hogy a vihart dörgés vagy villámlás előzte volna meg, váratlan gyorsasággal az eget baljósan fekete felhők borították be. Pillanatokon belül megeredtek az ég csatornái, melyekből nem annyira eső, mint inkább tojás, sőt ökölnagyságú jégáradat zuhogott a szerencsétlen városra. Rettenetes volt hallgatni a szélvihar bőmbölését, de még inkább a mindent elpusztító jégözön zuhogását. Az állatok kétségbeesve bőgtek, az emberek azt hitték, hogy az utolsó ítélet napja érkezett el. A jégverés nemcsak a kolostor déli szárnyának összes ablakát zúzta be, hanem a templom minden ablakát is, sőt a rendház és a templom tetőzetének héjazatát is úgy átluggatta, mintha kartácstűzzel árasztotta volna el az ellenség.”¹⁰

A jászberényi jégverésről közvetetten maradt feljegyzés Jászki-séren is. „Az Jasz Birinyi Tanacsnak Instantiaja az Jégeső által tett Karokk deputatio irant olvastatvan az Ttes úr egy Aranyat és Nmes Districtusok pedig 20 R forintokat Conferaltak.”¹¹ E forrás mindenképpen jelentős, mivel kisebb elemi csapások esetén nem köröztették meg a segélyezést más településeken.

Időjárás az 1740-es években

Mivel még jócskán a felvilágosodás előtti időről van szó, az emberek a különféle csapásokban mindenképpen isteni jelet láttak. Érdemes egy vargabetűt tenni és röviden kitérni az 1740-es évek időjárására és elemi csapásaira. Elsőként le kell szögezni, hogy elenyésző adat maradt fenn a Jászság területére vonatkozóan. Azonban mégis érdemes foglalkozni ezekkel, mivel segítik a kút fontosságának megértését. A harmincas évek végét, negyvenes évek első felét az újra és újra visz-

⁷ Besenyi, 2010. 106. p.

⁸ Szántó, 1974. 71. p.

⁹ Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701-1800-ig. Budapest, 1970. 177. p. (továbbiakban: Réthly, 1970.)

¹⁰ Szántó, 1974. 71. p.

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL JNSzML) V. 617. Jászkisér. Hocce Protocollum Kisériense, Anno 1747. 90. p.

szatérő pestis jellemezte. 1738-39-ben Jászapátiban pestis tombolt.¹² A jászárokszállási Nemes Nagy János naplójából tudni, hogy 1740-ben az állatállományt tizedelte betegség, míg az 1740/41-es tél egészen májusig eltartott, és a takarmányban keletkezett jelentős hiány. Szintén Árokszálláson a vetések és a szőlők szenvedtek jelentős károkat a az 1743-ban tomboló szelektől.¹³ Jászberényben az 1744-es év búzatermése szűkösnek bizonyult. A lakosság számára a tanács osztott ki hat verem búzát.¹⁴ Ez év nyara pedig igencsak esős volt.¹⁵ Az 1745-ös év a Jászunkság számára történelminek bizonyult, megtörtént a redempció. Ez a jogi aktus azonban jelentős terheket is jelentett a lakosság számára. Az önmegváltás terhei hatalmasok voltak. 580 000 forint és 1 000 lovaskatona kiállítása. A terhek akkorák voltak, hogy Berényből 1748 tavaszán már inkább kiköltöztek egyes lakosok.¹⁶

Az anyagi terhek mellett az időjárással is meg kellett küzdeni. Jászapátinál a Holt-Tarna öntött ki.¹⁷ Nemes Nagy János erre az évre vonatkozóan bőséges terméstről írt,¹⁸ de a következő év ismét ínségesnek bizonyult. Jászberényben nagy hiány alakult ki búzából. „Látván a N Tanács a Lakosokk sok féle inségeket, Kivaltképpen a Kenyer dolgáb; jóllehet az országb Közönségesen a búzának köble 12 Marjason, s többon folyik, a Lakosakk mind azonaltal 3fton resolvaltatik, úgy mind azon által, hogy senkinek nyereségre való ne adattasik, hanem csak maga szükségére való.”¹⁹ Az árokszállási naplóírótól tudni, hogy az év vége enyhe és nedves volt.²⁰ Ez pedig kihatott a következő esztendőre. Hiszen az állatállományra is hatást gyakorolt, könnyebben elkaphattak betegségeket. Ez történt Jászapátin, ahol a tanács kihirdette, miszerint „Ki Ki tapasztallya, hogy az marhák sok

¹² Vándorfy János: Jász-apáthi város egyházának multja és jelene. Eger, 1895. 71. p. (továbbiakban: Vándorfy, 1895.)

¹³ Csikós Gábor: Nemes Nagy György jászszági naplója 1759-1769 (1820). Szolnok, 2017. 43-44., 48. p.

¹⁴ MNL JNSzML V. 1.a. Jászberény. Prothocollum Decisionum Senatorialium. 1744. május 13. 2. p.

¹⁵ MNL JNSzML V. 1.c. Jászberény. Hivatalos Tudósítások 1743-1744. 9. cs. 110. sz. – Kisériek levele Nemzetes Vitéz Takó Mátyásnak Jász Berénybe; MNL JNSzML V. 1.a. Jászberény. Prothocollum Decisionum Senatorialium. 1744. július 26. 6. p.

¹⁶ Bagi Gábor: A Jászkon Kerület társadalma a redempciótól a polgári forradalomig, 1745-1848. Szolnok, 1995. 22., 27. p.

¹⁷ MNL JNSzML V. 610 Jászapáti. Prothocollum Oppidi Jász-Apáthy. 1745. december 5. 15. p.

¹⁸ Csikós, 2017. 52. p.

¹⁹ MNL JNSzML V. 1.a. Jászberény. Prothocollum Decisionum Senatorialium. 1746. június 9. 20. p.

²⁰ Csikós, 2017. 54. p.

helyeken hullonak, azért senki idegen dögös helyrül marhát be ne hajcson, sótt még olly helyekén jországával ne-is jarjon, mert érde-
mes büntetését el veszi.”²¹ Nemes Nagy János 1747. évre vonatkozó
összefoglalója szerint a nedves telet hideg március, majd száraz és
meleg nyár követte, végül pedig sáskajárás pusztított.²² A gazdasági-
és környezeti terhek alatt a Jászság lakossága várta a javulást, jobb
körülmények elérézését.

A szakrális és a profán világ találkozása

A közösségeket ért jelentős csapások után a 18. század első felében
gyakran emeltek szakrális emléket hálából az isteni beavatkozásért.
Jászapátiban a korábban említett pestis megszűnésekor hálából ká-
polnát emeltek, amely oltárképén egy kronosztikon szerepelt. „a pes-
tIs MaLo erIplentI spIrltVI sanCto sInt aeVIternae LaVDes a laZlG-
bVs apatlensIbVs.”²³ (1739.)²⁴ Hasonló indítatásból az 1745-ig tartó
pestis elmúltával a szolnokiak emeltek kápolnát hálából.²⁵ A csapások
utáni hálaadás legelterjedtebb példája pedig az országszerte megtalál-
ható Szentháromság-oszlopok jelenléte.²⁶

Lényeges kitérni arra is, hogy a jégesőt megelőző napon volt
Szent László ünnepe. Összefüggés van a két esemény között, mivel
az uralkodóhoz köthető a vízfakasztó legenda, valamint László király
tiszteletére emelték az első kápolnát a 15. században.²⁷ A mélyen val-
lásos jászok az elemi csapás és a vízfakadás között azonnal kapcsola-
tot találhattak. Azonban, mint látható, a jégeső kapcsán nem említik a
források a vízfakadást. Felmerül a kérdés, hogy mennyire tekinthető
hitelesnek a szent kút történetében ez az esemény. Erre vonatkozóan
eddig egyetlen korabeli forrás került elő a jászapáti tanácsulési jegy-
zőkönyvből. „Jász Berényi Uraimék reqirálták, hogy mostani újjonan
Tamadott kútnál origalando Kápolnához kő alá Szekereket adnank,
áhová az N. Tanáts 15 Szekereket resolvált de most hamar nem lehet,
hanem üdővel el nem mulattyuk, csak a Szegénység a’ Szántás el
végezte.”²⁸ Vagyis mint nemrég keletkezett vízforrás, már Apátiban is
ismert volt a berényi segítségkérés által.

²¹ MNL JNSzML V. 610 Jászapáti. Prothocollum Oppidi Jász-Apáthy. 1747.
április 28. 28. p.

²² Csikós, 2017. 55. p.

²³ „A dőghalál csapásától megszabadító Szentléleknek örökkétartó dicséretet
zengjenek az apáti jászok.”

²⁴ Vándorfy, 1895. 73. p.

²⁵ Réthly, 1970. 171. p.

²⁶ Magyar Katolikus Lexikon 12. kötet. Seq-szentl. Szerk.: Viczián János.
Budapest, 2007. 976. p.

²⁷ Besenyi, 2016. 8. p.

²⁸ MNL JNSzML V. 610 Jászapáti. Prothocollum Oppidi Jász-Apáthy. 1747.

Itt ki kell térni Mátraverebély-Szentkútra is. A Bocskai-szabad-ságharc idejére elpusztult mátraverebélyi templom 1709-re épült újjá. A búcsújáráshelyhez szintén kapcsolódik Szent László-legenda. Eszerint a kunok ellen harcoló vitézei a völgyben szomjaztak. Az uralkodó lovát megsarkantyúzta és a patkónyomból víz fakadt.²⁹ A Szent László-legendák között szerepel az éhező seregének imával szarvas és bölénycsordát hívó uralkodó is.³⁰ Dömötör Tekla a zarándoklatok és búcsúk vizsgálatakor arra jutott, hogy a mátraverebély-szentkúti gyógyulások 18. századi feljegyzése a zarándokhely tudatos fellendítését célozták meg.³¹ A vízforrás vallási színezetének gyors felerősödését segíthette az is, hogy 1737-ben egy jászberényi asszony élt át csodálatos gyógyulást Mátraverebély-Szentkúton.³² A gyógyító víz és annak fakadása több település hagyományában is megjelenik. Zalában egy férfinak Szűz Mária jelent meg álmában, míg Veszprémben a németek kérték a plébánosukat, hogy ásson kutat, hátha megjelenik benne Szűz Mária. A jezsuiták a 18. században Máriavizet szenteltek, amelynek gyógyító erőt tulajdonítottak.³³ Az 1805-ös canonica visitatio alapján ismert, hogy a később megépült szentkúti kápolna eredeti oltárképén a Szűzanya látható Szent Istvánnal és Szent Lászlóval.³⁴

Jászberény lakossága 1746-ban, vagyis a kút keletkezését megelőző esztendőben 6 203 fő volt.³⁵ 1780-ban a jászberényi kutakról az alábbiakat jegyezték fel: „Jász-Berényben egy kút sincsen olyan, melynek a' vize inni jó volna. A' Tisztelendő Pater Franciscanusoké még fával vólt róva, addig a' vize jó vala inni; de a' mióta kövel ki rakattatott, a' vize inni nem alkalmas.”³⁶ Annyi biztos, hogy 1762-ben még deszkával fedett volt a szentkút.³⁷

Zemplénben a kút helyének kiválasztásakor fontos szempont, hogy ne folyjék bele szennyvíz vagy trágyalé.³⁸ A Bács-Kiskun

október 14. 31. p.

²⁹ Chinorányi Ede: Mátraverebélyi Szentkút kegyhely története. Gyöngyös. 1929. 8-10., 17. p. (továbbiakban: Chinorányi, 1929.)

³⁰ Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Budapest, 1977. (2. kiad.) 295. p.

³¹ Dömötör Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. Budapest, 1981. 209. p. (továbbiakban: Dömötör, 1981.)

³² Chinorányi, 1929. 49-50. p.

³³ Limbacher Gábor: Gyógyítóasszony Nógrádban a XX. század végén. In: Ethnographia. 1995. 2. sz. 787-827. p.; 818. p.

³⁴ közli Besenyi, 2016. 8. p.

³⁵ Bagi, 2014. 223. p.

³⁶ MNL JNSzML IV. 1.b. Jászkun Kerület közigazgatási iratai. D. Capsa XIII. Fasc. 3. Nr. 19.

³⁷ Besenyi, 2016. 9. p.

³⁸ Ujváry Zoltán: Források és kutak a zempléni hegyvidéken. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 8. Szerk.: Komáromy József. Miskolc, 1969. 367-

megyei Hajóson kútásás során 3-4 méter mélységben találtak vizet. Jobb minőségű víz reményében pedig magasabb helyeken ástak kutakat.³⁹ Erdélyben szintén dombon kezdték meg a kútásást.⁴⁰ Fontos a kútásás szempontjából a vízállás is, rendszerint a legszárazabb időszaknak megfelelő vízmélységet veszik alapul.⁴¹

A víz, mint az élethez elengedhetetlen feltétel, a berényi kutak csekély száma, valamint a jégeső hatására megjelenő vízfakadás együttes hatása isteni jelként ragyoghatott a jászberényiek előtt. A későbbi kápolnadomb aljában fakadt forrást körbe deszkázták és zsindelemmel fedték be, majd még ugyanazon évben, ahogyan a jászapáti forrás is említi, megkezdték a szentkúti kápolna építését.⁴²

A kút keletkezése a természettudomány tükrében

Azonban van-e az eseménynek valós természettudományos háttere? Ahhoz, hogy a jégesőtől a vízfakadásig terjedő folyamat tisztázható legyen, meg kell vizsgálni a később emelt kápolna környékét. Az 1805-ös *canonica visitatio* feljegyzése szerint a kápolna „magas, száraz, és mindenféle veszedelemtől távoli helyen áll, a város vízen túli szélső részén, [...]”⁴³

Érdeemes megfigyelni az ifj. Bedekovich Lőrinc által készített, 1816 körüli térképet, amelyen Jászberény azon területét rajzolta fel, amelyen a szent kút is található. Jól látható a „Zagyva derék” elnevezéssel a folyó medre, valamint a Zagyva kiöntése, amely nagyobb területet fed le. E kiöntés közvetlen közelében található egy domb, amelyen kereszt áll. A később felépült templom előtt kb. 40 méterre állt a domb, rajta kereszttel,⁴⁴ amelyet 1925-ben elhordtak.⁴⁵ A térképen látható, hogy a domb és a templom között található a szent kút.

1. ábra. MNL JNSzML XV. 1.a. JKK 1816. Fasc.2. Nr. 1192. – Jászberény szentkúti részének térképe 1816 körül

388. p.; 369. p. (továbbiakban: Ujváry, 1969.)

³⁹ Bereznai Zsuzsanna – Schön Mária: A hajósi sváb parasztság hagyományos munkakultúrája. In: Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve 23. Szerk.: Bárh János. Kecskemét, 2007. 77-264. p.; 204. p.

⁴⁰ Magyar Néprajz nyolc kötetben. VIII. kötet. Társadalom. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. Budapest, 2000. 236. p.

⁴¹ Ujváry, 1969. 371. p.

⁴² Bagi, 2014. 286. p.

⁴³ Besenyi, 2016. 8. p.

⁴⁴ Besenyi, 2010. 107. p.

⁴⁵ Besenyi, 2016. 7. p.

Bár a szentkúti templom sokáig épült, és építése gyakran megakadt, egy dolog biztos volt: a helye. Ahogy a 20. század elejéről származó képeslapon is látható, a templom egy partosabb, magasabb részre épült. Feltehetően már az építők is óvni akarták a Zagyva esetleges kiáradásaitól.

2. ábra. Verseghy Ferenc Művelődési Központ Képeslaptár 0576. sz.

Mindebből arra lehet következtetni, hogy a szent kút helye volt a legalacsonyabb pont azon a részen, ami a Zagyva kiöntési területén kívüli esett. „Június 28-án este 10-kor, anélkül hogy a vihart dörgés vagy villámlás előzte volna meg, váratlan gyorsasággal az eget baljósan fekete felhők borították be. Pillanatokon belül megeredtek az ég csatornái, melyekből nem annyira eső, mint inkább tojás, sőt ökölnagyságú jégáradat zuhogott a szerencsétlen városra.”⁴⁶ A historia domus vonatkozó része újfent ide citálva jól mutatja, hogy egy villámárvízről lehetett szó. Sajnos a helyi és járszági források csekély száma nem enged következtetni az 1747-es évre, illetve a nyár csapadékosságára, mindazonáltal feltételezhető, hogy a talaj már telített lehetett vízzel. Ezt támasztja alá Réthly Antal időjárásí gyűjteménye is. E szerint márciusban még országszerte jég volt a folyókon, a tavasz hűvös és csapadékos volt, áprilisban pedig Békés megyében hófúvásokat tapasztaltak.⁴⁷ Az erre érkező hirtelen jégeső és zivatar csak az utolsó cseppet jelenthette. Az áradásnak nem kell olyan mértékűnek lennie, hogy megszokott kiöntési területén túllépjen, és arról korabeli feljegyzések születhettek volna. Azonban elegendő lehetett ahhoz, hogy a talajvízre akkora nyomást gyakoroljon, hogy az fakadóvíz formájában megjelenjen.⁴⁸ Mint a bevezetőben is szó esett róla, 4 méter mélységben találták a Pieta-szobrot, vagyis a forrás mélyítésébe, kút kialakításába kezdtek a fakadóvíz megjelenésénél.⁴⁹

Összegzés

A szóban forgó időszakban a felvilágosodás még nem jelent meg Magyarországon. A barokk vallásosságot mélyen átítatták a hiedelmek és a babonák is, amelyek mélyen áthatották az emberek mindennapjait. A magyarországi boszorkányüldözések csak a 18. század végére szorulnak vissza. A boszorkány pedig kapcsolatba hozható a kedvezőtlen időjárással, ahogyan a szegedi boszorkányok az akkori szárazsággal. A babonákon túl már a vallásos hagyományokhoz kapcsolódva jelen

⁴⁶ Szántó, 1974. 71. p.

⁴⁷ Réthly, 1970. 176-177. p.

⁴⁸ Hajagos Imre: Árvédelmi tapasztalatok. In: Vízügyi Közlemények 1917. 4-6. sz. 268-289. p.; 272. p.

⁴⁹ Besenyi, 2010. 106. p.

voltak a csodák, melyekkel az ismeretlent magyarázta meg a kor embere. A jeleket, intelmeket és álmokat az angyalokhoz, a különféle csapásokat (így a természetit is) az ördöghöz, boszorkányokhoz, garabonciásokhoz kötötték.⁵⁰ Így az éppen László-nap után érkező rendkívüli jégeső, valamint a vízfakadás azonnali válaszreakciót váltott ki a jászberényi szemtanúkból.

Mindezek mellett pedig fellelhető egyfajta tudatosság is arra, hogy a számukra különös eseményt hogyan lehet gyakorlati célokra felhasználni. A fennálló gazdasági helyzetben a lakosok „ügyesen dekódolták az isteni jelet”, és sikerrel készítettek egy új kutat, amely a várost szolgálhatta, míg a szent kútból származó víz gyógyító erejét⁵¹ valószínűleg a víz jobb minősége jelenthette.

⁵⁰ Dömötör, 1981. 56-67. p.

⁵¹ Besenyi, 2016. 8. p.

DOKUMENTUMOK SZABÓ IMRE REFORMÁTUS
ESPERES, BUDAPEST-FASORI LELKIPÁSZTOR
1951-BEN TÖRTÉNT LEMONDATÁSÁRÓL

DOCUMENTS ABOUT THE FORCED
RESIGNATION OF IMRE SZABÓ, REFORMED
DEACON, PASTOR OF THE BUDAPEST-FASOR
CONGREGATION IN 1951

Vezsenyi Péter

BFL II. Iratörző főosztály, főosztályvezető-helyettes, főlevéltáros,
tanácsos

ÖSSZEFOGLALÁS

Szabó Imre (1891–1955) a Budapesti Református Egyházmegye első esperese és több mint huszonnyolc évig a Budapest-fasori Református Egyházközség¹ lelkipásztora volt, aki a huszadik század első felének megrázkódtatásai, és saját életének tragikus fordulatai ellenére is végig az evangélium hűséges szolgája maradt. Életműve maradandó nyomot hagyott a magyar reformátusság 20. századi történetében, de az egyháztörténet-írás a mai napig adós maradt lelkipásztori és egyházszervezői szolgálatának alapos feltárásával és értékelésével.²

Abstract

Imre Szabó (1891–1955) was the first deacon of the Reformed Presbytery of Budapest and pastor of the Budapest Fasor Reformed Congregation for more than twenty-eight years, serving the Gospel faithfully throughout the upheavals of the first half of the twentieth century and

¹ Szabó idején előbb Budapesti *Református Egyház VI–VII. kerületi Parókiális Kör*, majd Budapest Vilma királynő úti (Fasori), később pedig Budapest Gorkij-Fasori Református Egyházközség.

² Életéről eddig megjelent: DRASKÓCZY ISTVÁN: Szabó Imre, a Budapesti Református Egyházmegye első esperese. *Mezőszilas*, 1968.; NAGY ZSOMBOR: Szabó Imre, a Budapesti Református Egyházmegye megszervezője és első esperese. In: *Reformátusok Budapesten. I. köt.* Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. (továbbiakban: NAGY, 2006.) 579–590. p.; Naplóit 2001-ben jelentette meg lánya, Szabó Imréné Szabó Éva: *Ég, de meg nem emésztetik. Szabó Imre, a Budapesti Református Egyházmegye első esperese. Naplók 1914–1954.* Szerk.: Szabó Julianna – Erő Zsuzsa. Bp., 2001. (továbbiakban: SZABÓ – ERŐ, 2001.)

the tragic turns in his own life. His oeuvre left a lasting mark on the 20th century history of Hungarian Reformed Christianity, but church history writing has so far failed to thoroughly explore and evaluate his pastoral and church-organizing ministry.

Kulcsszavak: Szabó Imre, lelkipásztor lemondatása, reformátusság

Keywords: Imre Szabó, pastor's forced resignation, Reformed Christianity

Szabó Imre 1923-ban lett a Budapest-fasori reformátusok lelkipásztora.³ Közel három évtizedes pásztori-tanítói szolgálata nyomán az egyházi élet kivirágzott. Ez idő alatt férfi és női bibliaköröket szervezett, kitartóan oktatta a konfirmandusokat, szívén viselte a gyermekmisszió ügyét – a gyermekek vasárnap reggel úgynevezett gyermek-istentiszteleteken vehettek részt. Személyesen látogatta a gyülekezet presbitereit, kiépítette a családlátogató hálózatot, és kiemelt figyelmet fordított a szegénygondozásra.⁴ Gyülekezeti lapot indított Fasori Harangszó címen. Számos prédikációs kötetet adott közre, igehirdetéseit nyomtatásban is terjesztették.⁵ Az egyes szolgálati ágakat tíz munkaterületre osztotta, mivel a nagy lélekszámú fővárosi gyülekezetben szükség volt a szerteágazó feladatok hatékonyabb szervezésére.⁶ A református nevelés iránti elköteleződésének köszönhető, hogy felajánlására a fasori templom mögötti kertben, az egykori tanonciskola átalakított épületében kezdhette meg munkáját a Julianna Református

³ NAGY, 2006. 582. p.

⁴ 1935. őszi munkaterv. – *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Budapest (továbbiakban: RL) C/105* (= Szabó Imre iratai, 1910–1955) 1. kisdoboz.; MILLISITS MÁTÉ – MILLISITS-SZILÁGYI ERZSÉBET – SÜLYOK JUDIT – SZÁSZ LAJOS: Felépítés. In: „...a templomnál is nagyobb van itt.” Szemelvények a Budapest-Fasori Református Egyházközség és a 100 éves Fasori Református Templom történetéből 1913–2013. Szerk.: Millisits Máté. Bp., 2013. (továbbiakban: MILLISITS et al., 2013.) 66–68. p.

⁵ MILLISITS et al., 2013. 93. p. Prédikációs kötetek pl. SZABÓ IMRE: Íme, a magvető kiméne vetni. Előadások, prédikációk, bibliamagyarázatok 1918–1928. I–II. köt. Bp., 1928.; SZABÓ IMRE: Ismerd meg magad. A Budapest-fasori templomban 1931. szept. 20-tól nov. 1-ig elhangzott 14 beszéd és szabadelőadás a Tíz parancsolatról. Bp., 1931. Több nyomtatott igehirdetése is megtalálható *személyes hagyatékában*. – *RL C/105* 1–2. kisdoboz.

⁶ *1923-ban 2341 egyházttag szerepelt a fasori gyülekezet választói névjegyzékében. A Budapesti Ref. Egyház VI–VII. ker. Parochiális Körnek 1923–24. évi választói névjegyzéke*. – *RL A/3e* (= Budapesti egyházmegye iratai, egyes egyházközségekre vonatkozó iratok) 6. *nagydoboz*. NAGY, 2006. 583. p.

Elemi Iskola 1926-ban.⁷ De mint református lelkipásztor, a sokrétű feladatok között is, az igehirdetést tekintette elsődleges feladatának. Az 1925 őszi készített munkatervében azt írta, hogy a „gyülekezeti munka szívének” tartja a prédikálást.⁸ Annak célját pedig így határozta meg: „Vetés és plántálás, az Úr Jézus Krisztus uralma alá hajtása a megváltott lelkeknek, a benne való növekedés, az Isten igéjének érvénye és uralma a lelkeken, s az egyház által a fővárosban.”⁹ Minden bizonnyal ez a fajta missziói hév vette rá arra, hogy idővel még nagyobb – és talán túlságosan is nagy – terheket vegyen magára.

A közegyházban való szerepvállalásának előzményeként ismerünk kell a korabeli Budapest református gyülekezeteinek helyzetét. A főváros területén alakult gyülekezetek 1931-ig ugyanis szervezeti-egyetlen nagy budapesti egyházközségbe tömörültek, amelynek kormányzását a száz fős presbitérium látta el. Az első világháború után a budapesti egyházközség lélekszáma már százezer körül járt, és az évek során ez a szám tovább növekedett. Emiatt az akkori vezetés úgy látta, hogy megérett az idő a budapesti egyházszervezet átalakítására: a helyi gyülekezetek önálló egyházközséggé alakítását és egy budapesti egyházmegye létrehozását tűzték ki célul. Szabó Imre elkészítette az 1932. január 1-jével felállított önálló Budapesti Református Egyházmegye területi beosztását, majd választás útján ő maga lett annak első esperese.¹⁰ Ezt a tisztséget, akárcsak a fásori lelkészi szolgálatot, 1951-ig töltötte be. Esperessége alatt Budapesten új református gyülekezetek alakultak, templomok és iskolák épültek, szeretetotthonok jöttek létre. Esperesként sokat tett a református egyházi sajtó megújításáért – ez irányban tett erőfeszítéseinek egyik gyümölcse volt az 1934 és 1944 között megjelenő Református Élet című hetilap, amelyben ő maga is többször publikált.¹¹

⁷ RÉBAY MAGDOLNA: A Julianna Református Elemi (Általános) Iskola (1926–1948, 1992–). In: Reformátusok Budapesten. II. köt. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. 879. p.

⁸ Munkatervzet 1925 ősziére. – RL C/105 1. kisdoboz.

⁹ Munkatervzet 1926. okt. – dec. 31-ig. – RL C/105 1. kisdoboz.

¹⁰ A Budapesti Református Egyházmegye 1932. évi január hó 6-án tartott alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve. Bp., 1932. 4–8. p. – RL A/3a (= Budapesti egyházmegye iratai, jegyzőkönyvek) I. köt., 1932–1934.

¹¹ Az 1930-as évek elején alakult például a Budahegyvidéki Református Egyházközség, a Külső-józsefvárosi Fiókegyházközség, vagy éppen a Pasaréti Missziói Anyaegyházközség. Ekkor épült – a teljesség igénye nélkül – a Szabadság téri, a Pozsonyi úti vagy a pasaréti templom, a Julianna Református Elemi Iskola, amelyről már tettünk említést, és a Lónyay utcai Református Gimnázium. SZABÓ IMRE: A református Budapest. I. Templomok. Bp., 1940.; NAGY, 2006. 584–585. p.

A fasori reformátusok lélekszáma a két világháború között folyamatosan növekedett, ezért szükségessé vált 1937-ben egy újabb lelkipásztori állás megszervezése. Ez nem pusztán a fasori gyülekezet igénye volt, hanem egyúttal kötelezettség is: egy korábbi egyházkerületi szabályrendelet előírta, hogy a 10 ezer főt meghaladó református egyházközségek 1936. december 31-ig további egy lelkipásztori állást kötelesek szervezni.¹² Ráadásul Szabó Imre erejét, figyelmét egyre jobban elvonták az esperesi teendők, ezért kevésbé tudott odafigyelni a fasori gyülekezet ügyeire. Az 1934 őszére összeállított munkatervében önkritikusan vallja meg: „Fájdalmasan kezdem érezni, hogy az esperesi teendőim erőm és időm nagyobb részét veszik igénybe, semhogy a fasori lelkipásztori feladatokat jól elvégezhetném. Iparodom erőfeszítésekkel az egyensúlyt fenntartani, de inkább csak önáltatás és látszat fenntartása ez. Nem lehet esperesnek és lelkipásztornak lenni egyszerre valamelyik, vagy mindkettő hátránya nélkül, különösen itt, Budapesten.”¹³ Ezért jelentett nagy segítséget számára a református egyház korábbi ifjúsági missziói lelkészének, Dobos Károlynak az érkezése, akivel később nagyon jól együttműködtek a szolgálatban. A presbitériumhoz írt búcsúlevelében, 1952-ben így jellemezte a kettőjük között kialakult baráti-szolgatársi kapcsolatot: „mint Dávid Jonathánnal, úgy egybeforrott a lelkünk Krisztusban”.¹⁴ (Ld. a 3. sz. dokumentumot.) Az új lelkipásztor egyébként sem volt ismeretlen a Fasorban, hiszen már 1930-tól szervezte a gyülekezetben folyó ifjúsági munkát, és mint a Keresztyén Ifjúsági Egyesület utazó titkára, számos gyülekezetben megfordult országszerte.¹⁵

A második világháború és a zsidóüldözések Szabó Imrét, mint budapesti református esperest, határozottan kiállásra készítették. Felemelte szavát a zsidóüldözések ellen, és az evangélium szerinti magatartásra szólította fel az egyházi és állami vezetőket ebben a kérdésben. A fasori templomban 1943 nagypénteken elhangzott igehirdetésében keményen ostromozta saját korának képmutató vallásosságát. Prédikációját kinyomtatták, de azt a cenzúra nem engedte nyilvánosság elé tárnai, mert az indoklás szerint „megjelenése és terjesztése a

¹² A Dunamelléki Református Egyházkerület 1934. évi november hó 17. és következő napjain tartott rendes közgyűlésének és 1934. évi bírósági üléseinek jegyzőkönyve. Bp., 1934. 48., 81. p. – RL A/1a (= Dunamelléki Református Egyházkerület iratai, közgyűlési jegyzőkönyvek)

¹³ 1934. őszi munkaterv a fasori egyházban. – RL C/105 1. kisdoboz.

¹⁴ Az eltávolítás dokumentumai. Jegyzőkönyv a Fasori Református Egyházközség presbitériumának 1952. január 16-án megtartott rendes üléséről. 2. p. – RL C/105 2. kisdoboz.

¹⁵ KISS RÉKA: Ifjúság, gyülekezet, társadalmi missziók: Dobos Károly lelkipásztor élete. In: Reformátusok Budapesten. I. köt. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. 630–632. p.; NAGY, 2006. 585. p.

hadviselés érdekeit” érintette volna. Ebben az ígehirdetésben Szabó Imre egyebek mellett a következőket mondta: „Nincs olcsóbb megoldás, mint elmarasztalni egy népet a Krisztus véérért, de szemébe nem nézni annak a ténynek, hogy minden nép fellázadt Krisztus ellen, és először kiirtotta magából. [...] Aki bűneinkhez nyúl, vagy a kor bűneihez, aki a bálványaihoz nyúl, vagy gyönyöreireihez, azonnal szembeszáll a Krisztussal. Olyan vallást eltúr e kor, mely az embert isteníti, de amelyik a hitetlenséget leleplezi, az pusztuljon. Olyan vallást kedvel, amely szolgálatába adja magát az érdekeinek – az nagy segélyben is részesül, de olyan Krisztus, aki a hatalmasoktól is engedelmisséget kíván és töredelmet, az nem korszerű.”¹⁶ Az 1944. június 16-án tartott egyházmegyei közgyűlésen felemelte szavát a budapesti reformátusokat ért megpróbáltatások miatt, és sürgette a deportálások leállítását. Felszólította a kormányzatot arra, hogy „szüntesse meg azt a rémületet, ami ma már a nemzet lelkében tesz kárt”.¹⁷ A közgyűlésen jelent volt Bereczky Albert, aki később a kommunista államhatalom egyházpolitikai érdekeit kiszolgáló dunamelléki püspökként lett ismert. Bereczky javasolta, hogy a közgyűlés terjessze a kormány elé Szabó Imre esperesi jelentésének azt a részét, amelyben kérte a deportálások leállítását. Az indítványt a közgyűlés nagy többséggel leszavazta. Ennek oka az volt, hogy a szöveg felterjesztése kényelmetlen lett volna a közgyűlésen elnöklő egyházmegyei gondnok, Tasnádi Nagy András számára. A fasori gyülekezetben is gondnoki tisztséget viselő Tasnádi ugyanis a Magyar Élet Pártjának tagja és ebben az időben a képviselőház elnöke volt, korábban pedig – igazságügyi miniszterként – ő terjesztette a törvényhozás elé a második zsidótörvény javaslatát.¹⁸ Szabó Imre tehát nem tudta elérni a deportálások leállítását, de azt sikerült véghez vinnie, hogy az üldözött zsidó és zsidó származású keresztyén gyermekek részére svéd védettség alatt álló gyermekotthonokat létesítsen. A Julianna iskola alagsorában is működött egy ilyen otthon, ahol zsidó családoknak, köztük mintegy negyven gyermeknek tudott menedéket nyújtani.¹⁹

A háború utáni években külső és belső támadások indultak a református egyház hivatalban lévő vezetőivel szemben. A kívül-

¹⁶ Ábel vére és Krisztus vére. 1943. április 23-án, nagypénteken, a fasori ref. templomban elmondotta Szabó Imre esperes. Budapest, 1943. 5–6. p. – RL C/105 2. kisdoboz.

¹⁷ SZABÓ – ERŐ, 2001. 413. p.

¹⁸ Országgyűlési almanach az 1939–44. évi országgyűlésről. Szerk.: Haeffler István. Bp., 1940. 326–327. p.

¹⁹ Szabó Imre feleségével és Éva lányával együtt ezért az áldozatvállalásért 2003-ban megkapta a Jad Vasem Intézet Világ Igaza kitüntetését. MILLISITS et al., 2013. 103–107. p.; NAGY, 2006. 587–588. p.; SZABÓ – ERŐ, 2001. 183–185. p.

ről jövő nyomás az egyre nagyobb hatalmat birtokló baloldali pártok, míg a belső szorítás az egyházi megújulást hangoztató, politikai támogatással rendelkező egyházi ellenzék felől érkezett.²⁰ Szabó Imre a háború után megszervezte a budapesti egyházi épületek helyreállítását, és nagy odaadással végezte a börtönmisszió nehéz szolgálatát.²¹ De hamarosan ő is érezkelhette, hogy a politikai átalakulás mellett az egyházon belül is megkezdődött az erőviszonyok átrendeződése, és ezáltal körülötte is elkezdett fogyni a levegő. Az első támadás belülről, Bereczky Albert környezetéből érkezett, ahol hamar beszédtema lett a Tasnádi Nagy Andrással való állítólagos összejátszása az 1944 júniusában elhangzott esperesi jelentés leszavaztatása kapcsán. Emiatt már 1946 őszén követelték tőle az esperesi tisztségről, valamint a fasori lelkipásztori szolgálatról való lemondást. Később Szabó így emlékezett vissza az eseményekre: „Én el voltam szánva, hogy elvethetnek a jelentésem miatt a nyilasok, arról sejtelmem sem volt, hogy Tasnádinak milyen kényelmetlen lehetett ez a jelentés. Ő lehetett megdöbbenve a legjobban, hogy a zsidókérdés így került elő. Mégis, később a gyanúnak azzal az árnyékával illettek, hogy én ezt Tasnádival előre megbeszéltem. Soha egyetlen esperesi jelentésemet nem mutattam meg előre senkinek se, csak most Feri bácsinak [Benkő Ferenc egyházmegyei gondnok – V. P.], ő meg az övét nekem.”²²

Az egyházpolitikai erőviszonyok átrendeződésének látványos mozzanata volt Ravasz László távozása. A Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke 1948. május 11-én, Rákosi Mátyás nyomására mondott le tisztségéről. (Ravasz előtt távozott hivatalából az egyházkerület főgondnoka, Lázár Andor is, akinek lemondását egynapos fogva tartás előzte meg.) Ravasz László helyére Bereczky Albertet választották meg püspöknek, akit Rákosi kívánságára Ravasz maga ajánlott utódának. A főgondnoki tisztséget botránys körülmények között – a szintén baloldali politikai kapcsolatokkal rendelkező – Kiss Roland fasori presbiter szerezte meg.²³ Szabó Imre ekkoriban még igyekezett bizakodva tekinteni a politikában és az egyházvezetésben zajló folyamatokra. Az 1948. október 8-ai egyházmegyei közgyűlésen a következőket mondta a személyi változásokkal kapcsolatban: „A kormányzat ez esztendőben gyorsabb tempójú demokratizálódást tűzte ki programjául, a különösen az egyházban megbúvó reakció ellen indított erős támadást. Tudomásul hozta egyházunk vezető-

²⁰ KISS RÉKA: Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig. In: Reformátusok Budapesten. II. köt. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. (továbbiakban: KISS, 2006.) 1373–1378. p.

²¹ NAGY, 2006. 588. p.

²² SZABÓ – ERŐ, 2001. 179., 185. p.

²³ HATOS PÁL: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Bp., 2016. 270–274. p.; KISS, 2006. 1377. p.

inek is, hogy működésüket nem tartja demokratikusnak, s ennek a tárgyalásnak lett a következménye, hogy Lázár Andor egyházkerületi főgondnok lemondott tiszteréről április 2-án. Majd másfél hónap múlva Dr. Ravasz László püspökünk, ki ez év őszén készült nyugdíjba menni, az egyház érdekében valónak látta, hogy püspöki tisztségét letegye. Nem csak a visszavonulása, de annak hirtelen, váratlan, szinte rapid menete lesújtott és megdöbbentett mindnyájunkat. Akik kevesek hamarabb tudtuk az elhatározásokat és átvajúdtuk heteken keresztül az eseményeket, sokáig tartott, míg hozzászoktunk a gondolathoz, s kitapogattuk félig vakon az eseményekből az Isten gondolatait, amelyek ebben az esetben sem a mi gondolataink voltak, hogy Ravasz László visszavonulását mi módon fordítja Isten az Ő egyháza javára. [...] Az egész nyarat azután az új püspök és főgondnok választás körül kialakult szenvedélyek, nyugtalanságok és higgadt mérlegelések töltötték ki, és egyensúlyozták egymást. S a gyülekezeteknek többségében az Úr megmutatta, hogy Bereczky Albertet rendelte az Ő népének és pásztorainak, hogy e nagyon megkeskenyedett úton előtünk járjon. Bizalommal köszöntjük és támogatjuk őt, mert ha nem őszintén tennénk, inkább elhagynánk az esperesi székét.”²⁴

Közel egy esztendővel Ravasz lemondása után, 1949. április 30-án Kiss Roland megkörményezte Szabó Imrét azzal, hogy elvállalná-e a tiszántúli püspökséget. Szabó ezt azonnal visszautasította, és még aznap nemleges választ adott Nagy Miklós volt kultuszminisztériumi államtitkárnak is, aki ugyanezzel a kérdéssel fordult a budapesti espereshez. A két megkeresés világos üzenetet hordozott: az esperes-lelkipásztor jobban tenné, ha önként menne el a fővárosból. A Budapestről való távozás gondolata akkor még nagyon távol állt Szabó Imrétől, de az egyre szűkülő mozgásteret érzékelve elkezdett hátrébb lépni: 1949 decemberében lemondott az Országos Református Lelkészegyesületben és az Országos Református Presbiteri Szövetségben betöltött elnöki tisztségéről.²⁵

Az állampárt igényeit kiszolgáló új egyházi vezetésnek a budapesti esperessel szembeni ellenséges érzülete az 1951-es zsinati ellenállásban csúcsonodott ki. Az egyházvezetés szándéka ellenére ugyanis Szabó Imrét titkos szavazás útján – a zsinati tagok által köröztetett nem hivatalos jelöltlistáról – beválasztották a Zsinati Tanácsba. A hivatalos jelöltlistán Szabó neve nem szerepelt, mégis ötven szavazatot elnyerve került a testületbe. Az egyházvezetésnél emiatt „betelt a pohár”, mert Szabóval szemben előbb már azt is nehezményezték, hogy az Irányelvek című esperesi körlevélben felhívta a budapesti egyházmegye lelkipásztorainak figyelmét a kommunista diktatúra

²⁴ A Budapesti Református Egyházmegye 1948. október 8-án tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. 3. p. – RL A/3a 4. kisdoboz

²⁵ NAGY, 2006. 589. p.; SZABÓ – ERŐ, 2001. 182., 431–432. p.

kárvallottjai (elsősorban a kitelepítettek) felé való szolgálat fontosságára.²⁶ A hosszú, reménytelennek látszó küzdelmek felőrölték erejét, és az egyházszervező esperes korábbi nagy lendülete egyre inkább alábbhagyott. Ennek lenyomata például az 1951. november 18-ai naplőbejegyzés, amelyben a következőképpen fogalmaz: „Felébredt bennem a vágy, hogy visszavonulva minden közéleti, egyházi, esperesi, zsinati, kerületi tevékenységtől a még hátralévő időt a gyülekezetben töltsöm: gyerekek, konfirmandusok, szószék, családlátogatás, evangelizáció, diakóniai szolgálat. Segíts rá Uram, úgy, hogy meg ne bánjam.”²⁷ Másnap, 1951. november 19-én Kiss Rolanddal folytatott háromórás megbeszélést az Irányelvek ügyében, november 26-án pedig a Dunamelléki Református Egyházkerület Elnöksége lemondásra szólította fel nem csak az esperesi tisztségről, hanem a fasori lelkipásztori állásról is. Naplója szerint ekkor már az Állami Egyházügyi Hivatalban is követelték mielőbbi távozását. Beszámol arról is, hogy Kiss Roland a november 26-ai tárgyaláson bizalmasan megjegyezte: nekik van szükségük Szabó lemondására, hogy azáltal az egyházvezetés tekintélye erősödjön az államapparátus előtt.²⁸

Szabó Imre még az egyházkerületi elnökséggel folytatott tárgyalásának napján, 1951. november 26-án megírta néhány soros levelét, amelyben bejelentette, hogy lemond zsinati tagságáról és az esperesi tisztségről. (Ld. 1. sz. dokumentum.) Másnap azt is közölte az elnökséggel, hogy kész megválni a fasori lelkeszi szolgálattól. (Ld. 2. sz. dokumentum.) Gondosan vezetett naplójából kiderül, hogy ez utóbbi volt a nehezebben meghozott döntés a számára. Sorsának alakulását Isten kezéből fogadta el, de még a lemondó nyilatkozat után, a november 29-én lejegyzett imádságában is így könyörög: „Hadd kérjem, ha szabad kérnem, tarts meg itt a Fasorban. Hadd tegyem jóvá, amit az esperesség miatt elmulasztottam.”²⁹

Decemberben az Egyetemes Konvent Elnöksége négyhetes ingyenes pihenést biztosított Szabó Imre számára a Mátraházán található református üdülőben.³⁰ Dobos Károly vidéki szolgálatáról hazatérve, december 1-én értesült a lemondásról. Másnap, a vasárnapi istentisztelet után, rendkívüli presbiteri gyűlést hívott össze a fasori templomban, ahol Benkó Ferenc gondnok tájékoztatta a jelenlévőket Szabó Imre távozásáról. A fasori presbiterek bővebb felvilágosítást kértek a lemondás okáról, illetve azt szerették volna elérni, hogy az esperesi tisztségről való lemondást az egyházvezetés válassza külön a

²⁶ NAGY, 2006. 590. p.; SZABÓ – ERŐ, 2001. 193., 208. p.

²⁷ SZABÓ – ERŐ, 2001. 197. p.

²⁸ SZABÓ – ERŐ, 2001. 198., 206. p.

²⁹ SZABÓ – ERŐ, 2001. 198. p.

³⁰ RL A/1b (= Dunamelléki Református Egyházkerület iratai, egyházigazgatási iratok (Püspöki Levéltár), (1748) 1790–1994) 3579/1951.

lelkipásztori szolgálattól, hogy Szabó Imre megtarthassa lelkészi állását a Fasorban. Kiss Roland nem adott valós magyarázatot a távozás okait firtató kérdésekre. A lelkipásztori állásból való távozás szükség-szerűségét pedig azzal magyarázta, hogy „rossz tapasztalatok vannak arra nézve, ha egy magasabb egyházi tisztségről lemondott lelkipásztor a helyén marad, mert ez a körülmény úgy annak személyét, mint az egyházközséget illetően – akaratán kívül – téves következtetések és helytelen felvetések megállapítására ad alkalmat.” Hangsúlyozta azt is, hogy az egyházi felsőbbség „az ügyek érdekében” további részleteket nem közölhet.³¹

Szabó Imre 1952-ben Budapesttől távol, egy Szabolcs megyei faluban, Bujban kapott lelkészi állást, ahol 1955-ben bekövetkezett haláláig szolgált. Az itt eltöltött néhány év nagy testi-lelki megpróbáltatásban telt az egykori esperes számára: a külvilágtól elzárva, anyagi nélkülözésben kellett leélnie utolsó éveit.³² A fasori gyülekezetnél és a presbitériumtól már csak levélben búcsúzható el, de az egyházvezetés még ahhoz sem járult hozzá, hogy a gyülekezetnek írt levelét nyilvánosan felolvassák.³³ A presbitériumnak címzett levelét Dobos Károly lelkipásztor az 1952. január 16-ai presbiteri gyűlésen olvasta fel. Aznap a testület Fekete Sándornak, Az Út című folyóirat szerkesztőjének lelkipásztori meghívásáról is döntött, aki Szabó Imre utódja lett az esperesi tisztségben is. Fekete személyében egy olyan ember került a budapesti református egyházszervezet és a fasori gyülekezet élére, aki tökéletesen kiszolgálta a kommunista államhatalom érdekeit.³⁴

A megnevezett presbiteri gyűlésről készült – nem hiteles – jegyzőkönyv egy példánya megtalálható Szabó Imre személyes hagyatékában, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában. Ezt a dokumentumot szöveghűen közöljük. (3. sz. dokumentum.)

DOKUMENTUMOK

1.

Szabó Imre bejelenti a Dunamelléki Református Egyházkerület Elnökségének zsinati tagságáról és esperesi tisztségéről való lemondását³⁵

³¹ Az 1951. december 2-án tartott rendkívüli gyűlésről Dobos Károly a december 19-ei gyűlésen tájékoztatta a presbitérium tagjait. Jegyzőkönyvi kivonat a Budapest-fasori egyházközség presbitériuma 1951. december 19-én tartott üléséről. – RL A/1b 3818/1951. 2–3. p.

³² MILLISITS et al., 2013. 121–122. p; NAGY, 2006. 590. p.

³³ A gyülekezetnek írt búcsúlevelét közli SZABÓ – ERŐ, 2001. 436–438. p.

³⁴ KISS, 2006. 1384.

³⁵ RL A/1b 3541/1951. 4. p. Kézrel írt fogalmazvány.

Főtiszteletű Egyházkerületi Elnökség!

Tisztelettel bejelentem, hogy az Elnökség által tudomásomra hozottak alapján, saját belátásomra a zsinati tagságról és az esperesi tisztségről lemondok.

Bpest 1951. nov. 26.

Szabó Imre

ref. lelkipásztor

2.

Szabó Imre bejelenti a Dunamelléki Református Egyházkerület Elnökségének, hogy kész lemondani a fasori lelkészi állásról³⁶

Főtiszteletű Egyházkerületi Elnökség!

Miután már úgy az esperesi tisztségről, mint a zsinati tagságról a tegnapi napon benyújtottam lemondásomat, tisztelettel bejelentem, hogy a Budapest-Gorkij-fasori lelkipásztori állásomat is kész vagyok más lelkészi állással elcserélni, vagy üresedésben lévő állásra meghívás útján elmenni.

Köszönetet mondva az Elnökségnek a lelkészi szolgálatom folytathatása érdekében irántam tanúsított jóindulatáért, maradok megkülönböztetett tisztelettel:

Budapest, 1951. november 27.

Szabó Imre

lelkipásztor

3.

A fasori presbitérium 1952. január 16-án tartott rendes ülésének jegyzőkönyve³⁷

JEGYZŐKÖNYV.

Készült 1952. január hó 16-án, Budapesten, a VII. Gorkij-fasor 7. sz. alatti Fasori Református Egyházközség Presbitériumának rendes ülésén.

Jelen voltak: Dobos Károly lelkészelnök, Szabó Lajos gondnok, Koós Ernő, Várady Pál, Ferkai Béla, Győrffy Miklós, Dési Nagy Lajos, Dr. Ilosvay Ernő, Fehérvári István, id. Márton Géza, Dr. Szabó Béla, Novajkay Géza, Moldvay Bertalan, Bárczy László, Hegedüs Nagy Lajos, Cserna Ferenc, Dr. Koczogh András, Balázs Imre, Zsoldos János, Kalmár János, Tóth Ferenc, Dr. Asztalos Ferenc, Oláh József, Makláry István, Szintay László, Saághy Pál, Sándor László, Bötykös István, Balogh János, Rásony Viktor, Dr. Fekete Gyula, Sárközy Sándor, Décsy Kálmán, Kutas Gyula, Nagy József, Dr. Harsányi György, Nógrádi Gyula, Dr. Buday Béla, Dr. Jankó András, Zseni

³⁶ RL A/1b 3559/1951. 1. p. Gépírásos levél, autográf aláírással.

³⁷ Az eltávolítás dokumentumai. Jegyzőkönyv a Fasori Református Egyházközség presbitériumának 1952. január 16-án megtartott rendes üléséről. 1–5. p. – RL C/105 2. kisdoboz.

László, Dr. Szabó Gyula, Elek Lajos, Solymossy Ákos, Bodor Lajos, Kovács László, Dencsi József, Paál Lajos, Kollonay Dániel, Dr. Keresztessy László presbiterek, valamint Kiss Roland egyházkerületi főgondnok, fasori presbiter, Dr. Victor János egyházmegyei tanácsbíró, Sebestyén Andor egyházmegyei főjegyző és Dr. Benkó Ferenc egyházmegyei gondnok.

Kimentésüket kérték: Molnár János, Gellér László, Fazekas Ernő, Dr. Sára Zoltán, Falussy György, Saághy József és Dr. Szenthe Lajos presbiterek.

1. pont:

Dobos Károly lelkészelnök a CXXV. zsoltár 1. versének eléneklése, igeolvasás (I. Thess. 5:12–23.) és ima után megnyitja az ülést.

Megállapítja a határozatképességet (50 jelenlévő presbiter). A jegyzőkönyv vezetésére Keresztessy László presbitert, hitelesítésére pedig Novajkay Géza és Dr. Szabó Béla presbitereket kérte fel.

Az ülés 3., nagy fontosságú pontjára tekintettel bejelenti lelkészelnök, hogy az ülésre meghívta az egyházmegye elnökségét is.

2. pont:

Dobos Károly lelkészelnök előterjeszti az 1952. évi választói névjegyzék jóváhagyására, hitelesítésére és felterjesztésére vonatkozó határozati javaslatot.

Presbitérium a javaslatot egyhangúlag elfogadja, s a választói névjegyzék jóváhagyását és az egyházmegyére való felterjesztését határozatilag kimondja.

3. pont:

Dobos Károly lelkészelnök bejelentette, hogy Szabó Imre lelkipásztor fasori lelkipásztori állásáról lemondott, és az alábbi levelet intézte a presbitériumhoz:

„Nagytiszteletű Presbitérium! Tisztelettel bejelentem, hogy a buji (Szabolcs megye) gyülekezet presbitériuma és gyülekezete is 1952. január 13-án lelkipásztorául meghívott. A meghívást Isten iránti mélységes hálával elfogadtam, és ezért a Budapest-Fasori lelkipásztori állásomról – ahol 28 évig szolgáltam Uramat, a Megváltó Úr Jézust – lemondásomat beadtam az illetékes egyházmegyei elnökséghez, aki azt elfogadta.

Nyugodjanak bele testvéreim ebbe az elhatározásba, mint ahogyan én is azt Isten kezéből elfogadva, belenyugodtam.

Jobb nékem, ha most eltávozom. Őrizze meg a Presbitérium higgadtságát, evangéliumi szabadságát, és a presbiteri szolgálatot hűséggel töltsé be.

»Viseljetek gondot magatokra és az egész nyájra, amelyben a Szentlélek titeket vigyázókká tett, az Isten Anyaszentegyházának legeltetésére, melyet tulajdon vérével szerzett.« (Ap.Csel. 20:28.)

Köszönetet mondok lelkipásztortársamnak, Dobos Károlynak, akivel, mint Dávid Jonathánnal, úgy egybeforrott a lelkünk Krisztusban. Köszönetet mondok a Presbitériumnak mindenkor megbizonyított hű támogatásáért. Áldást mondok a gyülekezet minden tagjára, és imádságomban hordozom Krisztusban való megújulásukat és üdvösséges életüket.

Kérem a kegyelmes Istent, hogy adjon helyembe lelkipásztort, akin az Úrnak lelke és a gyülekezet szíve egyformán megnyugszik.

Magamat és családomat imádságaitokba ajánlva, köszönt titeket testvéri búcsúcsókkal: Szabó Imre s.k. lelkipásztor, Budapest, 1952. január 15.”

Dobos Károly lelkészelnök bejelenti, hogy az egyházmegye elnöksége január 14-én kelt levelében közölte Szabó Imre lemondásának elfogadását, és Szabó Imréhez a következő szövegű levelet intézte:

»Nagytiszteletű Lelkipásztor Úr! F. évi január hó 9-én 3/1952. sz. alatt kelt levelére értesítjük, hogy buji lelkipásztorra történt megválasztása folytán a Budapest-Gorkij-fasori lelkipásztori állásáról lemondását az 1933. évi II. E.T. t.c. 26. paragrafus b/. pontja alapján elfogadjuk és a szükséges további intézkedéseket egyidejűleg megtesszük.

Amidőn eddigi szolgálati helyén hosszú időn át kifejtett érdemes munkásságáért őszinte köszönetünket ezután is kifejezzük, életére és további szolgálatára Isten gazdag áldását kérjük és atyafiságos köszöntéssel vagyunk: a Belső-Budapesti Református Egyházmegye elnöksége: Budapest, 1952. január 14. Dr. Benkó Ferenc s.k. ehm-gondnok, Dr. Victor János s.k. ehm. tanácsbíró, esperes h.«

Lelkészelnök a következő javaslatot terjeszti elő:

»A fasori egyház presbitériuma fájó szívvel veszi tudomásul Szabó Imre 27 és fél éven át volt lelkipásztora lemondását. Hálát ad a presbitérium a mindenható Istennek azért, hogy annyi esztendőn át Szabó Imrét a fasori gyülekezet számára pásztorul rendelte, általa a tiszta Igét hirdettette, nagyszámú felnövekvő nemzedék szívébe az Úr Jézus Krisztus ismeretét elplántálhatta, sokakat az élő hit és üdvösség útjára vezérelhetett s gyülekezetünk külső és belső építésének munkájában kegyelmesen felhasznált. Imádkozunk azért, hogy Isten kegyelme vezérelje továbbra élete útján, adjon neki testi-lelki erőt Isten országa építésére, s gondoskodjon kegyelmesen arról, hogy az általa itt hagyott munkamezőn tovább folyhasson a tiszta Ige magvetése.

Tőle pedig elköszönünk egyfelől a CXXI. zsoltár 1–3. és 7–8. verseivel, továbbá a Róm. lev. 8:28. versével.«

Dobos Károly lelkészelnök javasolja a lemondás elfogadását és a felolvasott javaslat határozattá kimondását.

Presbitérium az elnöki javaslatot egyhangúlag elfogadja és határozattá emeli.

Dobos Károly lelkészelnök átadja a szót a helyettes esperesnek, Sebestyén Andor lelkipásztornak, mivel a további intézkedés az egyházmegye feladata.

Sebestyén Andor esperes-helyettes felolvassa az 1933. évi E.T. II. t.c. 26. paragrafusának b/. pontját. Megállapítja, hogy a lemondás szabályszerűen történt és az idézett t.c. 29. paragrafusa alapján tett intézkedéseket bejelenti.

Presbitérium a bejelentést tudomásul vette.

Sebestyén Andor esperes-helyettes javasolja, hogy a most megválasztandó új lelkész meghívása legyen méltó az eddigi fasori lelkészek meghívásához és ez alkalommal is egyhangú meghívással töltsék be a presbitérium az állást.

Dr. Benkő Ferenc egyházmegyei gondnok elmondja, hogy múltban következett szokásához híven most azért jött el erre a presbitériumi ülésre, hogy elmondja ige szerinti látását a felmerülő kérdésekre nézve. Bár Szabó Imre távozása a gyülekezetből fájdalmas érzést vált ki, tudatában kell lenni annak, hogy a távozást a vezetőséggel folytatott beható megbeszélés és Isten előtti tusakodás előzte meg. Vonatkozik az a mostani sorsdöntő kérdésre is, mert jelentős gyülekezetről van szó. Ezt a kérdést az egyházkerületi és az egyházmegyei elnökség behatóan megtárgyalta. A fasori egyházhoz az lenne a legméltóbb, ha a megüresedett lelkészi állást egyező akarattal mielőbb és meghívás útján töltené be. Minthogy az egyház élete nem különíthető el a világ életétől, olyan méltó utódra van szükség, aki Isten igéjének a szolgálatára és az összhang munkálására egyaránt képes. Így alakult ki az az egyező gondolat, hogy Fekete Sándor lelkipásztort, az Út c. lap szerkesztőjét javasolja meghívni. – Fekete Sándor hitben járó áldott igehirdető, aki világi vonalon is kedvet talált. Híven szolgálja az Útban az Isten országa és a békesség ügyét. Ezért megválasztása egyaránt nyereség lenne az egyházközség és az Út számára. Kéri javaslatának elfogadását.

Dobos Károly lelkészelnök röviden beszámolt a január 14-i presbitériumi szűk körű megbeszélésekről, melyen az a vélemény alakult ki, hogy Fekete Sándor alkalmas a fasori lelkipásztori állás betöltésére. Az egyházi vezetők szaván keresztül meg kell hallani Isten szavát. Javasolja, hogy meghívás útján töltsék be a lelkipásztori állást. Nem akarja befolyásolni a presbitérium akaratát, de ő kész bárkivel együtt munkálkodni. Javasolja az egyházmegyei gondnok atyai tanácsának elfogadását.

Szabó Lajos gondnok a január 15-én a Frangepán utcai gyülekezetben – ahol Fekete Sándor hosszú ideig helyettes lelkészként szolgált – tett látogatásáról számol be és hoz onnan jó bizonyosságokat

Fekete Sándor személyére és szolgálatára nézve. Elfogadja a vezetők bölcsességét és ajánlását és az összhang megőrzése végett a maga részéről is elfogadásra ajánlja a javaslatot.

Kiss Roland egyházkerületi főgondnok ismerteti Fekete Sándor közegyházi működését, amelynek nagy szerepe volt abban, hogy az ígét ma is zavartalanul lehet hirdetni. Hivatkozik Fekete Sándor személyének bemutatása alkalmából Fekete Sándor személyes munkatársaira: Dr. Benkó Ferenc és Dr. Harsányi György, az Út jelenlévő munkatársaira és idézi Szabó Imre lelkipásztornak a véleményét Fekete Sándor megválasztásával kapcsolatban, amely szerint az egyházi sajtót gyülekezetszerűvé kell tenni, aminek egyetlen módja, hogy az Út szerkesztője egyben gyülekezeti lelkész is legyen; azt egyébként Fekete Sándor maga is több ízben kérte. Bizonyosságot tesz Fekete Sándor hitben járásáról, melynek szép bizonyága az általa szervezett szerkesztőségi imaközösség. Megválasztása esetén jobb lesz a sajtószolgálat és egyházkerületünk lapja. Az ajánlást a konventi, az egyházkerületi és az egyházmegyei elnökségek Dobos Károly lelkipásztorral folytatott alapos megbeszélés után teszik.

Ferkai Béla presbiter az új lelkipásztor személyére és sajtószolgálatára nézve tesz föl kérdéseket az elnökséghez.

Dr. Harsányi György presbiter belső meggyőződéssel javasolja az előterjesztett javaslat elfogadását, hálásan emlékezve meg arról, hogy a Szabó Imre lelkipásztor gyors lemondásával előállott tanácsalanságunkban jött segítségünkre az egyházi felsőbbség atyai jóindulatú tanácsával.

Dr. Victor János esperes-helyettes mint teológiai professzor tesz jó bizonyosságot Fekete Sándorról. Különös melegséggel ismerteti Frangepán utcai rendkívül nehéz szolgálatát és az onnan kapott jó híreket. Fekete Sándor szerény, odaadott életű ember, aki mindig csak a szolgálat lehetőségét kereste, nem a maga érvényesülését. Lelkészi szolgálata mellett tovább kell folytatnia nagyon nehéz szerkesztőségi munkáját, amiben nagy segítség lesz számára, ha a gyülekezetben lesz. Kívánja, hogy áldott választás legyen és hiszi, hogy Isten be fogja gyógyítani a múlt a megszakításából eredt sebeket.

Asztalos Ferenc dr. a javaslatot elfogadja és elfogadásra javasolja. Bár a törvény értelmében az állás betöltése sürgős, a különleges helyzet miatt sokan azt hitték, hogy bizonyos szünet után fog az új választás megtörténni. Úgy gondolja, hogy Szabó Imrének anyagi vonatkozásban is meg kell bizonyítanunk szeretetünket, és elköltözésének terheit, családi körülményeire való tekintettel, könnyítenünk kell. – Engedelmesen csatlakozik a javaslatához és bizonyosságot tesz Fekete Sándor hívő életéről, és csupán 39 éves nőtlensége miatt tesz észrevételt.

Kiss Roland egyházkerületi főgondnok válaszolva a felszólalásokra, kiemeli a fasori gyülekezet nagy jelentőségét, amelynek jogos igényei vannak és lehetnek a megválasztandó lelkipásztorral szemben. Véleménye szerint Fekete Sándor a kettős feladatot jól el fogja tudni látni, hiszen Szabó Imrének is több országos szolgálata volt. Nőtlenége ellenére ajánlja, mert életkörülményei miatt nem tudott eddig megnősülni csupán. Szerénységére jellemző, hogy ez ideig csak nagykállói segédlelkész volt. – A Szabó Imre elköltözésével kapcsolatos anyagi segítségre nézve ígéretet tesz, hogy azokról az egyházkerület fog gondoskodni minden tekintetben. A presbitérium gondoskodjék arról és imádkozzék azért, hogy a gyülekezet szeretettel fogadja új lelkipásztorát. – Egyben a következő határozati javaslatot terjeszti elő:

»1. Szabó Imre lemondásával megüresedett és betöltés alá kerülő II. számú lelkészi állás díjlevelét a presbitérium változatlanul érvényben tartja. – 2. Az I. és II. sz. lelkészi állások díjlevelei közötti különbséget a presbitérium megszüntetendőnek nyilvánítja. – 3. A presbitérium bizottságot küld ki, amely a közeljövőben hozandó határozat céljából készítsen javaslatot arra nézve, hogy az előző pontban foglalt határozat gyakorlatilag hogyan illesztendő bele az egyházközség költségvetésébe, továbbá az I. sz. állásra megválasztandó új lelkész javadalma is hány korpótlék beszámításával állapítandó meg, s esetleg milyen módosítások válnak szükségessé a költségvetésben ennek következtében. – 4. Ennek a bizottságnak a javaslatlétéle után fogja a presbitérium megtenni a szükséges lépéseket a II. sz. lelkészi állás díjlevelének megváltoztatása tárgyában.«

Dobos Károly lelkészelnök a Fekete Sándor meghívására vonatkozó javaslat elfogadása tekintetében felteszi a kérdést.

Presbitérium a határozati javaslatot egyhangúlag elfogadja és határozattá emeli Fekete Sándor lelkipásztor egyhangú meghívását.

A Kiss Roland egyh. ker. főgondnok által előterjesztett határozati javaslat tárgyalására az elnökséget Sebestyén Andor esperes-helyettes veszi át. Felteszi a kérdést a javaslat elfogadására.

Presbitérium Kiss Roland főgondnok javaslatát egyhangúlag elfogadja és határozattá emeli azzal, hogy ezáltal a két díjlevél közötti különbség megszűnik, a kiküldendő bizottság tagjaiul – Harsányi György presbiter javaslatára – az elnöki tanács és a pénzügyi tanács tagjait küldi ki és bízza meg a javaslat végrehajtásával.

4. pont:

Szabó Lajos gondnok indítványozza, hogy – megújítva az egyházközség volt gondnokának, néhai Nádas Gyulának már egy ízben tett ígéretét – vállalja el a gyülekezet Szabó Imre legkisebbik leánya³⁸ iskolai taníttatásának anyagi fedezetét.

³⁸ Szabó Piroska. NAGY, 2006. 582. p.

Presbitérium a javaslatot egyhangúlag elfogadja.

5. pont:

Dobos Károly lelkészelnök bezárja az ülést; imádsággal és a XXV. zsoltár 2. versének eléneklésével az ülés véget ért.

Kmf.

(Novajkai Géza)

hitelesítő

(Szabó Béla)

hitelesítő

(Dr. Keresztessy László)

jegyzőkönyvvezető

IMRE SÁNDOR LÁTLELETE „A MAGYARSÁG
BELSŐ ÁLLAPOTÁRÓL” (1914) S „A KÖZÖS
MUNKA LELKI AKADÁLYAIRÓL” (1923)

SÁNDOR IMRE’S VISION OF “THE INNER
STATE OF THE HUNGARIANS” (1914) AND
“THE SPIRITUAL OBSTACLES TO WORKING
TOGETHER” (1923)

Donáth Péter

professor emeritus, ELTE TÓK

ÖSSZEFOGLALÁS

A közlemény Imre Sándor magyar pedagógus, művelődéspedagógus két előadását adja közre rövidített formában. Imre Sándor alap gondolata a társadalmi megosztottság orvoslása érdekében a nemzettudatra nevelés volt.

Abstract

This publication is an abridged version of two lectures given by Sándor Imre, Hungarian educator and cultural educator. Sándor Imre’s basic idea was to educate people to establish a national consciousness in order to remedy social divisions.

Kulcsszavak: Imre Sándor, nemzeti együttműködés

Keywords: Sándor Imre, national cooperation

Imre Sándort – ahogy számos német nemzetnevelő teoretikus elődjét, kortársát is¹ – a társadalmi krízishelyzet, a magyar társadalom állapota, megosztottsága, s az ebből fakadó fenyegető kilátás fordította a nemzetnevelés, nemzetté nevelés elmélete felé. Már a Nagy Háború kitörése előtti fél évtizedben rendszeresen visszatért a magyar társadalom betegségeire. Ezek orvoslására, s a miattuk bekövetkező katasztrófák, megrázkódtatások elkerülésére, szánta a nemzetnevelés elméletét és gyakorlatát. Vállalkozása – a krízisek konszenzuális reformok révén való megelőzésére, *az egységes nemzettudat kialakítására – sikertelen maradt. Az* alább – terjedelmi okokból kisebb-nagyobb pontozással jelölt kihagyásokkal – közölt előadások között

¹ Lásd: Dévényi: Nemzetnevelő-parafrazisok, 47-49.

eltelt időszakban a helyzet nem sokat változott, s amennyiben mégis, a háború és következményei, a forradalmak és az ellenforradalom, a trianoni diktátumok stb. hatására semmiképp sem a társadalmi konszenzus irányába.

Így látta ezt Imre Sándor is. Ennek érzékeltetésére – s az egy évszázaddal ezelőtti magyar társadalom állapotának egy tudós kortárs általi jellemzésére – két előadás szövegét ajánljuk a folyóirat olvasóinak figyelmébe. *E semmiképp sem szívderítő szövegek ismeretében eldönthetik, hogy egy távoli és mai életünkötől idegen, alig ismert világról tudósítanak ezek, vagy van, amiben úgy érzik: de te tabula narratur (rólad/rólunk szól a mese).*

1. A magyarság belső állapota és nevelésünk feladatai (1914)

Imre Sándor az I. világháború kitörése előtt nem sokkal, 1914. június 5-én látteleletet készített a magyar társadalom belső állapotáról, s – a hallgatóságára tekintettel – hangsúlyosan a „középosztály”² helyzetéről az Országos Református Tanáregyesületben.

„A ma élők, a legidősebbek is, aligha látták annyira virágjában nemzetünk ősi nyavalyáját: az *egyenetlenséget*. Belső viszonyainkat jellemzi főképpen. Jellemzi állami életünk ziláltsága, azok a pártpolitikai ellentétek, amelyeknek távoli, bomlasztó hatása személyes érintkezés, még inkább hírlapok útján az egész társadalomban észlelhető.

Tele vagyunk *rendi* ellentétekkel. Elsőben is: élesednek az ún. *osztályellentétek*. Egymás jóhiszeműségében mindenik fél kételkedik, az együttérzés lehetősége mindjobban csökken. Szerencsétlen rang- és címéhség egész kasztszellemet teremt. Egyes foglalkozási ágagnak jóformán egész élete anyagi ellátásukért való küzdelemben telik; a nagy hivatalnokseregben az anyagi függés romboló hatása üti fel a fejét.³

Úgy látszik, élen áll már a sok *nemzetiségi ellentét* is, amelyben nekünk tisztán kell látnunk a magunk ellen meglévő, mindegy, hogy miként szított, de el nem tagadható gyűlöletet. Látnunk kell, hogy ennek az ellentétnek mik eddig, és még mik lehetnek a következményei, s észrevehetjük azt is, hogy a hivatalnok magyar és a földtulajdonos nem magyar viszonya az ország nemely részében milyen fordítottja kezd lenni annak, ami eddig volt.⁴

² Lásd ehhez: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 148-153., 224-254.; Kövér: A magyar középosztály-teremtés, 77-160.

³ Vö.: Gyáni – Kövér: *Magyarország társadalomtörténete*, 227-236.; Szalai Júlia: *A nem polgárosuló középosztály. Az „államfüggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Balassi Kiadó, Budapest, 2020. 95-111.

⁴ Itt elsősorban erdélyi tapasztalataira utalhatott Imre Sándor.

És nincs miért elhallgatnunk azt sem, hogy a *felekezetek is harcban állnak*. Az ellentétet itt sok minden élesíti és mélyíti. A küzdelemnek nem mindenik félen azonos a célja, de mindenik cél megérthető az illetők helyzetéből, történetéből és reménységeiből. S természetes, hogy a felekezeti ellentétek még fokozódnak majd, amint felnő az a nemzedék, amelybe belenevelte a katolicizmus a maga üdvözítő és nemzetet megőrző erejében való hitet, a görögkeleti és görögkatolikus egyház a vallás és a nemzetiség egységének gondolatát, a zsidóság a maga felsőbbrendű voltának, küldetésének hitében gyökerező erős önértékét. Ne feledjük: ma még az előkészület ideje tart, de már a végén járunk. Mi lesz akkor?⁵

A pártpolitikai, rendi nemzetiségi és felekezeti ellentétek sok bajt okoznak, minden együttes nemzeti munkát meggátolnak. ... [M] indezekkel az ellentétekkel sokszorosan átszövődnek a világnézeti ellentétek. Jelszavakban nyilatkoznak ezek is: rendesen konzervatívizmust, radikalizmust vetnek egymás szemére, nem törődve azzal, hogy mindkettőben mily tömérdek árnyalat van. Ezek azonban csak kevesekben tisztultak eléggé. Legtöbb ember, mint katolikus, vagy zsidó, nem a vallásában lévő világfelfogás tudatos érvényesítője, hanem egyszerűen csak egyházának tagja. ...

Ezeket az ellentéteket nem mindenki tartja bajnak. Úgy okoskodnak, hogy ezekből kerül majd ki a jobb, hiszen a harc erőt jelent és erőt fejleszt, majdcsak rendbejövünk. ... [A]rra hívom fel a figyelmet, hogy mily kevesen vannak a mély meggyőződéssel, komolyan harcolók, mily ingatagok sokszor az elvek, és hányszor szólal meg egy-egy goromba kiáltásban, vagy elhallgatásban a személyes érdek, s milyen a hatása ennek a küzdelemnek az emberek lelkére.

Nekem úgy tetszik, hogy a mai harcokban az emberek három nagy csoportra különülnek el.

Vannak, akik mereven ragaszkodnak valamely állásponthez, s tűzön-vízen átmennek érte. Ezek a *fanatikusok*. Sokan vannak s ez baj. A fanatizmus ugyanis nem azt jelenti, hogy valakiben erős a tárgyas alapú meggyőződés, hanem azt, hogy képtelen mindenoldalú megfontolásra, esetleg jobb belátásra. Az ilyenek szoktak vakon

⁵ Imre Sándor későbbi elszórt megjegyzései alapján úgy vélhette: mindhárommal kapcsolatos félelme beigazolódott. A görögkeleti és görögkatolikus lakosság jelentős része (a szerb, a román és kisebb részben a ruszin nemzetiségűek) „hütlenek” lettek a magyar államhoz, s nemzetállamaikhoz, ill. szláv testvéreikhez húztak. A forradalmak (különösen a Tanácsköztársaság) vezetői között felülreprezentált zsidó származásúak a hagyományos magyar állami tradíciókkal való gyökeres szakítást forszírozták. A politikailag aktivizálódott katolikusok a „keresztény-nemzeti” kurzus motorjaivá, s néhány református és evangélikus társukkal együtt, Imre Sándor VKM-beli ellehetlenítőivé váltak.

menni a vezérek után, ezek szokták mindjárt gaznak tartani a más-
véleményűt, ezek szórják a követ és sarat, sokszor vezényszóra, de
mindig meggondolatlanul.

Szintén sokakat jellemez a nagy bizonytalanság: nem tudják hová
csatlakozzanak, hol lenne jobb – nem a közügynek, hanem önma-
guknak. Ezek *tudatlanok, vagy gyávák* arra, hogy állást foglaljanak,
erélytelenek arra, hogy kitartsanak. Ezek tesznek lehetetlenné minden
következetes elvi harcot. Ezeket lehet megfélemlíteni. Ezek szoktak
minden lépésük előtt óvatosan körültekinteni, s ezek szokták cserben-
hagyni a becsületes embereket, mert félnek a becstelenek nyelvétől.
Ez nem pártatlanság, hanem a törtetésnek egy igen dísztelen fajtája.

Vannak – szerencsére – sokan olyanok is, akik talán részt véve
a küzdelmekben, talán távol minden ilyentől teljes meggyőződéssel
teljesítik a kötelességüket, küzdenek a jobbért egész erővel, s ere-
jüket nem fogyasztják meddő vitákkal, hanem összpontosítják nagy
dolgokra. ... De vegyük észre, hogy *az ilyen jóakarató, tárgyias gon-
dolkodású, rendszeren nyugodtabb vérmérsékletű emberek lelkében
mennyire szaporodik a keserűség, a csüggedés, a lemondás érzése
az állapotok láttára.* Ugyanaz a lelkiállapot mely időnként bizonyára
a pártok jóhízemű vezéreit is hatalmába keríti, mikor seregükön
végignéznek; amely elfog mindenkit, aki látja, hogy *az emelkedés-
nek, boldogulásnak nem a belső érték, hanem a pártosság a feltétele.*
Hányszor halljuk, hogy »nem érdemes dolgozni«, »bolond aki lelki-
ismeretes«, és más ilyeneket.

S ha a mostani közéleti harcaink ilyen eredménnyel járnak, mily
*bomlasztó hatása van annak az életnek, amelyet ma városaink foly-
tatnak! Csupa energiafogyasztó, erőt emésztő szokásokat látunk.* A
nagyozolás (erőn túl való költekezés) anyagi gyengüléssel jár. *Az élet-
mód csodálatos alakulása az egészséget teszi tönkre. A városi, megyei,
országos közélet szemlélése a léhaságot, felületességet, szempontnél-
küliséget neveli.* A színpad, a hírlap, a regény sokszor megvesztegető
ügyességgel a tartalmatlan, alacsony belső életre szoktat, mert az
ilyenek sikerét ábrázolja. ...

Amit elmondtam, jórészt *a középosztályra* vonatkozik, de nem
nehéz elgondolni: mi része van ebben a felső köröknek, s miként
jelentkezik a hatása az alsóbbakban. ... [N]ézhetjük-e mi, tanítók,
mindezt nyugodtan? ...

Az iskola... nem zárhatja el magát a közélettől, mert ennek a
tanítók maguk is részesei, s a közélet ezeket is alakítja. Nem hunyhat
szemet a külső hatások előtt, hiszen tanítványain folyamatosan ezeket
látja, s józanul a munkáját csak ezekhez fűzheti. A jelen feltétlenül
érvényesül a munkánkban, csak az a kérdés: hogyan? Azt merném
mondani, hogy *a létező közviszonyok érvényesülésének két foka van:
a tanító részéről öntudatlan, naiv módon való érvényesítése, meg a*

céltudatos felhasználás. Erre a tudatosságra segít a nemzetnevelés gondolata. ...

A jobb jövőt csak jobb emberek teremthetik meg. Olyanok, akik nem a széthúzást, hanem a kölcsönös megértést erősítik. Akik erős meggyőződésűek, de éppen ezért a másét is megbecsülik. Akik a maguk érdekét nem hagyják, de másnak azért gáncsot nem vetnek. Akiknek a közélet bajai fájnak, de azért lemondóan félre nem vonulnak. Olyan emberek, akik tisztán látnak, a jelent ismerik, a jobbat akarják és dolgozni is tudnak. Tehát: akik *erősek* testben, értelemben és akaratban. Jók, azaz nemes lelkűek, jóakaratók és igazságosak. *Munkások*, azaz nemcsak követelnek és bírálják, hanem a szükségletek kielégítésében maguk is teljes erővel részt vesznek. Ennek feltétele: fel kell ismertetni a széthúzó részekkel az érdekek közösségét, a bomlasztó erő helyére az egyesítőt kell tenni. Bizonyos, hogy *ez nem egyedül az iskolai nevelés feladata*, mert az a társadalom életének csak egyik tevékenysége. De a társadalmi tevékenységek mind hatnak egymásra, s köztük a nevelés a legmagasabb rendű. Nekünk ezt így kell vallanunk, s ezen az alapon a magyar nevelés mai feladatát összefoglalóan úgy kell fogalmaznunk: *nemzetté való nevelés.*⁶

Nemzet csak ott van, ahol megvan az emberekben az összetartozás tudata. Az a *nemzeti tudatosság*, amely... ezen a mi földünkön most hiányzik mindazokból, akik csak a maguk pártja, rendje, nemzetisége vagy egyháza tagjaival tudnak együtt érezni, mindenki másban legyőzni való ellenfelet látva. A nemzeti tudatosság azt jelenti, hogy az ember teljesen ismeri azt a kört, amelyben neki életét le kell élnie; azt a viszonyt, amelyben a nemzet, mint egész a többiekkel van, s amelyben a nemzet részei vannak egymással. *Megérti* tehát, *hogy a részeknek együtt van közös feladatuk*, s azon belül mindenik résznek csak részlet a munkája, de azt egyetemes jelentőségének tudatában kell elvégzenie. Csak a nemzeti tudatossággal együtt fejlődik ki az emberben a *közös munkára való képesség és készség.* ...

[A] nemzetnevelés elve alapján ma nem holmi részletreform, viláért sem tantervfoldozgatás a legfontosabb, hanem pusztán nevelési alapon, egységes alapelvből felépülő művelődési politika. Olyan, amely nem egyes városok vágyakozásai és kijárásuk szerint állít iskolákat, hanem országos szükséglet szerint alkotja meg a szükségleteket kielégítő *iskolaszervezetet*, ebben teremt összhangot, kitöltve hézagait, és lenyesve túlhajtásait.⁷

A Nagy Háborúhoz vezető szarajevói merénylet előtt bő három héttel Imre Sándor ezt a „boldog békeidők” sémájába aligha illeszthető, inkább *a válságok felé sodródó országra jellemző – képet festette kollégái elé a magyarországi közletről*, s abban a (számára oly

⁶ Imre Sándor itt – ha általánosan is – a maga krédóját is körvonalazta.

⁷ Imre: Háborús élet, 13-17. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

fontos) középosztály szerepéről. *Felvázolta ugyanakkor a nemzetté való nevelés általa szükségesnek és lehetségesnek vélt útját is: az egységes alapokból induló művelődéspolitikai programját, mely egy szükségleteket kielégítő összhangzatos, hézagmentes iskolaszervezet révén, s a feladatait az egységes nemzeti jövő érdekében tudatosan teljesítő tanítóság/pedagógusok által valósulhat meg.* Erre ösztönözte hallgatóságát, s bízta saját magát is. Ám – mint a fentiekben láthattuk – a világháború, a forradalmak s az ellenforradalom nemigen nyújtottak teret az ilyen nagyívű elképzeléssel kísérletezőnek.

2. A közös munka lelki akadályai (1923.)⁸

Miután Klebelsberg Kuno gr. Imre Sándort 1922. szeptember 18-án de facto eltávolította a VKM-ből, s megfosztotta reformtervei akárcsak részleges megvalósításának lehetőségétől is, a kényszerszabadságot államtitkárnak szembe kellett néznie azzal, hogy áldozatkész munkája s legjobb igyekezete ellenére vajon miért nem sikerült terveihez kellő számú és súlyú szövetségest megnyernie a nemzetté nevelés – általa mindennél fontosabbnak tekintett – céljának megvalósításához.

Grafomán tanáremberként privát feljegyzéseiben, családjának szánt memoárjaiban és nyilvános előadásaiban újra és újra mérlegelte magáramaradásának és művelődéspolitikai vereségének okait. Ezek egy részét a saját kapcsolatteremtő képességének fogyatékosságaiban és esetleges személyes ellentétekben vélte felfedezni. Ám a helyzet reális felmérése alapján fontosabbnak tartotta az általános társadalmi/szociológiai/szociálpszichológiai feltételek hiányát egy ilyen nemzeti szintű együttműködéshez.

Az eredetileg az MPT ülésén, 1923 áprilisában előadott alábbi szöveg plasztikus képét adja az akkor magát teljes joggal megbántva érző, levert, borús szemüvegén át szemlélődő/szemléltető (ám céljairól lemondani nem hajlandó) Imre Sándor képét a magyar társadalom kooperativitásának hiányáról.⁹

„1. Minden közösség akkor teljesíti az előtte álló feladatokat, ha tagjai együtt dolgoznak a közös célért. ... A közös célra irányított, együttes munka: a nemzet önfenntartó tevékenysége; ebben mindenkinek egyesülnie kellene. Ezért a nevelésnek – a *nemzetnevelés* értelmében – mindenkor az a feladata, hogy kifejlessze azokat a tulajdonságokat, amelyek a tömérdek részletből álló, szakadatlanul folyó, számtalan ember agyát és kezét foglalkoztató munka egyöntetűségét lehetővé teszik. Így áll elénk, mint megvalósítandó a nemzeti közös-

⁸ Imre: Háborús élet, 190-209.

⁹ Imre Sándor utóbb „a közös munka lelki akadályai” címmel 1927-ben a „Társadalomtudomány” 1927/3-4. számában, majd 1942-ben a „Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés” c. kötetben publikálta a szöveget. (Imre: Háborús élet, 190.)

ségbe tartozás tudata, s a közös, szervezett munkára való képesség és készség. ... Minden gondolkodó ember azt panaszolja, hogy közös feladatok kiszolgálására, a munkában való egyesülésre képtelennek látszunk. A közvetlen okot is egyképpen mondják: *azért nem folyhat itt rendszeresen a közös tevékenység, mert hiányzik a benső egység, nincs egyetértés, együttérzés.* Ez a tény nyilvánvaló, okai azonban nem egészen világosak...

A nemzet benső egységének, az együttes munkának az akadályai lelki életünk egész területén mutatkoznak: ismereteink anyagában és gondolkodásunk módjában (ismerés), érzelmi világunkban (érzés), cselekvésünk forrásaiban és módjában (akarat).

2. *Az ismeretek anyagában az a legfontosabb hiányunk, hogy nem ismerjük eléggé a nemzet helyzetét:* sem a helyzet okait... Ezért sorunkat a magyarság legnagyobb része nem érti. *A háború után bekövetkezett romlást valami hirtelen ránk szakadt szerencsétlenségnek, vagy csupán szomszédjaink gonoszságának, a nagyhatalmak tájékozatlanságának tulajdonítják,* ahogyan pl. a háború kitörésekor is egyáltalában nemcsak a leginkább tanulatlan emberek nézték teljesen értelmetlenül azt a soha nem képzelt szerencsétlenséget, és várták pár hónap alatt a dicsőséges befejezést. ... [A sok aluliskolázott mellett]... az ún. művelt középosztály nemzeti önismerete, igen fogyatékos.¹⁰ ...

A nemzetek közötti helyzetünket akkor sem ismertük, amikor még Ausztriával volt kapcsolatunk, nem gondoltuk meg, hogy a nagyhatalmi állást minek tulajdoníthattuk, csak – jogosan – méltatlankodtunk amiatt, hogy a mi erőnknek kijáró megbecsülésben nem részesülünk. Most meg nem eszmélünk arra, hogy... kicsinységünk és gyengeségünk valami egészen más életrendet követel. Megcsonkításunk, a régi Magyarország népességének politikai szétszakadása teljesen megváltoztatta minden más, irántunk érdeklődő néppel való viszonyunkat. ... (E) tájékozatlanságnak az a szomorú következménye, hogy igen sok emberrel, egész nagy rétegekkel nem lehet megértetni országos szükségleteket; a közvetlen, személyes érdek döntő hatalmát egyetemes szempontok sem tudják meggyengíteni. A múltból nem tanulunk, még a közvetlen múltból sem, és így nem nézünk előre, még a közeli jövőbe sem, mert *nincs történelmi érzékünk.* Rendesen nem veszünk észre közvetlen előttünk, körülöttünk lévő, sokat jelentő tüneteket sem, mert *a valóság iránt nincs érzékünk.* ...

Nem kisebb fogyatkozásunk, hogy *a társadalom különböző részeinek a műveltségében nagy különbség van.* ... Szemléltető példa erre a középosztály és a föld népe között feltűnő nagy távolság mindennemű tanultság, rendszeres tudás szempontjából, nemkülönben

¹⁰ V. ö.: Márai Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1993. 106.

az ipari munkásságnak és a nemzet többi részének történelmi, közgazdasági, világpolitikai ismereteiben, ezek mennyiségében és anyagában... Hiány és egyoldalúság minden oldalon van. Igen lényeges kérdésekben az átlagosan művelt emberek is felettebb tájékozatlanok, s ez a tájékozatlanság sokszor éppen olyan területen a legnagyobb, amelynek ismerete nélkül a nemzet többi részének élete, törekvése, lelkülete idegen marad előtte. S mindezekhez számíthatjuk... a felekezeti szempontok okozta tudásbeli különbségeket is. ... *Akiknek nem közösek az alapvető ismereteik, és kivált, akik nem ismerik egymás gondolatvilágát, azok természetesen nem értik meg egymást, nem tudják összeegyeztetni az érdekeiket, mert nem ismerik az érdekek természetes kapcsolatait.* ...

Ismereti hiányaink sorában különös figyelmet érdemel a *társadalmi és közgazdasági ismeretek helyzete a magyar közműveltségben.* ... A mezőgazdasági népességnek közgazdasági és társadalmi kérdésekben való tájékozatlansága, másfelől meg a szervezett munkásság osztálytudatossága súlyossá teszi a középosztály e nemű tájékozottságának hiányát. Ha immár csak önámítással mondhatja is magát a középosztály a nemzet vezető, azaz közdolgokban irányt jelölő, legerősebb hatású részének, ebből annyi még igaz, hogy a vezető szerepért folyó küzdelemben a középosztálynak előnye van. *A régi középosztály állásfoglalásán, törekvésén, megértő vagy elzárkózó magatartásán fordul meg, a fokozatos haladás tudatos öhajításának és az erőszakos, gyors változtatás ösztönének állandó küzdelme.* A középosztály fogalma azonban nagyon szétfolyik, célszerűbb a főiskolai végzettséggel jelölni meg azokat, akikre itt elsősorban gondolnunk kell¹¹...

A másik oldalon a munkásság aránylag nem nagy, de szervezett táborában az évtizedes rendszeres oktatással már kifejlesztett osztálytudatosság annál erősebb, mert ezt a személyes gyökerű osztályérdeket a társadalom szervezetének sajátos elmélete tudományosan is igazolni törekszik. A munkásság a párt útján szerzett ismereteinek egyoldalúsága miatt nem eszmél arra, hogy amit neki a társadalomról, ennek törvényszerűségeiről tanítanak, az a jelenségeknek csak az egyik magyarázata, igazolásra váró, részben máris tévesnek bizonyult, emberformálta gondolatrendszer.¹² A munkássággal szem-

¹¹ Gyáni – Kövér: Magyarország társadalomtörténete, 230., 244-248.

¹² A Tanácsköztársaság egykori vezetői közül többen, pl. a kommunista Lukács György, emigrációjukban nem így látták a helyzetet. Lásd pl. „Az intellektuelek a szervezeti kérdésről”, az „Osztálytudat”, „Miért nem bukkott el a magyar proletárdiktatúra” c. írásait. (*Lukács György publicisztikája*. Szerk. Mesterházi Miklós. Lana-Info, 2019-2020. <https://www.lana.info.hu/lukacs-gyorgy/lukacs-gyorgy-muvei/lukacs-gyorgy-publicisztikaja-1920-1929/> 2021.06.06-i letöltés)

benálló oldalon pedig többnyire csak annyit tudnak erről az egészről, hogy idegen és veszedelmes.

*A munkástábor reakciót és elnyomást gyanít mindig, valahányszor a nemzetre hivatkoznak, a nemzet érdekét említik. A másik félen pedig, még ma is igen sokan, nemzetellenesnek és felforgatónak gyanítanak mindenkit, aki akár a szocialisták társadalomelméletével, vagy törekvéseivel, akár egyáltalában társadalomtani kérdésekkel foglalkozik. Ilyes megítélés fenyeget mindenkit, még ha nem szocialista is, vagy nem tartozik az ún. radikálisok közé, hanem csupán annyit mond, hogy a nemzet érdekében, már csak a védekezés kedvéért is, szükséges észrevennünk, ami a régi rend különböző bírálóinak fejtegetéseiben, vagy állításiban igazság, s kötelességünk megvizsgálni, mi lehet bennük, ami annyi hívet csoportosít köréjük.*¹³

Egyébként ebbe a gondolkörbe tartozik annak felemlítése is, hogy *a művelt emberek* a nemzet sorsára nézve döntő kérdésekben rendkívül eltérően gondolkodnak, s éppen a *társadalomtudományi kérdésekben két táborra oszlanak*. ... A XX. század első másfél évtizedében a társadalomtudományok radikális művelői körül jókora tábor keletkezett, ez állandóan a jelen kérdéseivel foglalkozott, a legújabb irodalom eszméit fogadta el és terjesztette, igen széles, a tudományos élettől nagyon messze lévő körökben is. A régi középosztálynak társadalmi kérdésekkel évtizedek óta foglalkozó tagjai pedig még akkor is alig-alig találtak munkatársakra, érdeklődő tanítványokra a Pató Pálok, s Petőfi-rajzolta nemesek és nem nemesek közömbös táborában. Így aztán aránytalanul kisebb azok száma, akik – mondjuk így – a hagyományos magyar alapon a társadalom kérdéseivel rendszeresen foglalkoznak.¹⁴ ...

A fejlődés és a forradalom különbségét sokszor fejtegetik, de még nem látják elegen, hogy ahol a fejlődés megakadt, ott a forradalom előbb-utóbb bizonyosan elkövetkezik. Ez a tájékozatlanság vagy egyoldalú tájékozottság teszi a nemzet különböző részeit egymás sorsa iránt közömbössé, és az erő érzésében kíméletlenné. Így történhet meg, hogy osztályuralmat vetve egymás szemére, mindenik fél osztályszempontokat érvényesít annál erélyesebben, minél fejlettebb az osztálytudata. Arra azonban egyik fél sem gondol, hogy az osztályérdekek kíméletlen érvényesítésének, már az érvényesítés szándékának is, mi a hatása a másik félre. Jellemző példákat nyújt erre az 1918 óta eltelt évek története, s úgy látszik, a példák sorának még nem értünk a végére, mert itt saját kárán sem okult senki, nemhogy a másén.

¹³ Imre Sándor itt is utal az általa is tapasztalt félreértésekre, rágalmazásokra, bizalmatlanságra.

¹⁴ Imre Sándor – vélhetően – túlnyomórészt magát is ebbe a kisszámú körbe sorolta.

Csak néhány szóval említem, ... hogy *nincs emberismeretünk*. ... Ilyen nyugtalan időben érthető, ha nem az érték higgadt megállapítása dönti el az egyes munkakörök betöltését, hanem ezer egyéb szempont. De a magyar ember máskor is ritkán találja el, kiben bízzék, s ki iránt legyen bizalmatlan. ... *(G)gyakran nem a megfelelő emberek jutnak a közbizalomtól függő helyekre, ezért a közéletben nem lehet elég tervszerűség, és sok a tervtelenség. Nem a szakértelem, hanem igen sokszor a tudatlanság szab irányt. Sok erő elkallódik, külföldre megy, vagy nem azt csinálja, amit a legjobban tudna.* ...

3. *Gondolkodásunkban* van az oka, hogy az előbbi pontokban előadott tárgyi hiányok pótlása eddig nem sikerült. ... *[N]em gondolkodunk eleget és elég rendszeresen.* ... Adattudásunk van, gondolkodni azonban nem szoktunk rajta, tehát az újonnan észlelt jelenségeket nem tudjuk mihez kapcsolni... A felületes gondolkodás eredménye a hiszékenység, ... hiszen az embereket is azért nem ismerjük meg kellően, mert felületesen megfontolás nélkül ítélünk róluk. Így jutnak uralomra gyors egymásután különböző jelszavak... Arra sincs időnk, ... hogy a divatos, sűrűn hallható kifejezéseket mélyebben megfontoljuk. ... Felületességünkől táplálkozik egy s más ún. magától értetődő igazság is, pedig ezeknél veszedelmesebb ellensége nincs a haladásnak, tehát az újjáépítésnek sem. ...

Ma már történelmi példa erre a háború előtti időből a függetlenségi és 48-as párt tetszetős szólamainak hatása éppen a színmagyarság magatartására, és ennek következményei. Ilyen magától értetődő igazság volt a háború kezdetén a nemzet egységének hirdetése, emiatt nem figyeltünk eléggé az idegen célú szervezkedésekre. *Ilyen most pl. az a nagyon komoly ajkáról is elhangzó állítás, hogy tiszta nemzeti állam vagyunk. Ilyen a »kultúrfölény«* hangoztatása, s félő, hogy ezek és hasonlóak miatt az ezekben megnyugvókat majd újabb kellemetlen meglepetések érik.¹⁵ ...

Minél nagyobb tömegek jutnak szóhoz az ország sorsáról való tanácskozásban, annál inkább tudnivaló, hogy az elmélyedő gondolkodás fogyatékosága két irányban is megnehezíti a tervszerű építést. A megszokotthoz való csökönyös ragaszkodás nem enged előre lépni, új feladatot felismerni, s szelídebb, gorombább szavakkal felforgatónak bélyegez mindenkire, aki mélyebben gondolkodik, bajt lát, és javítani akar. Ezzel az ilyeneket elidegeníti, s oktanul felidézi az erőszakos változtatás gondolatát. ... A forradalmaknak és ellenforradalmaknak az egyén lelkületében található forrásai között a gondolkodás felületességének ezek a következményei is figyelmet érdemelnek.

Ide tartozik..., hogy *nincs határozott vezető gondolatunk. Egyes csoportoknak, osztályoknak, felekezeteknek van, de mindenik leg-*

¹⁵ Nevek említése nélkül Imre Sándor itt elsősorban Klebelsberg Kunora és Kornis Gyulára utalt.

főbbnek, kizárólagosnak tartja a magáét. *Ezek a vezető gondolatok nem alkalmasak arra, hogy az egész nemzet egyesüljön bennük*, nem fogják át az egészet, nem a nemzet egyetemes, végső céljára mutatnak, ehhez mérve szűkkörűek. Mindezeknek egyesülniük kellene egy tiszta, emelkedett és felemelő eszményben, simulniuk kellene egy mindent szabályozó közös gondolathoz. Ennek az eszménynek... a nemzet múltjából és jelenéből kellene kinőnie, s az élet biztosításának, a jövő kedvezőbb alakításának útját mindnyájunk számára kijelölnie.

Köztünk azonban nem fűzi egybe *nemzeti idealizmus* a sokféle gondolkodású emberek kisebb-nagyobb körű munkásságát, s ezért nincs egyesítő középpontja a sokféle érdeknek és iránynak. Nyilván azért nincs, mert tagadhatatlan, hogy ma azok az egyének és családok vannak rosszabb helyzetben, akik életüket az újjáépítés szükségleteihez alkalmazzák (nem nyereszkednek, nem mulatoznak, nem gyűlölködnek, terhek alól nem bújnak ki). Ezek példája nem vonz, ezt csak a legmagasabb rendű erkölcsösség teszi lehetővé, s ezért az így élők kivételek.

Nagy általánosságban szomorúan találó az a megállapítás, hogy gondolkodásunkat nem vezeti nemzeti céltudatosság, mert összefoglaló képességünk fejletlen. Nem dolgozunk részletes munkaterv szerint, nem gondoljuk el apróra az eszmény megvalósításának módját, mert az *elemző képességünk* fogyatékos. A következmény nyilvánvaló: *középponti gondolat* hiányában nincs mihez mérnünk tapasztalatainkat és szándékainkat, nem lehetünk következetesek. ... Nem tudunk távolba nézni, távoli célú munkát huzamosan végezni. Nem tudjuk a napi feladatunkat állandóan magasabb érdekből tekinteni. Kicsinyesek vagyunk, s mindezt élünk nemzetül jóformán ötletszerűen, alkalmi elhatározások esetlegességei szerint.

Az egyetemes cél, közös vezető gondolat hiánya miatt érdeklődésünk is rendszertelen. ... (S)okan mintegy »azért sem« törődnek bizonyos kérdésekkel, mert azokkal olyan emberek foglalkoznak, akik nekik személyük, vagy pártállásuk miatt (a pártot itt nemcsak politikai pártnak értve) idegenek, kellemetlenek, avagy a tárgy maga ilyen. Jellemző példa erre, hogy némelyek soha nem veszik kezükbe a másik párt lapját, nem hallgatják meg az ellenfél beszédét, nem olvasnak más világnézetű, más tudományos felfogású könyvet... S annál nagyobb ismereti és gondolkodási hiányaink jelentősége, mert eme fogyatkozásainknak a lelki élet egységénél fogva érzelmi együttjárói is vannak, és azok az együttes munka nehézségeit még fokozzák.

4. *Az érzelmi élet* számtalan jelenségét lehetne itt sorra venni, de voltaképpen mindent megmondtunk, ha megállapítjuk, hogy mai életünkben feltűnő *az alsóbbrendű, társadalomellenes érzelmek uralma*,

másfelől pedig jórészt ennek következtében *sokféle érzelmi ellentét* szinte oldott kívévé tesz bennünket.

A nemzet sorsára nézve alapvető jelentőségű, hogy milyen emberek adnak irányt a mások után igazodók nagy tömegének. Annál jobban lehetséges a közös munka, minél értékesebb emberek a vezetők. *Az értéket pedig a köz szempontjából mérjük: milyen a viszony valaki lelkében az önszeretet, a személyes érdek szolgálásának ösztöne és a másokra való tekintet parancsai között. ...*

Elfogulatlan ember tévedés nélkül állíthatja, hogy *a mai közszellem az önzés szelleme. Az önzők még a legönzetenőbb ember útjában is ott állnak*, intézkedéseiket megnehezítik, a közjót célzó tevékenységüket már az első lépésnél vagy az utolsónál más irányba terelik. Ezért van közöttünk annyi kedvét veszített jóra való ember és feltartott fejű haszontalan, ezért igazol az utókor annyiszor (néha csak pár év kell ehhez) elvetett és kigúnyolt terveket.¹⁶ ...

[A]z önzés mai tobzódása megmagyarázható. Következménye pedig természetes: *az emberek között immár nem verseny folyik, hanem dulakodás. Ebből a finomabb érzésűek eleve félrehúzódnak, önként átengedik a teret, vagy önemésztő küzdelmet folytatnak a régi, nemes fegyverekkel az igazságért, a jobbnak az elvnek a győzelméért – s a sorsuk rendesen a letipratás, az elfajult harcban a tér mindig a durvábbé marad.*¹⁷

Az önzők... megtanulják a mások ellen való küzdelem legsikeresebb módját. Felfedezik és használják az önzők, törtető, irigyek ősi fegyverét: a *gyanúsítást és rágalmazást*. ... Megrontják a másikat, az útjukban állónak a hitelét azok előtt, akiknek a véleményén az illetőnek a sorsa megfordul. Így volt ez az első forradalom alatt és a bolsevizmus hónapjaiban, s így folyt abban az időben is, amelynek a legtisztább erkölcsösség és legmagasabb értékek uralomra juttatása volt történelmi hivatása.¹⁸ A mai felnőttek mindezt átértékelték, s ismernek példát eleget, olyat is, hogy a szerepek cserélődtek: a vádlottból lett bíró, s a bíróból vádlott; olyan példát is, amelyben a két szerep a színnek változásával is ugyanaz maradt. Az egymásra gyorsan következő hullámokban némely ember mindig felül, az árral úszók között volt, ő tudta hogyan. A másik pedig mindig alul, a megrágalmazottak közé került, mert sohasem tagadta meg önmagát. *Aki most a benső megújulásra gondol és a közös munka akadályait szeretné elhárítani, annak legfőbb akadályul a gyanúsítás és rágalmazás szörnyű pusztításait kell felismernie.* Ez az önzők kezében biztos hatású mérge:

¹⁶ Imre Sándor itt arra is utal, hogy nem egy kezdeményezését a VKM-ben előbb elvetették, majd elővették és sajátjukként megvalósították.

¹⁷ A saját sorsára is utalt itt Imre Sándor.

¹⁸ Itt az ellenforradalmi korszakkal kapcsolatos reményeire, várakozásaira, s csalódásaira utalt Imre Sándor.

következménye nem mindig halál, de a legtöbbször harcképtelenség és mindig a társadalomellenes érzelmek erősödése. ...

A gyanúsításnak és rágalmazásnak ezt... a bomlasztó hatását még elősegíti az ún. jó emberek betegsége, az *erkölcsi gyávaság*: a hatalmasok, a nagyhangúak előtt való meghunyászkodás... Sok jó ember hallgat megdöbbenve és megdöbbenően olyankor is, amikor a megrágalmazott igaz embert a másik ember bátor szava is megmenthetné, s ezt a szót éppen nekik kellene kiejteniük. Sokan alkalmazkodnak mindenféle helyzethez, körültekintők a megalkuvásig. »Nem avatkozom *bele*« a vezető *elvik*, s bár nem támogatják egyenesen a rosszabb embert, hideg arccal néznek a derekabra és elhúzódnak tőle. ...

Az önzés és a rágalmazás melegágyában tenyészik a gyűlölet sokszoros szövevénye, a *gyűlölködés*; az erkölcsi gyávaság az ápolója. ... A gyűlöletnek személyes oka valami bántalom, ami az egyént közvetlenül, vagy közvetve érte, s amiért bosszút akar állni. ... A közéletben nem ez az igazi, személyről-személyre ható gyűlölet pusztít, hanem rendszeren két másodlagos alakja: az álgűlölet és az átvitt gyűlölet. Az álgűlölet mesterkéltn felkavarása és összezavarása az indulatoknak: bántalom keresése ott is, ahol ez nincs... Gyakran pusztá irigység, mert valaki könnyen elért valamit, amit mások maguknak szántak, vagy, mert amaz többet ér, több sikere van és hasonlók. Sokszor az egész gyűlölet egyszerűen színlelés csak azért, hogy az illető a közhangulattal ellentétben állónak ne tűnjék fel, »üvöltés a farkasokkal«, személyes ok, meggondolás és tudatosság nélkül, sőt nem ritkán tudomás ellenére.

Az átvitt gyűlöletnek megvan a valóságos alapja, valakivel vagy egyesekkel szemben, de az ebből fakadó, többé-kevésbé jogosult gyűlölet nemcsak azokat éri, akik rászolgáltak, hanem rohamosan terjedő körben, mindazokat, akik az okot szolgáltató egyénnel valamilyen kapcsolatban vannak, vagy úgy látszik, hogy vannak. Átmege tehát a gyűlölet az ártatlanokra is, a méltán gyűlöltn bűnösnek egész családjára, felekezetére, társadalmi rendjére, fajtájára, hazájára. Ez az átvitt gyűlölet rendszeren összefonódik az álgűlölettel, előtte, vagy utána jár a gyanúsítás és a rágalmazás. A hálózat egyre bonyolódik, mintha nem is lehetne belőle kijutni.

A gyűlölködésre, azaz a gyűlölet uralmára és terjedési módjára örök példákkal szolgálnak az emberiség életében végbement forradalmak. Ilyenek után vagyunk most is, társadalmi, politikai, világnézeti nagy ellentétek közepette. Egyes adatok felsorolása nélkül is mindnyáján tudjuk, hogy a nemzet jövője szempontjából a gyűlölet különösen azért követel teljes figyelmet, mert életünkre nemcsak azzal hat, hogy valakinek a lelkületét határozza meg, hanem közvetlenül megszabja a cselekvést is: *a gyűlölet ugyanis ártó szándékot termel.*

S védekezés nincs ellene. A megtámadott részéről sem a szelidség, sem az utálat nem kellő fegyver, mert ezek az embert megbénítják, a gyűlölet pedig tevékenységre kényszeríti azt, akiben él, és az ártás módjának feltalálásában leleményessé teszi.

Úgy látszik, ezt az egyénre nézve erősítő hatását tartják szemük előtt azok, akik az ellenséggel, néha csak ellenféllel szemben is gyűlöletet hirdetnek és fejlesztenek. Megdöbbenő, hogy sokan a gyűlöletnek csak ezt az egy hatását látják, s még kétségtelenül tiszta lelkű emberek is valami nemes indulatnak, magunk és fajunk védelmében mellőzhetetlen követelménynek tekintik. Ezek nem veszik észre, hogy a gyűlölet nem egyszeri, erőt adó indulat, hanem szükségképpen gyűlölködés nő ki belőle, azaz a gyűlölet állandó uralma egyének és tömegek lelkében. Következménye pedig nem erősödés, hanem gyengülés, szakadékok mélyítése, az emberek egymástól, kitűzött céloktól, a munka közös területeiről való elvadítása, egymással szembeállítás. Ez éppen nem jelenti erőnk fokozását, hanem egyenesen a munkaerő kétszeres apasztását: a gyűlölködő nem enged mást békén dolgozni, maga pedig nem tud egyebet dolgozni, csak amire gyűlölete serkenti, s ez nyilvánvalóan nem kívánatos munka, nem is lehet az. *Aki gyűlöl, nem tudhat építeni! ...*

Pedig nemcsak ezek állnak az együttérzés útjában, hanem az érzelmi ellentétek egész tömege is. Ezek az ellentétek a most folyó társadalmi átcsoportosulással járnak együtt, s fejlődésük régen kezdődött. Már a háború előtt számos jele volt tisztán látható. A háború és a forradalmak idején meg ezek nyomában rendkívüli különbségek alakultak ki a nemzet alkotó részeinek lelkületében. ...

[A] nemzet egyik részében a hanyatlás érzése uralkodik, a másikban a gyors emelkedés szédülete. Nagyon sok emberben a kényszerű megalázkodás fojtogató érzése, másokban a gőg és fennhéjázás. Itt mindennél erősebb a nyomortól, a jövőtől való félelem, a bizonytalanság érzése, a küzdelem egyenlőtlen voltából fakadó keserűség, méltatlanságok miatti elkeseredés, az élet értelmében való kételkedés, egészen az élet megadásáig és eldobásáig menő lehangolódás. Ezzel szemben amott hivalkodó biztonságérzés, a világ mostani rendjében való megnyugvás, a pusztán magával törődő meglegedettség, túlaradó és nem is fékezett öröm az életben. E két véglet között, sokszor végletes ellentétekkel együttesen is sokféle forrású politikai ellentét választja szét az embereket. Valóságos és mesterkéltnézeti különbségek nem engedik kezét fogni néha még a vér szerint közelállókat sem.

A háború alatt és azóta átélt események emlékezete sokszor le nem győzhető ellenszenvet tart ébren azonos feladatnak egymásra utalt munkásai között. Másfelől... a közös, vagy rokonsorsúak minden különbség ellenére is hol kifejezett, hol öntudatlan szövetségben

küzdenek mindenki ellen, aki nem szenvedte át ugyanazt, amit ők. ... Egészen más élményeken mentek át és másként nézik a mai életet a háborúban hadviseltek, meg az alkalmatlanok és az igazságosan felmentettek. A hadviseltek is többféleképp, aszerint milyen szolgálatban és bánásmódban volt részük. Különböző és ellentétes sors különbséget és ellentéteket fejlesztett ki azok érzelmi életében is, akik okkal, vagy ok nélkül, vagy oktanul menekültek, meg akik nyugodtan régi otthonukban élnek.

Így állnak egymástól távol, idegenül a becsületesen, s a becstelenül meggazdagodottak, meg a tönkrementek és kínosan vergődők. A régi műveltek és a csak most, vagy még most sem művelődők. Akik itt élték át a bolsevizmust, meg akik kívülről nézték. Az elvek emberei és a színváltoztatók. A tisztviselők és munkások, meg a gazdálkodók. A keresztyének és a zsidók, s a különböző keresztyén felkezetek tagjai. Másként éreznek a jóhiszeműek, az igazságot szolgáltatók és a bosszúállók, meg a méltán, a túlzottan, vagy ártatlanul szenvedők.

A falut lenéző, mert nem ismerő városiak, meg az élelemért falura járókat, a rájuk szoruló várost lenéző, szűk körben élő, de a föld erejét érző falusiak. Az Amerikából hazatérők és a soha itthonról el nem mozdultak, s a nemzet más alkotó elemei. *A személyes sors közvetlen hatása, mások sorsának összehasonlító szemlélése mindig sokszínűvé teszi a sok ember érzületét, de ez a mostani élet rikítóan színezi a különbségeket. Az ellentétes hatások alatt fejlődő érzelmek között a nagy tömeget nézve alig van olyan, amely az egyeseket a másféle érzésűekkel együttes, a közért való tevékenységre serkentené, közös célokat és közös érdekeket világítana meg, s közös jóakaratot fejlesztene, azt a tárgyias indulatot, amely személyes ellentéteken is győzni tudna a közös ügy érdekében. Ellenkezően. Az alacsonyabb rendű érzelmek uralmának és a sokféle érzelmi ellentétnek következménye: egymástól való kölcsönös idegenkedés, bizalmatlanság, káröröm, közönyösség, vagy rosszindulat, részvétnek és segítőkészségnek hiánya.*

Egyik oldalon felháborító elbizakodottság, követelőzés, erkölcsi féktelenség, a személyes haszon, mint egyetlen értékmérő, az eszközben nem válogató cinizmus. A másik oldalon a lelki erő felőrlődése, kényszerű megalkuvás, »az adott szó szentségének« (Széchenyi), a becsület mértékének fokozatos csökkenése, a »minden mindegy« és az »ügyis hiába« kétségbeesése. Mindez együtt: az erkölcsi züllés országútja, mert a felsorolt egyes fogyatkozások az erkölcsi hibáknak nagy sokaságát tenyésztik. Ilyen állapotban érthető, hogy a lelki egység, a közös tevékenység érzelmi biztosítékai is hiányoznak. Szó sem lehet tehát arról, hogy az újjáépítés kötelességében az egész nemzet érzelmei találkozzanak.

5. *Cselekvésünk* forrásairól ezek után akár ne is beszéljünk, hiszen természetes, hogy uralkodó érzéseink, gondolkodásunk és ismereteink mozgatnak bennünket. ... [P]éldaként említem, hogy a különösen a tisztviselők nagy tömegében jelentkező efféle sajátos fogyatkozásoknak a magyarázata ott van abban a kegyetlen bizonytalanságban, amelyben immár egész nemzedéke a köz- és magántisztviselőknek maga és családja sorsát látja (a különféle létszámapasztások, önkényeskedések, a protekció uralma!). *A személyes meggyőződés, az önálló elhatározás, az elvi alapon való megállás fényűzését már jó ideje alig-alig engedheti meg magának valaki*, s nem kell hosszasan fejtegetni, hogy ennek a cselekvésben, az akarásban mi a következése, nemcsak a tisztviselőkre, hanem mindazokra nézve, akikkel az ilyen lelkiállapotú tisztviselők munkájuk közben érintkeznek!

Sok minden együtt okozza azt a jelenséget, hogy általában mintha megfogyatkozott volna a munka öröme és járványos lenne a dologtalanság (ezt persze nem szabad összetéveszteni a kényszerű munkanélküliséggel). ... Az akarás szempontjából abban látom a fő bajt, hogy *nincs bátorság a felelősség vállalására*. ... Világos, hogy ez a közös munkát mennyire akadályozza: *mindenki mástól vár mindent*, sem a kezdés, sem a csatlakozás, sem a kitartás esetleges következményeit nem vállalja senki. Tehát abban marad a tömérdek szükséges tenni-való, nem ritkán már a megindulás előtt, és magukra maradnak, akik a nemzet közös céljáért dolgozni tudnának és akarnának.¹⁹

Itt kell keresni a lelki okait annak a szomorú tünetnek, hogy általában nem dolgozunk eleget, mintha nem is telnék tőlünk komolyabb munka. A dologtalanok példája megrontja a munkára-készeket is. Elterjedt egyfelől valami erőtlentítő lehangolódás, másfelől meg az »úgy még soha sem volt, hogy valahogyan ne lett volna«, könnyelmű megnyugtatósnak jó, de a közös munka szempontjából végzetes életelve, és szinte láthatóan ismét apad a közdolgozókkal foglalkozásra hajlandó, értékes emberek száma.²⁰ *A küzdelmek jóformán egyetlen célja az egyéni (családi) életfenntartás*, de ennek a közös nehézségein való együttes segítség mintha nem tetszenék az akarás méltó tárgyának, vagy pedig mintha a hiábavalóság gondolata, a kihasználtság aggodalma venné elejét a közakarat, együttes cselekvés kifejlődésének.

¹⁹ Ezzel a VKM-ben való magára maradásának egyik okára is utalhatott Imre Sándor.

²⁰ „1919 nyarán, a bolsevizmus bukása után rövid ideig nagy felbuzdulás volt: nagyon sokan érezték, hogy részt kell venni a közügyekben, s erre készek is mutatkozott sok olyan ember is, aki azelőtt minden nyilvánosságtól őrizkedett. Ez a hullám azonban eloszlott, s ma a helyzet e tekintetben ismét a régi kezd lenni, vagy már az is.” (Az eredeti szöveg jegyzete. Imre: Háborús élet, 209.)

6. Amint ezen a sötét úton idáig jutottunk, méltán vetődik fel a kérdés: hát... biztatóbb vonást sehol sem láthatunk?! Azt hiszem, mindenik ponton észre lehetett venni, hogy a kedvezőtlen tulajdonságok sűrű lombja között megvillan a fény is: nem mindenki ilyen. De *itt csak ezt az oldalt néztük, az akadályokat, a fogyatkozásokat. Bizonyos, hogy ezek hatása az erősebb, nem a kedvező tulajdonságoké.* Ha nem így volna, akkor vígan folynék a vállvetett munka, s más íze és színezete volna közéletünknek, az egyéni életnek is.

... [M]iként lehetne ezen az állapoton változtatni? A felelet egy lehet csupán: *benső megújulásra* van szükség. Ezt könnyű kimondani, de annál súlyosabb az erre következő kérdés: *miként lehet a megújodást előkészíteni? Bizonyos, hogy a nevelés nélkül nem.* ... De elegendő-e maga a nevelés? Nem érvényesül-e ebben a munkában is minden szerencsétlen gátló tulajdonságunk? *Ma... mindenki láthatja, hogy egy-egy korszakban az emberek minőségét az általános szociális háttér nélkül megérteni nem lehet, s így egyetemes szociálpolitika nélkül megváltoztatni sem lehet.* A nevelést tehát nem szabad magában néznünk, hanem az óhajtott hatásának külső feltételeit kell megteremtenünk. *Ezért a felvetődött kérdésre csupán a művelődéspolitikára felelhet: a mai állapotból kiinduló, a kívánatos alakulást maga előtt látó, az utat is pontosan eltervező, minden részletnek arányos helyet biztosító művelődéspolitikára.*²¹

A hosszan idézett előadása megtartásakor, 1923 áprilisában, Imre Sándor már bizonyos lehetett abban, hogy erre a művelődéspolitikára neki aligha, vagy csak, – mint a VKM-ben való munkavállalása előtt – távoli szakértőként lehet némi befolyása. A nemzetnevelés komplett rendszere megvalósításának reménye számára délibábnak bizonyult.

²¹ Imre: Háborús élet, 190-209. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

HEINER LÜCK: ALMA LEUCOREA. EINE
GESCHICHTE DER UNIVERSITÄT WITTENBERG
1502 BIS 1817.

Halle, Universitätsverlag Halle-Wittenberg, 2020, 368 o.

HEINER LÜCK: ALMA LEUCOREA. A HISTORY
OF THE WITTENBERG UNIVERSITY FROM 1502
TO 1817.

ÖSSZEFOGLALÁS

Heiner Lück, a hallei egyetem professzor emeritusa összefoglaló monográfiája a wittenbergi egyetem történetéről.

Abstract

A comprehensive monograph on the history of the Wittenberg University from Heiner Lück, Professor Emeritus at the Martin Luther University Halle-Wittenberg.

Kulcsszavak: Heiner Lück, Wittenbergi Egyetem története,

Keywords: Heiner Lück, history of Wittenberg University

Régi adóssága volt a német tudományosságnak egy új összefoglaló monográfia megjelentetése a wittenbergi egyetem történetéről. Az utolsó ilyen kézikönyv a reformáció 400. évfordulójának évében, 1917-ben hagyta el a sajtót, szerzője Walter Friedensburg volt. Elmúlt 2002-ben a „Leucorea” alapításának 500. évfordulója, s megünnepeltük a reformáció 500. évfordulóját is, de néhány év csúszással végre kezünkben tarthatjuk a legújabb összefoglalást. A kézben tartást csak átvitt értelemben ajánlom, mert egy nagy alakú, s jókora súlyú, fotópapírra nyomtatott kötetről van szó, amelyet inkább csak asztalra helyezve lehet forgatni.

A szerző Heiner Lück, a hallei egyetem professzor emeritusa, jogtörténész, aki már eddig is sokat publikált a témában. Először csak egy „rövid története” típusú kiadványra gondolt, de a projekt menet közben valódi monográfiává duzzadt. A kötet egyszerre tudományos és népszerűsítő, tele van színes illusztrációkkal: térképek, épületek, iratok, könyvcímlapok, s legfőképpen a professzorok arcképei. Négy nagy fejezetre osztja a mondanivalóját, az első az alapítástól, 1502-től 1592-ig jut el, a második a hosszú 17. századról szól, a harmadik

témája a 18. század, a negyedik az egyetem megszűnését, illetve a hallei testvérintézménnyel való összevonását taglalja. Minden nagy fejezet végén bőséges jegyzetek segítik az olvasót, a függelékben pedig részletes bibliográfiai jegyzékek és mutatók találhatóak: először az 1818 előtt megjelent, és a könyvben megemlélt nyomtatványok betűrendes felsorolása, aztán a szakirodalom és a rövidítésjegyzék, a név-és helynévmutató, végül pedig a képek lelőhelyeinek felsorolása. Az irodalomjegyzék annyira alapos, hogy felér egy bibliográfiával; ha valaki a wittenbergi egyetemmel kapcsolatos témában kutat, elegendő ezt fellapoznia, s úgy tovább olvasnia.

Egy egyetem történetét sokféleképpen meg lehet írni. Wittenberg forrásainak egy része elpusztult ugyan a napóleoni háborúk idején, mégis elegendő megmaradt ahhoz, hogy részletesen és alaposan megismerhessük a múltját. A megszűnés óta eltelt időben forráskiadások és feldolgozások tömege foglalkozott a témával. A tudós elődök munkájára támaszkodva ennél még sokkal vastagabb munkát is lehetett volna írni, Heiner Lück viszont kitalált egy rendszert, és azt következetesen végigvitte az első három részben. Az időrendben haladó nagy fejezetek mindegyikében vannak állandó altémák: az egyetemi könyvtár, a hallgatók élete, az egyes fakultások (teológia, jog, orvosi, artes) működése. Ezeket egészítik ki a politikai, egyházpolitikai, történelmi események s aktuális kitekintések. A karok történetével kapcsolatban nagy hangsúlyt kapnak a tanárok, professzorok; sokat ír tudományos tevékenységükről, műveikről, s ahogyan korábban már említettem, az arcképek is megtekinthetők. Az egyetemtörténet tehát olvasható úgy is, hogy az egyes fakultások történetét rakjuk sorba, ugyanakkor tartalmaz egy klasszikus német „Gelehrtenlexikon”-t, értelmiségi életrajzgyűjteményt is. Mivel a szerző jogtörténész, a jogi kar története eddig nem látott alaposággal áll előttünk, ugyanakkor elegendő figyelem jut a többi karra is. Ugyancsak újdonság, hogy az egyetem történetének jogi hátteréről, igazgatási reformjairól is professzionális és korszerű feldolgozást kapunk.

A wittenbergi egyetem alapítása után tizenöt esztendővel hirtelen az európai szellemi mozgalmak középpontjába került. Regionális léptékű célok vezérelték az alapítókat, de a reformáció kiindulópontja, s legfőbb európai terjesztője lett, Luther és Melanchthon egyeteme, a legnépszerűbb német felsőoktatási intézmény a 16. században. Európa északi felének országaiból is özönlöttek ide a diákok, többek között a három részre szakadt Magyar Királyság mindhárom részéből. A korszak magyar egyháztörténete, szellemi élete, irodalma, művelődése nem érthető meg Wittenberg ismerete nélkül. Jómagam elsősorban ezt a korszakot, a magyar diáktársaság történetét (1555–1613) ismerem. Ugyan a monográfia néhány kijelentésével nem értek egyet, de még számomra is tudott újat mondani. 1592 után a lutherá-

nus orthodoxia került uralomra az egyetemen, s ez felekezeti bezárkózást hozott magával, de a 17–18. században még mindig nagyon sok magyarországi evangélikus diák tanult itt.

Bárki is foglalkozzék a jövőben a wittenbergi egyetemmel, Heiner Lück könyvét nem kerülheti ki, a következő évtizedekre ez lesz az alapvető monográfia, amely magas színvonalon, részletekbe menően, ugyanakkor közérthetően és látványosan mutatja be a témát.

(ism.: Szabó András)

EGYHÁZ – IRODALOM – TUDOMÁNY.
KIS JÁNOS (1770–1846)

Szerk. Fórizs Gergely – Kertész Botond – Vaderna Gábor Reciti – Evangélikus Országos Gyűjtemény, Bp. 2021. 263 o. Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok. Új sorozat. B-sorozat 3. kötet.

CHURCH – LITERATURE – SCIENCE. JÁNOS KIS
(1770–1846)

ÖSSZEFOGLALÁS

A kötet az egykori püspöknek, költőnek és tudományszervezőnek, Kis Jánosnak állít emléket. A szinte teljesen elfeledett egyházi munkásságát egy 2020 őszén tartott konferencián idézték meg az előadók, számos tudományterület felől vizsgálva az életművet. Az ott elhangzott felszólalások szerkesztett változatát tartalmazó, hiánypótló kiadvány célja az, hogy ennek az oeuvre-nek a feltárása révén Kis János visszanyerhesse méltó helyét mind egyházi, mind világi téren.

Abstract

The volume commemorates the former bishop, poet and organizer of science, János Kis. The work of the almost completely forgotten clergyman was quoted at a conference in the fall of 2020, examining the oeuvre from a number of disciplines. The purpose of the gap-filling publication, which contains an edited version of the speeches made there, is to enable John the Little to regain his worthy place in both the ecclesiastical and secular spheres by exploring this oeuvre.

Kulcsszavak: Kis János (1770-1846), evangélikus egyház, irodalom, tudományszervezés

Keywords: János Kis (1770–1846), Lutheran Church, literature, science promotion

Jóllehet sok történeti mű értékelésekor elhangzik a „hiánypótló” jelző, az alább bemutatandó kiadvánnyal kapcsolatban sem közhelyes leírni ezt a szót. Amint ugyanis azt e tanulmánykötet előszavában is kiemelik a szerkesztők, Kis János ugyan nem teljesen ismeretlen alakja a magyarországi rendiség utolsó évtizedeinek, de az utókor kevés figyelmet szentelt neki. Annak ellenére is történt mindez, hogy – Sze-

merei János, a Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület püspökének szavai, illetve az e kötetben közölt írások tanúsága szerint is – Kis különleges életpályát futott be. Jobbágycsaládból emelkedett fel evangélikus püspökké, közben sokat tett az irodalomért és a tudományért, s ő maga is írt verseket. Ezt a sokszínű tevékenységet mutatta be az a konferencia, amelyet 2020 őszén, Kis János születésének 250. évfordulójához kapcsolódva rendeztek a Magyarországi Evangélikus Egyház budapesti székházában, s amelynek előadásait jelen kiadványban szerkesztett változatban olvashatják az érdeklődők.

A kilenc tanulmányt tartalmazó kötetben főként Kis János költői munkássága kap hangsúlyt, de egyéb szerepeiben is láthatjuk őt. Kertész Botond írása Kis püspöki működését vizsgálja, amely ugyan több területet is felölelt (hitértelmezés, egyházlátogatások, irodalom stb.), mégis kevés figyelmet szentelt neki még az egyház(történet-írás) is. Krisch András tanulmánya ugyancsak az egyháztörténet területén marad, s arra a kérdésre keresi a választ, hogy a magyar jobbágycsaládból származó Kis soproni lelkészként hogyan tudott beilleszkedni a németes közegbe.

Tóth Kálmán, a püspök-író talán legfontosabb munkáját, azaz az emlékiratait elemzi, s rámutat arra, hogy a mű interdiszciplináris forrásértékkel bír. A tanulmány legfontosabb megállapítása – ami egyben Kis személyiségének és egész munkásságának a tömör jellemzése is lehet – így hangzik: „olyan egyedi nézőpontú átfogó rekonstrukcióról van szó, mely egy európai horizontú, a klasszikus és modern szerzők munkáiban egyaránt jártas első generációs értelmiségi szemszögéből mutatja be kora megtapasztalt valóságának igen széles spektrumát” (75.). Ugyanakkor a szerző arra a tényre is rámutat, hogy Kis élete végén egy már csak kevesek által képviselt nemzedéki emlékezet és kulturális identitás hordozója volt.

Kollár Zsuzsanna a tudányszervező Kis Jánost mutatja be, aki meglehetősen sajátos karriert futott be. A jobbágyi származású egyházi ugyanis részt vett a Tudományos Akadémia megalapításában, jelentős tagjává vált a tudományos közösségnek. A szerző arra a következtetésre jut a tanulmányában, hogy Kis családjában – és a későbbi püspök életében is – fontos szerepet töltött be a tudás.

Tóth Orsolya írása már átvezet Kis János irodalmi munkásságának vizsgálatához. A szöveg a szerep, illetve szerepkonfliktus fogalma felől közelít ahhoz a kérdéshez, hogy Kis esetében feszültség állhatott-e fenn a lelkészi, illetve a költői szerep között. Bódi Katalin *A Magyar Páméla* című Kis-alkotás kapcsán vizsgálja a rendiség utolsó évtizedeinek nőképét. Csörsz Rumen István Kis János egy 1819-ben született esszéjét – *A köznéptől kedvelt dalokról és regékről* címet viselőt – elemzi, amelyről kimutatja, hogy egy, a *The Spectator* által 1711-ben közölt cikk magyarított átdolgozása, s amelyben Kis kifejti

azt az álláspontját, hogy egy jól sikerült alkotás minden társadalmi rétegnél és műveltségi háttértől függetlenül is értékes és népszerű lehet.

Vaderna Gábor a fiatal Kis János költészetét véve görcső alá azt kutatja, miért láthattak a kortársai jelentős alkotót Kisben. Fórizs Ger-gely kötetzáró írása az érettebb költőt mutatja be, a „philosophus poetát”, aki a szókratészi-platóni felfogáshoz kapcsolódva vallott magá-énak egy olyan irodalmi-művelődési programot, amely egyszerre tartotta fontosnak az olvasó művelését, illetve gyönyörködtetését.

A kiadványban olvasható tanulmányok tehát egy olyan történelmi személyiséget állítanak középpontba, aki bár az élet számos területén alkotott jelentőset, valamiért mégsem kapott sok figyelmet az utókor-tól. Az írások egy részének visszatérő motívuma Kis János – ha nem is rendkívüli, de talán mindennapinak sem nevezhető – pályáivének hangsúlyozása, amely a jobbágyi sorból a püspöki székig vitt, s amely egybeesett a magyarországi rendiség utolsó évtizedeivel. Ugyanakkor az életmű a tekintetben is érdekes lehet, hogyan kapcsolódott össze benne a vallás iránti elköteleződés, a tudományos tevékenység, illetve a szépirodalom, ezért a vizsgálata során a multidiszciplinaritás kife-jezett előnyökkel járhat, hiszen a kötet írásai is bizonyítják a püspök munkásságának sokrétűségét. A Kis János-i életút vizsgálata egyben adalékokkal szolgálhat annak jobb megismeréséhez is, milyen vilá-gnézettel rendelkezett a reformkorban már időseknek számító, a moder-nitás előtti közösségi-irodalmi elveket valló közéleti személyek egy része, illetve milyen volt a viszonyuk a fiatalabb nemzedékekkel.

Kis művei ugyan részben már rendelkeznek modern kiadással, de sok alkotása még ma is ismeretlen a nagyközönség előtt, s tudo-mányos igényű életrajza sem született még meg. Részben pótolhatja ezt a hiányt a szóban forgó kötet, amely bár nem monográfia, bizo-nyos megszorításokkal mégis olvasható akként is. A fontos kérdése-ket boncolgató munka egyúttal támpontokat is nyújthat a történetírás által eddig kevés figyelemre méltatott, a korabeli közéletnek nem fel-tétlenül az első vonalához tartozó személyek kutatására vonatkozó módszertan kidolgozásához. A kötetnek hasznos része a névmutató, ugyanakkor az olvasó talán sajnálhatja az illusztrációk hiányát, pél-dául az egyes művek néhány lapjáról készült fényképek tovább gaz-dagíthatták volna a kiadvány informatív értékét. E csekély hiányos-ság ellenére is értékes, olvasmányos művel gyarapodott a Kis János munkásságát feltárni szándékozó szakirodalmi termés, s bátran ajánl-ható mindenkinek, aki érdeklődik az egykori püspök, író, költő és tudományszervező élete és kora iránt.

(ism.: Bodnár Krisztián)

ÁCS MARIANNA: MÉG A KÖVEK IS...
NŐNEVELÉS A FELSŐBARANYAI
REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE POLGÁRI
LEÁNYISKOLÁJÁBAN ÉS INTERNÁTUSÁBAN
(1916–1948).

Publikon Kiadó, Pécs, 2017. 278 old.

MARIANNA ÁCS: EVEN THE STONES...
WOMEN'S EDUCATION IN THE HIGHER
ELEMENTARY GIRLS' SCHOOL AND BOARDING
SCHOOL OF THE REFORMED PRESBYTERY OF
UPPER BARANYA (1916–1948)

ÖSSZEFOGLALÁS

Recenzió Ács Marianna: Még a kövek is... Nőnevelés a Felsőbaranyai Református Egyházmegye polgári leányiskolájában és internátusában (1916–1948) című könyvéről.

Abstract

Review of Ács Marianna's book *Még a kövek is... Nőnevelés a Felsőbaranyai Református Egyházmegye polgári leányiskolájában és internátusában (1916–1948)* [*Even the Stones... Women's Education in The Higher Elementary Girls' School and Boarding School of the Reformed Presbytery of Upper Baranya (1916–1948)*].

Kulcsszavak: református egyház, Felsőbaranyai Református Egyházmegye, polgári leányiskola, iskolatörténet, nőnevelés, vallásos nevelés, Pécs, Siklós

Keywords: Reformed church, Reformed Presbytery of Upper Baranya, higher elementary girls' school, school history, women's education, religious education, Pécs, Siklós

„Egy kálvinista iskolát úgy képzelek el, hogy ott még a kövek is a zsolnároknak és a Bibliának a szellemét lehelik” – mondta egy alkalommal Ravasz László, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. Erre az idézetre utal Ács Marianna könyvének címe. S ha két szóban akarnánk összefoglalni, miről szól ez a monográfia, azt mondhatnánk: *egy közösség és iskolája*. Arról, hogy egy kisebbségi

helyzetben lévő vallási közösség szerény anyagi lehetőségei ellenére is hogyan törekszik arra, hogy saját iskolát állítson fel, s azt minden nehézség közepette megőrizze, fenntartsa, s lehetőleg gyarapítsa.

Közösség és iskola: ez a két fogalom a reformáció történetében kezdettől fogva szorosan összekapcsolódik. Már a legelső reformátorok fontosnak tartották a népoktatás kiterjesztését, hogy mindenki anyanyelvén olvashassa a Bibliát. Egyes országokban máig a protestáns eredetű közösségi iskolák jelentik az iskolahálózat gerincét. S Magyarországon is a protestáns egyházak évszázadokon keresztül féltve védelmezték iskolaalapítási jogukat, a protestáns iskolák pedig autonómiájukat minden külső beavatkozási kísérlettel szemben. A protestáns közösségi iskola félélévezredes történetének egyik 20. századi hazai reprezentánsát mutatja be monográfiájában Ács Marianna: a Felsőbaranyai Református Egyházmegye egykori polgári leányiskoláját és internátusát.

A könyv azonban jóval többre vállalkozik, mint amit a cím sejtene enged: nem csupán az iskola történetét ismerhetjük meg belőle, hanem annak szoros, szerteágazó és sokdimenziós kapcsolatát azzal a közösséggel, amely azt életre hívta. Ami tehát különösen értékes teszi Ács Marianna monográfiáját, az az, hogy a református polgári leányiskolán keresztül alaposan megismerhetjük azt a közösséget is, amely azt létrehozta és működtette: a Felsőbaranyai Református Egyházmegye hívő közösségét. Baranya megyében a reformátusok fogyó létszámú kisebbséget képeztek a katolikusokkal szemben. Ez a kedvezőtlen demográfiai helyzet határozta meg anyagi viszonyaikat is: az egyházmegye anyagi lehetőségei igencsak kedvezőtlenek voltak. Mégis, amikor Siklóson, a baranyai reformátusság egyik fontos központjában 1916-ban bezárták az addig felekezetiileg semleges polgári leányiskolát, s helyette katolikus leányiskolát hoztak létre, s ezzel veszélybe került a református leányok saját vallásuk szerinti nevelésének lehetősége, az egyházmegye református polgári leányiskola alapítása mellett döntött, annak ellenére, hogy ehhez szinte semmilyen feltétel nem volt adott: sem az anyagiak, sem az infrastrukturálisak, sem a személyiek. Az oktatásügy mellett való nagyfokú elkötelezettségre utal, hogy egy közösség ilyen körülmények között is iskolaalapításba kezd. Ács Marianna szemléletesen bemutatja, hogy az iskola működtetése mennyi nehézséggel járt. Egészen az iskola 1930-ban történő Pécsre költöztetéséig még a megfelelő iskolaépület biztosítása sem volt mindig megoldott. A VKM csak vonakodva és meglehetősen szűkmarkúan támogatta az iskolát, így annak fenntartása leginkább a baranyai református közösségekre és a szülőkre hárult. Cserében viszont az iskola a baranyai református közösség megmaradásának és identitásformálásának fontos eszköze lett. A laikus hívek mellett számos lelkész és tanító járatta ide a leányát. Az iskola tanárai fontos

szerpet játszottak a helyi református közösségi életben és a belmisz-szióban. Fő céljának a hitét élő módon gyakorló református leányok nevelését tekintette az egyház számára, akik ezt az értékrendet családjukban és hivatásukban is továbbadják. Ezzel pedig konkrét és fontos szerepet játszott az egész baranyai református közösség megmaradásában és gyarapodásában, identitásuk megőrzésében.

Ugyanakkor az iskola nem vált az önmagába zárkozó felekezeti partikularizmus otthonává, hanem nyitott volt más felekezetek számára is. Volt olyan tanév, amikor a tanulók közel felét tették ki a nem református vallásúak. Viszonylag magas volt az izraelita felekezetűek, s ami meglepő: a katolikusok aránya. Az iskola egymás iránti türelemre nevelte a tanulókat, s fegyelmi szabályzatának mindjárt a 2. pontjában szerepelt az alábbi szabály: „Más hitfelekezetűek vallása és szertartása iránt semmiféle tiszteletlenséget tanúsítani nem szabad.”

Ács Marianna a Felsőbaranyai Református Egyházmegye polgári leányiskoláját nem csupán példaértékű alapossgal, hanem rendkívül sok szempontból vizsgálja. Az iskola történetének valamennyi aspektusát, működésének valamennyi szegmensét nagyító alá veszi. A leányiskola működésének eseménytörténeti összefoglalásán kívül külön fejezetekben olvashatunk az internátusról, az építkezésekről és infrastrukturális fejlesztésekről, a tanfelügyeletről, az iskola pénzügyi gazdálkodásáról, a tanári karról – illetve néhány fontosabb tanárról külön is –, a tanulók társadalmi összetételéről, az intézetben folyó nőnevelésről, a vallásos és a hazafias nevelésről stb. Egy iskola történetének kutatásakor vizsgálható területek szinte mindegyike szerepel a monográfiában. A vizsgált témák sokszínűsége sokféle kutatómódszertant is kíván. Tiszteletre méltó, hogy a szerző milyen sokszínű metodológiával közelítette meg a különböző területeket. A levéltári és nyomtatott források történeti kritikai vizsgálatának klasszikus módszerén kívül alkalmaz kvantitatív statisztikai módszereket, tartalomelemzést, interjút stb.

További erénye a kutatásnak, hogy a szerző valamennyi kapott eredményt szélesebb kontextusba helyez. Az iskola történetén keresztül ezáltal megismerjük a Felsőbaranyai Református Egyházmegye és a baranyai reformátusság történetét, anyagi viszonyait, és a művelődéshez, különösen a leányok művelődéséhez való viszonyulását. Ezért is mondhattuk azt fentebb, hogy ez a könyv valójában egy iskoláról és az azt létrehozó közösségről szól. Azonban a szerző nem elégszik meg azzal, hogy lokális kontextusba helyezze az iskola történetét, hanem mindig igyekszik országos oktatáspolitikai, egyházpolitikai, illetve nevelésméleti

és teológiai összefüggésrendszerbe helyezni témáját. Ennélfogva olvashatunk egyebek mellett a református embereszményről és az újszövetségi nőalakokról is mint a református leánynevelés teológiai alapjairól. Ezek határozták meg ugyanis a református egyházi vezetők leánynevelésről alkotott nézeteit, amelyek alapvető befolyással voltak az iskola gyakorlati nevelőmunkájára. Megtudhatjuk, hogy a református egyházban a nőneveléssel kapcsolatban uralkodó nézetek igencsak konzervatívak voltak, bár idővel megengedőbbekké váltak, amennyiben a két világháború közötti korban egyre inkább elfogadhatónak tartották, ha egy nő munkát vállal, s egyre több lehetősége nyílt a református nőknek arra, hogy az egyház tevékenységében aktívan is részt vegyenek (egyesületi élet, belmisszió stb.) Ez a konzervatív attitűd magyarázza azt is, hogy a nőnevelés iskolahálózatának kiépülése a Dunamelléki Egyházkerületben, ahová a Felsőbaranyai Egyházmegye tartozott, némi késéssel kezdődött. Hasonlóképpen a szélesebb oktatáspolitikai kontextus felvázolását szolgálja a VKM és a református egyház ambivalens viszonyának bemutatása a református iskolák felügyelete és finanszírozása terén. A szerzőnek azon törekvése, hogy minden megállapítását, amelyet az iskola történetével kapcsolatban tesz, szélesebb egyháztörténeti, társadalomtörténeti, oktatáspolitikai stb. kontextusba helyezze, egyrészt nyomatékosítja állításainak érvényét, másrészt lehetővé teszi azt, hogy a Felsőbaranyai Református Egyházmegye polgári leányiskoláján mint példán keresztül a korabeli magyarországi református egyházi élet szélesebb szegmenseire is rálássunk.

Megállapításait a szerző könyvében vizuális eszközökkel is szemléletessé teszi. A kötetben 16 táblázat, 2 térkép és nem kevesebb mint 59 diagram szerepel. Emellett a szerző 20 archív fotót is közöl, amelyek megelevenítik előttünk az iskola mindennapjait. Több forrás szövegét is közli, így belelapozhatunk az egykori tanárok és diákok levelezésébe, az iskola fegyelmi szabályaiba, az iskolai ünnepek műsoraiba stb.

Kinek ajánljuk a kötetet? A neveléstörténet iránt érdeklődőknek mindenképpen. Azonban rajtuk kívül számos más olvasói csoport is nagy haszonnal forgathatja a könyvet. A református egyháztörténet és a pécsi, baranyai helytörténet kutatói számára fontos olvasmány lehet ez a mű. Különösen ajánlom továbbá a kötetet mindazoknak, akik iskolatörténeti kutatásokat terveznek: legyenek akár szemináriumi műhelymunkát vagy szakdolgozatot író egyetemisták, akár disszertációjukat író kutató-jelöltek, akár professzionális oktatáskutatók, akár jó értelemben vett amatőr helytörténe-

szek. A kötet számos ötletet és biztos módszertani útmutatást fog adni számukra arra vonatkozóan, hogy hogyan érdemes egy iskolatörténeti kutatást megvalósítani, melyek a vizsgálható, illetve vizsgálendő kutatási részterületek, melyek a lehetséges források, és milyen módszerek állnak rendelkezésre ezek feldolgozására.

A könyv ismertetését azzal kezdtem, hogy ez a monográfia valójában egy közösségről és annak iskolájáról szól, s azt igyekeztem ecsetelni, hogy a Felsőbaranyai Református Egyházmegye esetében hogyan támogatta, erősítette egymást kölcsönösen iskola és közösség. Ács Mariannának a református polgári leányiskoláról szóló kötete hozzájárul Siklós és Pécs város, illetve a baranyai reformátusság történetének jobb megismeréséhez, ezért nagy szerepe lehet a lokálpatrióta, illetve a református identitás fenntartásában és megerősítésében. Ezáltal a már nem létező református polgári leányiskola az emléken keresztül még ma is a közösség szolgálatát látja el.

(ism.: Somodi Imre)

FRENYÓ ZOLTÁN (SZERK.):
KONZERVATÍV ARCKÉPEK

L'Harmattan Kiadó – TIT Kossuth Klub Egyesület
Budapest, 2021. 520. o.

ZOLTÁN FRENYÓ (ED.): CONSERVATIVE
PORTRAITS

ÖSSZEFOGLALÁS

Frenyó Zoltán Konzervatív arcképek című kötete 74 hazai és külföldi gondolkodó rövid életrajzán, illetve politikai, filozófiai, eszmetörténeti profiljuk megrajzolásán keresztül mutatja be a konzervativizmus eszmerendszerét és annak változásait a XVIII. század végétől a XX. század végéig.

Abstract

Zoltán Frenyó's book *Konzervatív arcképek* [Conservative Portraits] presents the ideology of conservatism and its changes from the end of the 18th to the end of the 20th century via short biographies of 74 Hungarian and foreign thinkers and by delineating their political, philosophical and ideological profiles.

Kulcsszavak: Frenyó Zoltán, kereszténység, konzervativizmus, neotomizmus

Keywords: Zoltán Frenyó, Christianity, conservatism, neotomism

Frenyó Zoltán az általa szerkesztett *Konzervatív arcképek* című kötetben nem kisebb feladatra vállalkozik, minthogy meghatározza a konzervativizmus fogalmát, értelmezza a legfontosabb jellegzetességeit, a hozzá kapcsolódó politikai, társadalmi, erkölcsi tantételeket. Célja, hogy pontosítsa, tisztázza a konzervatív eszmerendszerrel kapcsolatos félreértéseket, téveszméket, átfogó képet nyújtson erről az ideológiáról és irányt mutasson mindazok számára, akik szeretnének közelebbről megismerkedni a konzervativizmus jelenségével, hatásával, tanításaival.

A kötetben egy tartalmas, a témát felvezető és a jelentőségét alapjaiban körülíró szerkesztői előszó mellett 74 konzervatív gondolkodó életrajzát találjuk, akik valamilyen módon hozzákapcsolhatók a XIX. és a XX. század eszmetörténetéhez életművükkel, gondolkodásuk-

kal. Az egyes arcképek valamennyi esetben az illető fényképe mellett tartalmaznak egy rövid életrajzot, a konzervativizmussal kapcsolatba hozható gondolatmenet felvázolását, valamint a saját műveit és a vele kapcsolatos szakirodalom felsorolását.

Frenyó Zoltán az előszóban kifejezi azt a szándékát, hogy korunk eszmék zűrzavarát és világosságát egyszerre felvonultató forгатagában elősegítse a konzervativizmus eszméjének jobb megismerését és megértését, konkrét példákat hozva a történelemből arra, hogyan jelent meg ez az ideológia az egyes gondolkodók világában, abban a szellemi környezetben, amelyben éltek és alkottak. A konzervatív eszmekör alapvető meghatározásán túl fontosnak tartja azoknak az elemeknek a tisztázását, amelyek nem minden korban és nem mindenkinek jelentették ugyanazt, vagy éppen annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy mennyiben tekinthető a konzervativizmus ideológiának. Igyekeznek határvonalat húzni a konzervativizmus és a liberalizmus közé és megrajzolni a kapitalizmushoz való hozzáállás körvonalait, illetve a politikai életben való megjelenési formáit.

A szerkesztő egyfajta párhuzamot is von korunk és a száz évvel ezelőtti időszak között, amikor hasonló szellemi válság határozta meg a világ működését. A konzervativizmus gyökereit azonban nem ide, hanem a XVIII. század végére vezeti vissza, a francia forradalom idejébe, amelynek következményei többeket a monarchia és a restauráció védelmében történő gondolkodásra készítettek. Ekkor fogalmazta meg Edmund Burke, akinek az arcképe az első helyen szerepel a jelenlegi összeállításban, a fenntartásait a forradalommal kapcsolatban.

Ezt követően nem csak az angol, hanem a francia, a német és az orosz területen is fejlődésnek indult a konzervativizmus gondolata, és nem maradt ki ebből az egyház sem, hiszen azt a kérdést is körbe kell járni a konzervativizmus vizsgálata kapcsán, hogyan alakul az évszázadok során a konzervativizmus és a kereszténység, azon belül a katolikus egyház kapcsolata. Így aztán nem csak a világi gondolkodók arcképei kapnak helyet a kötetben, mint például A Nyugat alkonya világszerte ismert szerzője, a filozófus Oswald Spengler, hanem neves egyházi személyiségek, köztük három pápa is. IX. Pius, aki a XIX. század közepének meghatározó alakjaként védelmezte a kereszténység alapvető értékeit. Az őt követő XIII. Leó, aki elsősorban az Aeterni Patris és a Rerum Novarum enciklikákon keresztül adott hangot annak a szándékának, hogy a kereszténységnek választ kell adnia a kor legégetőbb kérdéseire. Valamint II. János Pál, aki a hidegháború végén, majd a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján végbement világpolitikai változást követően formálta az egyház társadalmi, szociális és erkölcsi tanítását.

Bár a kötet nagyobb részét külföldi gondolkodók arcképei alkotják ismertebb és kevésbé ismert nevekkal, az utolsó harmadban helyet

kapnak a konzervativizmus magyar képviselői is, világi és egyházi szerzők vegyesen. A konzervativizmuson belül többen is képviselik a kötetben a neotomizmus irányzatát, a mozgalmat útnak indító, korábban említett XIII. Leó mellett például a francia filozófus Jacques Maritain, vagy a magyarok közt a domonkos teológus Horváth Sándor, a piarista dogmatikus Schütz Antal, az elsősorban sajtóapostolként ismert jezsuita Bangha Béla, valamint a teista bölcsélet egyik fő képviselője, a filozófus Pauler Ákos. De fontos szereplője nem csak a kötetnek, hanem a száz évvel ezelőtti keresztény, konzervatív közéletnek a Rerum Novarum enciklikai nyomdokait követő Prohászka Ottokár is, aki a modern világot a kereszténység értékrendszere segítségével támaszkodva kívánta megújítani és ezzel egyfajta ellensúlyt képezni a liberális és a szocialista ideológia kihívásaival szemben.

A kötet hiánypótló jelentőséggel bír, amennyiben nem csak a konzervativizmus általánosan elismert képviselőit vonultatja fel az arcképek közt, hanem olyan szerzőket is, akik kevésbé ismertek, vagy éppen nem feltétlenül a konzervativizmus iránti elkötelezettségük az a legfontosabb jellemzőjük, ami alapján a tudomány világa a mai napig jegyzi őket.

A kötet kialakítása, a kitűzött cél megalapozza adott esetben a trilógiává bővítés lehetőségét, amennyiben a jövőben esetleg elkészül az elmúlt két évszázadot a konzervativizmus mellett meghatározó két másik nagy eszmerendszer, a liberalizmus és a szocializmus tantételeit, illetve gondolkodóit bemutató kötet hasonló arcképek formájában. Továbbá érdemes lehet a jelenlegi, a kötet elején feltüntetett rövid névsor helyett esetleg a kötet végén a nevek mellett feltüntetni az egyes arcképek szerzőinek tudományos adatait is.

(ism.: Sármási Zoltán)

MALÉTH ÁGNES: A MAGYAR KIRÁLYSÁG ÉS A SZENTSZÉK KAPCSOLATA I. KÁROLY KORÁBAN

Pécs 2020. 497. o.

ÁGNES MALÉTH: THE RELATIONSHIP BETWEEN THE KINGDOM OF HUNGARY AND THE HOLY SEE IN THE AGE OF CHARLES I

ÖSSZEFOGLALÁS

A 14. század első felének pápai–magyar kapcsolatai nem kifejezetten álltak az eddigi kutatások középpontjában. Ezen változtatott a most bemutatásra kerülő könyv, amely 2020-ban jelent meg a DeLegatOnline Könyvek sorozat részeként. A monográfia alapját Maléth Ágnes 2017-ben megvédett doktori disszertációja képezi, amely azóta tartalmában és szerkezetében is jelentős átalakuláson ment keresztül. Maléth könyve mélyrehatóan elemzi I. Károly Szentszékkal fenntartott kapcsolatait, emellett az avignoni kúria és magyar királyi udvar egymáshoz való viszonya szempontjából meghatározó képviselők személyének meghatározásán alapuló, széleskörűen tematizált megközelítést nyújt, kirajzolva a pápaság és a Magyar Királyság kapcsolatszerének korabeli súlypontjait.

Abstract

Papal-Hungarian relations in the first half of the 14th century have not been the focus of much research so far. This has changed with the launch of a new book, published in 2020 as part of the DeLegatOnline Könyvek [DeLegatOnline Books] series. The monograph is based on Ágnes Maléth's doctoral dissertation defended in 2017, which has since undergone a significant transformation in both its content and structure. Maléth's book provides an in-depth analysis of Charles I's relations with the Holy See, and a broadly thematic approach based on identifying the representatives who had a decisive role in the relations between the Avignon Curia and the Hungarian royal court, outlining the contemporary focal points of the relations between the papacy and the Kingdom of Hungary.

Kulcsszavak: I. Károly, királyi képviselő, pápai képviselő formái, egyházpolitika, javadalompolitika, hitbeli kérdések

Keywords: Charles I, royal representation, forms of papal representation, church income policy, politics of the succession, questions of faith

Maléth Ágnes 2020-ban, a DeLegatOnline Könyvek sorozat 2. köteteként megjelent monográfiájának alapját 2017-ben megvédett doktori disszertációja képezi, ugyanakkor a most bemutatásra kerülő könyv tartalmában és szerkezetében jelentős átalakulás és bővítés figyelhető meg. A könyv három fő szerkezeti egységre bontható. Az első rész (I. Bevezetés, II. Historiográfia források, III. Módszertan) egyfajta bevezető résznek tekinthető, ahol a témaválasztás oka, a téma magyar és idegen nyelvű szakirodalma, valamint az elbeszélő és levéltári források kerülnek kifejtésre, majd a kutatás során alkalmazott módszertan részletes bemutatása következik.

A könyv második szerkezeti egységét a két nagyfejezet (IV. A képviseleti rendszer formái, rendszere; V. A kapcsolatok tartalma, jellege), valamint az összegzés adja. Maléth a képviseleti rendszer tárgyalása során elsősorban a pápai–magyar kapcsolatok résztvevőire helyezte a hangsúlyt, valamint arra kereste a választ, hogy hogyan képviseltette a magyar király az érdekeit a pápai udvarban, illetve fordítva. Már az alfejezetek terjedelméből is látszik, hogy a témában elsősorban a pápai képviselet formái, rendszere kecsegtetnek több eredménnyel. A szerző prozopográfiai vizsgálatai rávilágítanak, hogy amíg a királyi hatalmat elsősorban alkalmi jellegű követségek képviselték, ráadásul egy szűk csoportból, a király közvetlen környezetéből kerültek ki, addig a pápai képviseleti rendszer több formában is megjelent a Magyar Királyságban.

Az I. Károly uralkodása alatt Magyarországra kiküldött két *legatus a latere*, Niccolò Boccasini és Gentile da Montefiore tevékenységéhez kapcsolódó forrásanyag vizsgálata során elsősorban a *facultasok* elemzése irányította a figyelmet új kérdéskörökre. A pápai adószedők tevékenységének vizsgálata során a finansziális eredményeken túlmenő következtetéseket is levont a szerző. Eszerint a pápai adószedésben lezajló változások egyértelműen utolérhetőek a korszakban a Magyar Királyság területére kiküldött adószedők esetében, a teljesség igénye nélkül ilyennek tekinthető a többféle adó egyidejű gyűjtése és az ehhez kapcsolódó *nuntius et collector* cím használata és elterjedése. Egyértelmű jeleit mutatja ki az adószedői rendszer szakszerűsödésének (adószedői réteg professzionalizálódása egyetemi végzettség vagy szakmai tapasztalat révén), ugyanakkor némileg meglepő módon a helyismeret egyáltalán nem játszott szerepet a pápai adószedők kiválasztásánál. Ezt követően az eseti jellegű meghatalmazással eljáró pápai megbízot-

takat veszi sorra (delegált bírók, *conservatorok*, *administratorok* és *executorok*). Maléth könyvének nagy érdeme, hogy a kevés rendelkezésre álló adat ellenére a nehezebben kategorizálható egyházi személyeknek is külön alfejezetet szánt, azaz azon kurialis-táknak és magyar klerikusoknak, akik a pápai–magyar kapcsolatokban közvetettebb módon vettek részt.

A másik nagyfejezet az összeköttetések tartalmi jellegzetességeire koncentrál, azokat két alfejezetre bontva tárgyalja. Minden bizonnyal az egyháztörténet iránt kevésbé érdeklődők részéről a *Dinasztikus konfliktusok* című alfejezet tarthat számot a legnagyobb figyelemre. Maléth a Szentszék és I. Károly külpolitikai-dinasztikus viszonyához kapcsolódó forrásokat vizsgálta. Itt három kérdéskör kerül részletes tárgyalásra, majd ezt követően újra is gondolja azokat a szerző: a magyar trónöröklés kérdését az Árpád-ház kihalását követően, XXII. János beavatkozását a német trónért folytatott harcba, végül pedig I. Károly dinasztikus politikájának a megjelenését a pápai forrásokban, utóbbi esetben a pápai udvar diplomáciai tevékenysége elsősorban közvetetten hatott I. Károly külpolitikájára.

Az Egyházpolitika címet viselő alfejezet foglalja magában a szűkebb értelemben vett egyháztörténeti témákat. A szerző először általánosságban véve és lényegre törően bemutatja a pápák egyházi javadalmakkal kapcsolatos politikáját, majd ezt követően tárgyalja azok rezervációs törekvéseit a Magyar Királyságban. A konzisztoriális javadalmak betöltésénél a pápák célja a rezerváció mellett minden esetben a pápa döntési jogának érvényesítése volt. Maléth kimutatta, hogy a pápai döntés biztosításának érdekében a kúria gyakran az egyértelműnek tűnő választásokat is semmisnek nyilvánította, majd az eredeti jelöltet iktatta be, ezáltal biztosította a kinevezésben a pápai kegyet. Hiányérzete az olvasónak a kisebb javadalmak esetében maradhat. Bár a szerző megjegyzi, kérdéses, hogy a kisebb egyházi javadalmakra vonatkozó kinevezések érvényesíthetőek-e, sajnos arra nem látunk példát, hogy azok érvényesülésekor mennyiben számított a királyi vagy a pápai akarat, esetleg az adott egyházmegye élén álló érseknek vagy püspöknek volt-e ráhatása a folyamatra. Az Adattárban szereplő Tiba fia László, illetve Tamás fia Chama jó példa arra, hogy a kinevezések végrehajtásakor mennyire fontos volt az uralkodó támogatása, ez nagyobb hangsúlyt is kaphatott volna a főszövegben. A *servitium* fizetéséről is számos új adattal szolgál a könyv, ennek oka, hogy a hazai kutatás eddig az *Intritus et exitus* könyvek tartalmát nem vizsgálta. Nem csak a pápák törekvései, de a pápai–magyar kap-

csolatok intenzitása is kihatással volt a kisebb javadalmak esetében a pápai kinevezések számára, ugyanis a diplomáciai tárgyalások idején jelentősen növekedett a pápai expektatívák száma.

Szintén újdonság az Anjou-korral foglalkozó hazai kutatásban a Szentszéktől kérvényezett spirituális kegyek tárgyalása. Az elemzés részét képező *supplicatio*ok benyújtása gyakran kötődött valamely követség vagy főpap avignoni tartózkodásához, vagyis a pápai udvarban megfordulók mindig sort kerítettek a lelki életre vonatkozó kegyek kérvényezésére, de ez csak ritka esetben jelentette az utazás fő célját. A egyházpolitikai alfejezet további részében a szerző az első három avignoni pápa idejéből egy-egy hitéleti kérdés magyarországi megjelenését vizsgálja meg (Viennei-i Zsinat, ferences spiritualizmus, szerzetesrendi reformok), majd a keresztes hadjáratok hatását mutatja be a pápai–magyar kapcsolatokra, legyen szó a Szentföldre indított hadjáratról vagy a boszniai eretnekekről.

A könyv harmadik szerkezeti egységét az Adattár és a Függelék alkotja. A könyv egyik, ha nem éppen a legkomolyabb értéke a pápai–magyar kapcsolatok szereplőit bemutató adattár, amely alfabetikus rendben ismerteti az egyes személyekről összegyűjtött információkat, a könyv időbeli keretein is túllépve. Az adattár értékét hosszú távon nagyban növelné, ha az a későbbiekben a digitálisan elérhető DeLegatOnline adatbázis részét képezné, így biztosítva lehetőséget az adattárban található apróbb hibák javítására, valamint a rohamosan gyarapodó egyházi archontológiák és szakirodalom újabb adatainak rögzítésére. Hasonlóan fontos az adattárban szereplő, egymásnak ellentmondó információk javítása, mint például I. Károly harmadik koronázása esetében (a 280. oldalon Gentile da Montefiori, a 342. oldalon Tamás esztergomi érsek végzi el a koronázást).

Maléth könyve az egyes kérdésköröket tematikus szempontok alapján tárgyalja, amelyek nem feltétlenül kronologikus sorrendben követik egymást, ugyanakkor a Függelékben található táblázatok jó struktúrájukkal és letisztult formájukkal nagyban segítik az időrendi áttekintést. A Függelék egy 36 oldalas, teljességre törő Bibliográfia és egy 33 oldalas Személy- és helynévmutató zárja, amely jelentősen megkönnyíti a könyvbeli információk kereshetőségét. A könyvben felhalmozott információk hivatkozásai egységes rendszert alkotnak, a teljességre törekvést jól mutatja, hogy az okleveles forrásokra való hivatkozásoknál az eredeti dokumentum mellett egy *in extenso* és egy regeszta formájú kiadás is rögzítésre került.

Összefoglalóan elmondható, hogy Maléth Ágnes egy olyan alapvető kézikönyvet tett le az asztalra, amely a jövőben kiemelten hasznos lesz az Anjou-kor egyháztörténetével foglalkozó történészek számára. A könyv külön érdeme, hogy az egyes fejezetek elején a nemzetközi tudománytörténet eredményeit lényegre törően foglalja össze a szerző, és csak ezt követően fog bele a pápai–magyar kapcsolatok kérdéskörének teljeskörű tárgyalásába.

(ism.: Hunyadi Sándor)

E számunk szerzői / The authors of this issue

BODNÁR KRISZTIÁN, Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, segédlevéltáros
E-mail: bodnarkr@gmail.com

DONÁTH PÉTER, professor emeritus, ELTE TÓK
E-mail: donathpeter48@gmail.com

HUNYADI SÁNDOR, ELTE BTK
E-mail: hunyadi.sanyi93@gmail.com

KLESTENITZ TIBOR, tudományos munkatárs: NKE; MTA - OSZK
Res Libraria Hungariae Kutatócsoport 19. századi Könyv- és
Sajtótörténeti Műhely, ELKH
E-mail: klestibor@yahoo.com

KRUPPA TAMÁS, MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti
Kutatócsoport tudományos főmunkatárs SZTE JGYPK
egyetemi docens
E-mail: kruppat@gmail.com

MISKEI ANTAL, EKKE BMK egyetemi docens
E-mail: miskei.antal@gmail.com

SÁRMÁSI ZOLTÁN, PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola
PhD hallgató
E-mail: sarmasiz@gmail.com

SOMODI IMRE, Pécsi Tudományegyetem,
E-mail: imresomodi@gmail.com

SZABÓ ANDÁS, egyetemi tanár, Selye János Egyetem, Tanárképző
Kar; professor emeritus, Károli Gáspár Református Egyetem
BTK
E-mail: szabo.andras@hungarnet.hu

VEZSENYI PÉTER, BFL II. Iratőrző főosztály, főosztályvezető-
helyettes, főlevéltáros, tanácsos
E-mail: vezsenyi.peter@gmail.com

VINCZE JÁNOS FARKAS, Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-
Szolnok Megyei Levéltára
E-mail: vincze.janos.farkas@mnl.gov.hu

ZSENGELLÉR JÓZSEF, egyetemi tanár, Országos Rabbiképző-Zsidó
Egyetem; kutató, Dunántúli Református Egyházkerület
E-mail: zsengeller@t-online.hu